

ESTRATÈGIES ECONÒMIQUES DOMÈSTIQUES DELS CAMPEROLS DEL PAÍS VALENCIÀ: UN ESTUDI SOBRE LA COMARCA DE L'HORTA.

Maria Blay Rubio

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

DEPARTAMENT D'ANTROPOLOGIA SOCIAL I

FILOSOFIA

TESI DOCTORAL

**ESTRATÈGIES ECONÒMIQUES
DOMÈSTIQUES DELS CAMPEROLS DEL
PAÍS VALENCIÀ:
UN ESTUDI SOBRE LA COMARCA DE
L'HORTA.**

Dirigida per:

Josepa CUCÓ GINER

Presentada per:

Maria BLAY RUBIO

<u>ÍNDEX</u>	Pàgina
<u>PRIMERA PART: INTRODUCCIÓ.</u>	7
Prefaci.	
CAPÍTOL I.- INTRODUCCIÓ.	12
1.- Aproximació teòrica.	
2.- La comarca de l'Horta com unitat d'anàlisi.	
3.- Delimitació de l'objecte d'estudi.	
4.-Hipòtesis de treball.	
5.- Metodologia, fonts i delimitació temporal del treball.	
Notes del Capítol I.	
<u>SEGONA PART: MITJANS DE PRODUCCIÓ</u>	
<u>AGRÍCOLES I LA SEUA CIRCULACIÓ A LA</u>	
<u>COMARCA DE L'HORTA.</u>	70
Introducció General.	
CAPÍTOL II.- EVOLUCIÓ DE LA PROPIETAT	74
DE LA TERRA (segles XIX i XX).	
1.- Introducció.	
2.- Canvis en la propietat al segle XIX.	
3.- La propietat agrícola al segle XX.	

CAPÍTOL III.- L'EXPLOTACIÓ CAMPEROLA

I L'ARRENDAMENT (segle XIX i XX). 103

1.- Introducció.

2.-Origen de l'arrendament consuetudinari valencià.

3.-Característiques de l'arrendament.

4.- Evolució de les explotacions.

5.- La transmissió de les explotacions.

CAPÍTOL IV.- LA TRANSMISSIÓ DE LA

PROPIETAT DELS MITJANS DE PRODUCCIÓ

AGRÍCOLES: 1890, 1930, 1970. 133

1.- Introducció.

2.- La procedència dels mitjans de producció agraris.

3.- La transmissió dels béns de producció agrícoles.

3.1.- Tipus d'herències.

3.2.- Tipus d'herències i tamanys de la propietat.

3.3.- Adjudicacions Desiguals.

3.4.- Valoració.

TERCERA PART: PRODUCCIÓ

I CIRCULACIÓ DE PRODUCTES. 186

Introducció General.

CAPÍTOL V.- L'ORGANITZACIÓ DEL

TREBALL FAMILIAR. 192

1.- Introducció.

2.- Feines de la llar.

3.-L'administració de la unitat domèstica.

4.- La producció agrària.

5.- La recol.lecció.

6.- La manipulació de la producció.

7.- El transport.

8.- La venda.

9.- Conclusions.

CAPÍTOL VI.- VENDA A L'ENGRÒS:

MERCAT D'ABASTIMENT DE LA CIUTAT

DE VALÈNCIA. 231

1.- Introducció.

2.- Breu història dels mercats d'abastiment

de la ciutat de València.

3.- Localització del mercat d'Abastiment de

fruites i verdures durant el s. XX.

4.- La comercialització actual a l'engròs pels

mateixos productors. a) Funcionament.

b) Els venedors i venedores.

c) La freqüència. d) Volum i contingut

de la venda. e) Procedència dels productors.

5.- Conclusions.

CAPÍTOL VII.- VENDA AL DETALL:

MASSAMAGRELL. 261

1.- Introducció. 2.- Història. 3.- Funcionament.

4.- Venedors i venedores. 5.- Volum i contingut de

la venda. 6.- Procedència dels venedors.

7.- Conclusions.

CAPÍTOL VIII.- CONCLUSIONS.	286
<u>ANNEXES.</u>	309
ANNEX I.- DOCUMENTACIÓ.	311
ANNEX II.- METODOLOGIA.	331
ANNEX III.- MATERIAL GRÀFIC.	346
ANNEX IV.- INFORMANTS.	361
BIBLIOGRAFIA.	368

PRIMERA PART: INTRODUCCIÓ.

Prefaci.

PREFACI.

És difícil explicar de forma raonada i coherent per què hom tria estudiar determinats aspectes d'una societat, i deixa de banda altres no menys importants i pendents encara d'investigació. En el meu cas en el fons està segurament el desig legítim de conèixer més profundament la societat, de la qual en sóc originària, però a la que ja no pertany.

Indestriablement unit a aquest desig hi ha d'altres de caire molt variat, entre els quals ens m'agradaria ressaltar l'interés per donar una visió dinàmica dels llauradors valencians i més concretament per desfer els tòpics sobre els camperols de la comarca de l'Horta, suposadament representants del conjunt valencià i de la versió més immobiliària del camp.

No obstant, per molt estimulants que semblen aquests motius i d'altres que no he esmentat, al llarg de la recerca han hagut molts moments en què tenia la sensació de què per dir-ho d'una manera senzilla el trage em venia gran; pensava haver mamprés un tasca que mai no acabaria. Contra aquests pronòstics pessimistes he aconseguit finalitzar el treball, gràcies a tot un conjunt de persones i circumstàncies que explicaré millor en les successives línies i als agraïments.

Inicialment el meu punt de partida s'acostava més a la visió tòpica: l'estructura minifundista de la propietat agrària, que semblava anar contra corrent de totes les tendències innovadores, les seculars queixes dels llauradors sobre els preus, uns privilegiats sempre descontents. Així és com veiem als llauradors la gent de l'Horta que no vivim de l'agricultura, sinó que "erem d'ofici". Però aquest punt de partida va anar canviant a mesura que m'endinsava en el coneixement dels actors, a través dels estudis ja realitzats sobre el tema i de la meua pròpia recerca. És així com gràcies al treball de

camp, vaig descobrir aspectes puntuals mai investigats i que no formaven part del meu bagatge analític previ.

Pense que el ser originària de la comarca objecte d'estudi ha afavorit la meua posició d'investigadora. Partia d'una doble suggerència: Per una banda coneixia alguns casos de famílies on hi havia una clara transmissió preferencial de la terra a certs membres de la unitat familiar. No calia anar molt lluny, tenia l'exemple en familiars pròxims. El dubte que em plantejava era si aquestes "coses de família" eren una qüestió puntual o si era un costum més generalitzat. Per altra banda havia sentit parlar de la auto-comercialització dels productes agrícoles per part d'alguns grups domèstics, i sense necessitat de realitzar una introspecció prèvia coneixia persones, generalment dones, que havien venut o que venen en l'actualitat els seus productes al mercat d'Abastos de València. Les preguntes que em sorgien eren com i per què ho feien?

Junt a la circumstància de ser de l'Horta, pense que el fet de ser dona i feminista, m'ha aportat certa sensibilitat per captar determinats aspectes que segurament passen desapercibuts a una bona part dels ciutadans i investigadors.

Aquests senzills elements eren la base de la meua recerca inicial i es varen fer més complexos a mesura que eixamplàvem la investigació i que la convertíem en un estudi científic. Després o al mateix temps, entre els amics: pots mirar en aquest arxiu, jo conec un/una que ven en tal mercat, jo conec un del poble que... i el veritable treball.

Cal dir que aquest no és un estudi microsocial, on tots els aspectes socials d'una petita població encaixen perfectament. Es podria definir més bé com una investigació microtemàtica, que es desenvolupa en un medi potser massa gran per a la visió tradicional del camp antropològic. Respecte al tema he de dir que m'he centrat en dos peces clau d'un trencaclosques que esperem altres acabaran de muntar. Aquestes peces clau no són sinó les estratègies de reproducció de les unitats domèstiques camperoles i llur articulació amb el sistema capitalista.

Pel que fa al medi diré que els indicis que tenia sobre la transmissió de la propietat de la terra a la comarca de l'Horta, obtinguts a partir de l'estudi d'uns casos d'unitats de producció domèstica que treballaven en l'activitat agrícola, em varen semblar tan suggerents que no vaig voler renunciar al seu coneixement global; és així com vaig acometre una tasca concreta en un espai molt extens.

No voldria tancar aquests fulls de presentació, sense donar les gràcies a totes les persones que d'alguna manera han fet possible aquest treball.

En primer lloc, a les persones que desconec i que valoraren el meu projecte, permetent-me que la Conselleria d'Educació de la Generalitat Valenciana em concedira una llicència d'estudis per al curs 1992/93, sense la qual de ben cert aquesta Tesi no s'hauria fet ni llegit mai.

En segon lloc he d'agrair a les professores Dolors Comas i Josepa Cucó, directores del Treball d'Investigació i de la Tesi Doctoral respectivament, la seua encertada orientació i la paciència que han tingut amb mi, poc adestrada en aquest afer d'investigadora.

Al Dr. Joan Romero l'interés que ha mostrat per aquest treball i l'ajuda que m'ha prestat.

A Marta Allué, perquè em va donar la idea originària de tot aquest treball, dient-me que fera un estudi sobre el meu poble.

A Juanjo, a Mercè i Pascual, i a Ximo, que m'han facilitat l'accés a alguns informants. I a Antoni, Charo i José Larrey, per la informació que em donaren sobre Mercavalencia.

A Mari Nieves, Pepa, Asun, Juan Carlos i Manolo que feren més fàcil i cordial el meu treball a l'Arxiu de Protocols Notarials, així com als Notaris-Arxivers que em permeteren l'accés al citat Arxiu: D. Augusto i D. Paco.

Agraesc també de forma especial, la col.laboració que han realitzat dels informants, sense la qual una bona part d'aquest treball no hagués estat possible de realitzar.

A Pepe "Windows" pel recolzament informàtic. I a Mª José les correccions i l'assessorament lingüístic.

Agraesc també als meus pares Conxa i Manuel, la seua col.laboració indirecta, lliurant-me d'algunes obligacions maternals.

I finalment al meu marit, Àngel, que ha seguit de prop tota la investigació, farcida d'altibaixos, encoratjant-me en els moments més difícils.

CAPÍTOL I.- INTRODUCCIÓ.

- 1.- Aproximació teòrica.
- 2.- La comarca de l'Horta com unitat d'anàlisi.
- 3.- Delimitació de l'objecte d'estudi.
- 4.- Hipòtesis de treball.
- 5.- Metodologia, fonts i delimitació temporal del treball.

1.- APROXIMACIÓ TEÒRICA.

En aquest primer apartat es realitzarà una breu incursió teòrica sobre els aspectes més rellevants que es tracten al present treball, delimitant sobre quines línies teòriques es basa. No obstant, cal precisar des del principi, que aquest no és un estudi teòric o amb pretensions teòriques, sinó que la seua aportació té un caire fonamentalment empíric que reposa en l'explotació d'unes fonts poc treballades i en el desvetllament de certs aspectes de l'etnografia rural que han estat poc aprofundits en les societats complexes, incloent el País Valencià.

Entrant en matèria direm que fa ja unes quantes dècades que Shanin va ressaltar que: "las economías campesinas contemporáneas están fuera del foco principal de los paradigmas reconocidos de cuestiones y pensamientos. Parece faltar un marco teórico que trascienda los límites disciplinarios y se centre en la economía campesina, su estructura, dinámica, cambio social... Lo más parecido, es una corriente subterránea que unifica las disciplinas y divide a sus practicantes [entre]: 1) aquéllos que tratan al campesinado como una entidad social cualitativamente específica y 2) [aquellos otros] para quienes no es más que una noción semántica que cubre "un saco mixto" de formas sociales". (1976: 13-14).

Potser en aquest darrer grup hom hauria d'incloure els estudiosos que afirmen que els pagesos ja no existeixen com element definidor d'una societat. Així, es diu que "el *modo de producción doméstico* tal como lo describimos, es decir constituido por comunidades homólogas que sólo tienen relaciones orgánicas con otras comunidades semejantes ya no existe. Su capacidad para producir y para reproducirse de manera coherente y ordenada y especialmente para perpetuarse sin ejercer violencia sobre formas subordinadas de organización social, lo condenaron a todas las explotaciones." (Meillassoux, 1982: 127). O que "la sociedad rural en cuanto a tal, como algo más que un sector diferenciado tan sólo por factores residenciales y ocupacionales, está llamada a

desaparecer con la expansión generalizada y generalizadora de la sociedad industrial." (F. Mira,1975: 221-222).

En poques paraules, segons aquesta versió, a les societats complexes, la cultura pagesa, entesa com una forma de vida particular i diferenciada de la resta de la societat, s'acosta o és igual a la cultura "urbana", o tendeix a desaparèixer, almenys formalment.

Tanmateix, des dels anys '70 i fins a l'actualitat, s'han realitzat importants aportacions teòriques i empíriques fetes des de diferents disciplines, i centrades en l'anàlisi de determinats aspectes de les societats rurals. Entre aquests el que més ha interessat als diferents estudiosos en els darrers trenta anys, ha estat el del canvi social. Segons D. Comas i J. Contreras, els investigadors s'agrupen al voltant de dues orientacions teòriques diferents: una seria aquella formada pels estudis anomenats de "la modernitat" i integrada per "funcionalistas, culturalistas, presentistas y de ámbito preferentemente microsociales"; l'altra agrupa als estudis processuals, que són "más economicistas, y con dimensión histórica y más macrosociales, generalmente marxistas". (1990: 5-6).

Les limitacions que semblen caracteritzar els enfocaments de la modernitat (atemporalitat, acontextualització, teleològic i essencialista), aconsellen si més no, abordar l'estudi del canvi social des de la perspectiva processal, que permet d'articular fructuosament l'anàlisi de les condicions materials i de les relacions de producció, de les condicions ecològiques i els sistemes de propietat, les circumstàncies del mercat, les estratègies desenvolupades pels camperols, etc., dintre del marc del procés històric concret i d'interacció entre la societat camperola amb la societat global. (Comas, D. y Contreras, J.: 1990: 7- 22).

Cal explicar que la nostra investigació s'inscriu en la segona de les perspectives esmentades, és a dir, en la perspectiva processal: es posa l'èmfasi en

estratègies materials desplegadas pels camperols, les estudia i les dota de contingut històric; és, dintre d'aquest marc històric on s'inscriuen els canvis soferts per les estratègies i on pren sentit l'articulació d'aquestes amb la resta de la societat.

Pel que fa al cas concret que ens ocupa, diré que el canvi social operat aproximadament al llarg dels últims cent anys a la comarca de l'Horta, ha estat enllestit mitjançant l'estudi d'estratègies econòmiques dels camperols, les quals fan referència a tres problemes teòrics, tractats molt desigualment per la literatura especialitzada a les societats complexes: un primer problema és l'existència de l'economia familiar en el marc econòmic capitalista; el segon té a veure amb les relacions de parentiu. El tercer i últim problema teòric és el del gènere.

El primer problema esmentat gaudeix d'una important tradició europea que se centra al voltant de dos aspectes fonamentals: per un costat estaria la discussió sobre la persistència o no de les unitats de producció agrícoles familiars a mesura que avança el capitalisme; i per l'altre, les característiques d'aquestes unitats de producció. Ambdós aspectes, plantejats en el pensament marxista, foren tractats respectivament per Kaustky i Txaianov durant el final del segle passat i el primer terç del segle actual. La visió de Kaustky és més ortodoxa, i recull el pensament de Marx i Engels, que preveia la desaparició del camperolat a mesura que avançava el capitalisme. "Con la eficiencia de las técnicas modernas, por las economías de escala, con los nuevos medios y conocimientos de producción, las pequeñas explotaciones familiares, artesanales, desaparecerán para dar paso a grandes explotaciones capitalistas, industrializadas." (Citat per Etxezarreta, M. 1979: 16).

Per la seua banda Txaianov situat enmig de la polèmica collectivitzadora russa i amb uns materials únics, estudiava a fons el funcionament i la lògica del camperolat rus d'aquell moment, amb la finalitat de millorar la seua situació, així com la de l'agricultura. Segons ell, l'explotació agrícola familiar no es podia considerar com una empresa capitalista, sinó que constituïa per si mateixa una forma econòmica pròpia

enquistada en altres formes de producció. "La explotación agrícola familiar tiene una forma distinta de evaluar los resultados obtenidos. Los precios del mercado varían de un año a otro, así la remuneración, llegando incluso a obtener pérdidas respecto al capital obtenido. Esto en una explotación capitalista sería una mala inversión, en la explotación familiar, sería aceptado si no pudiera lograrse ocupando la fuerza de trabajo en actividades que produjeran mayor retribución" (Txaianov, 1973 /1925/: 91).

D'aquesta forma, l'esmentat autor diferia de la línia de pensament marxista més ortodoxa, sobretot en dos aspectes. En el primer contraposa allò demogràfic versus allò social; en efecte, per a Txaianov la diferència entre uns grups familiars i altres es deu al moment del cicle familiar en què es troben i no a la posició social que ocupen segons la seua riquesa, tal i com plantejava Lenin. L'altre es centra en l'origen diferencial de la renda i la manca d'acumulació de capital. Mentre que per a Txaianov l'especificitat compresa la reposaria en què quan el camperol ha obtingut el que pretenia no produeix més, i això li impedeix acumular capital; en contrast, per a Marx, la manca d'acumulació del capital es deu a que el camperol contínuament està transferint les seues rendes a la resta de la societat i mai no alcança tot el que vol obtenir, perquè sempre hi ha noves necessitats. (Eduardo P. Archetti, en Txaianov 1973 /1925/: 14-19).

La polèmica sobre l'evolució de l'agricultura i la seua relació amb el sistema capitalista, es va tornar a revifar al voltant dels anys 1970. En efecte, les prediccions dels marxistes no s'havien acomplert i diferents autors -C. Servolin, Labosse et M. Ouisse, G. Postel-Vinay i L. Lisovskij- tracten d'explicar aquest fet, tot i posant de relleu els avantatges de les xicotetes explotacions (Miren Etxezarreta, 1979).

Actualment, a Espanya es pot constatar de forma generalitzada que si bé per una part s'ha produït una concentració d'explotacions familiars (ha disminuït el seu nombre i ha augmentat el seu tamany), per l'altra la majoria de les explotacions agràries continuen essent familiars: "empresas familiares de naturaleza capitalista, cuya reproducción no está exenta de problemas". (Comas, D. y Contreras, J. 1990: 31).

En realitat el capitalisme ha penetrat en la producció agrària, però fins ara no sembla que ho haja fet seguint el model clàssic que augurava Kaustky. Com diu Miren Etxezarreta el fet d'utilitzar o no mà d'obra assalariada no és element suficient per dir si l'explotació familiar és o no capitalista. (1979: 79). En efecte, el camperol i la seua producció agrària necessita cada vegada més dels in-puts industrials (maquinària, adobs, etc.), per tant la seua dependència respecte a les empreses capitalistes és cada vegada major. Això obliga a molts camperols a convertir-se en assalariats a temps parcial tant en el sector agrícola com en altres sectors productius (Lenin segons Cavailhes citat en Etxezarreta, M. 1979: 42), o a proletaritzar-se en la pròpia explotació, una "proletarización indirecta, no menos eficaz -( )- y supondría un mejor sistema para el capitalismo que la explotación directa del trabajador agrícola en grandes empresas agrarias" (Etxezarreta, Miren: 1979: 94).

A més del poc interès que semblen tenir les grans empreses capitalistes agràries pel control directe de la producció, les explotacions familiars mostren ser força competitives dintre del sistema capitalista. D. Comas i J. Contreras expliquen amb els següents termes el motiu de l'adaptació de les explotacions familiars al capitalisme: a) no tenen necessitats estructurals de benefici; b) gaudeixen d'una flexibilitat en el consum personal; c) poden augmentar les hores de treball per tal d'amortir una situació desfavorable de les explotacions domèstiques en relació al mercat, i d) les relacions familiars poden ser polivalents funcionals, cosa que en una societat enormement segmentada i especialitzada proporciona una major versatilitat i eficàcia a la institució domèstica (1990: 35-37).

El present estudi s'inserta plenament en el marc d'aquest problema teòric referent a l'adaptació de les explotacions camperoles al si de la producció capitalista. Concretament en com despleguen tot un seguit d'estratègies per ésser més competitives, en com es modifiquen les pautes de transmissió dels patrimonis rústics a mesura que canvia el significat de la producció agrària, en com incideix la mecanització en la reducció de mà d'obra familiar, etc....

El segon problema esmentat, és a dir, les relacions de parentiu a les societats camperoles occidentals, té també antigues arrels historiogràfiques (M. F. Le Play finals del s. XIX); però, no ha estat treballat amb molta dedicació fins els anys 60 i sobretot dels 70, quan es converteix en el focus de molts estudis. (Chevallier, D., 1985: 77-78). Un dels aspectes que més ha acaparat l'atenció, així com les polèmiques, entre 1960 i 1980, ha estat la reconstrucció dels diferents sistemes de parentiu i el mètode de com arribar a descobrir-los. Aquí hauríem de situar a Peter Laslett, Philippe Ariés i Lutz K. Berner. Laslett i el seu mètode censal per reconstruir les famílies ha estat fortament criticat i finalment s'ha vist substituït per l'etnogràfic. (G. Flaquer, Ll. en Eduardo Sevilla-Guzman, 1984: 254-263).

Una de les vessants més rellevants en l'estudi del parentiu té a veure amb l'economia familiar i amb el procés de canvi social. Godelier expressa així la relació entre el parentiu i l'economia: "Las relaciones de parentesco tienen una función propia (...) la reproducción biológica de la sociedad. Las relaciones sociales y biológicas entre los miembros de una sociedad son irreductibles a las relaciones económicas de producción" (Godelier, M. 1981: 114). D. Comas i J. Contreras per la seua banda posen de relleu que els canvis operats en el matrimoni i la solteria en els darrers anys en Espanya, són un reflex de les transformacions operades en el sistema social del camperolat i dels seus mecanismes de reproducció social, a la qual cosa afegeixen: "si el matrimonio es básico, tanto o más básico es controlar el acceso a la tierra (...). Los sistemas de herencia regulan la transmisión de la propiedad y, por tanto, el acceso a ella por parte de los miembros de la familia" (1990: 42-43).

En el present treball no ens hem centrat en la reconstrucció de famílies concretes, sinó que atenent més aviat a criteris econòmics, hem estudiat el sistema d'herència de la terra. Concretament a quins membres de la família se li adjudiquen les propietats rústiques; i també el sistema d'assignació de les diferents tasques domèstiques a determinats membres de la unitat familiar. Perquè segons Meillassoux: "las relaciones

de producción y de reproducción se nos aparecen como el substrato de las relaciones jurídico-ideológicas del parentesco" (1982: 68).

El darrer problema teòric a què hem fet menció és el gènere, que va ser incorporat al voltant dels anys 70 a la literatura antropològica. Malgrat els pocs anys transcorreguts compta ja amb una evolució pròpia i vàries corrents disciplinàries. Així, el tema de "l'antropologia de la dona" es va centrar en un principi en la crítica a l'androcentrisme que fins a llavors havia dominat la investigació antropològica. Una segona fase va situar la dona al centre de la recerca duta a terme per dones antropòlogues ("la dona estudia la dona"), la qual cosa comportava rebuig i marginalitat. No obstant això, aquesta etapa va donar lloc a una última tendència: l'estudi del gènere, dels homes i de les dones, i del seu paper en l'estructuració de les societats humanes, en la seua història, la seua ideologia, el sistema econòmic i l'organització política, tot i tenint el denominador comú de "dona" com una categoria universal i dotant-lo de contingut social. (Moore, H. 1991: 14-24).

Segons Sarah Whatmore, l'estudi del treball familiar ha estat un dels temes més persistents en la sociologia rural des de Kautsky fins a l'actualitat, cosa que ha donat lloc a múltiples estudis que descriuen models sobre la divisió del treball familiar, la propietat i la producció. No obstant, continua l'autora, molts pocs han prestat atenció crítica a la naturalesa del poder en les relacions socials dins la família o a les ideologies que les legitimen; tanmateix aquests aspectes no solament enriqueixen la sociologia rural, sinó que fan cara a les noves urgents demandes de la reconstrucció europea. (1990: 255-258).

El present treball s'inscriu en la línia dels estudis de gènere dels què ens parla Henrietta Moore. Des d'un principi i al llarg de tota la investigació s'ha tingut present la relació home-dona en tots els aspectes tractats: quines tasques domèstiques se li assignen a cada gènere i si varien al llarg del temps; de quin sexe són els beneficiaris dels béns rústics i si la seua assignació va canviant a mesura que canvia el significat de

l'activitat agrícola; com en definitiva van canviant les relacions home-dona al llarg del segle segons es van incorporant les noves tècniques de producció agrícoles. Ja que com diu Henrietta Moore: "La división sexual del trabajo se modifica y replantea continuamente para adaptarse a los cambios sociales y económicos" (1991: 97).

¿Afecten de forma diferent als homes i a les dones els canvis operats en les formes de producció agràries? Fins ara els diferents treballs etnogràfics realitzats no donen una resposta unificada i clara. Valga doncs aquest treball com un intent d'esbrinar amb certa profunditat aquestes qüestions en una societat complexa occidental com és la de la comarca de l'Horta de València. Pensem que el seu estudi ens permetrà aprofundir en el coneixement de la societat rural, tot i aproximant-se a la seua ideologia.

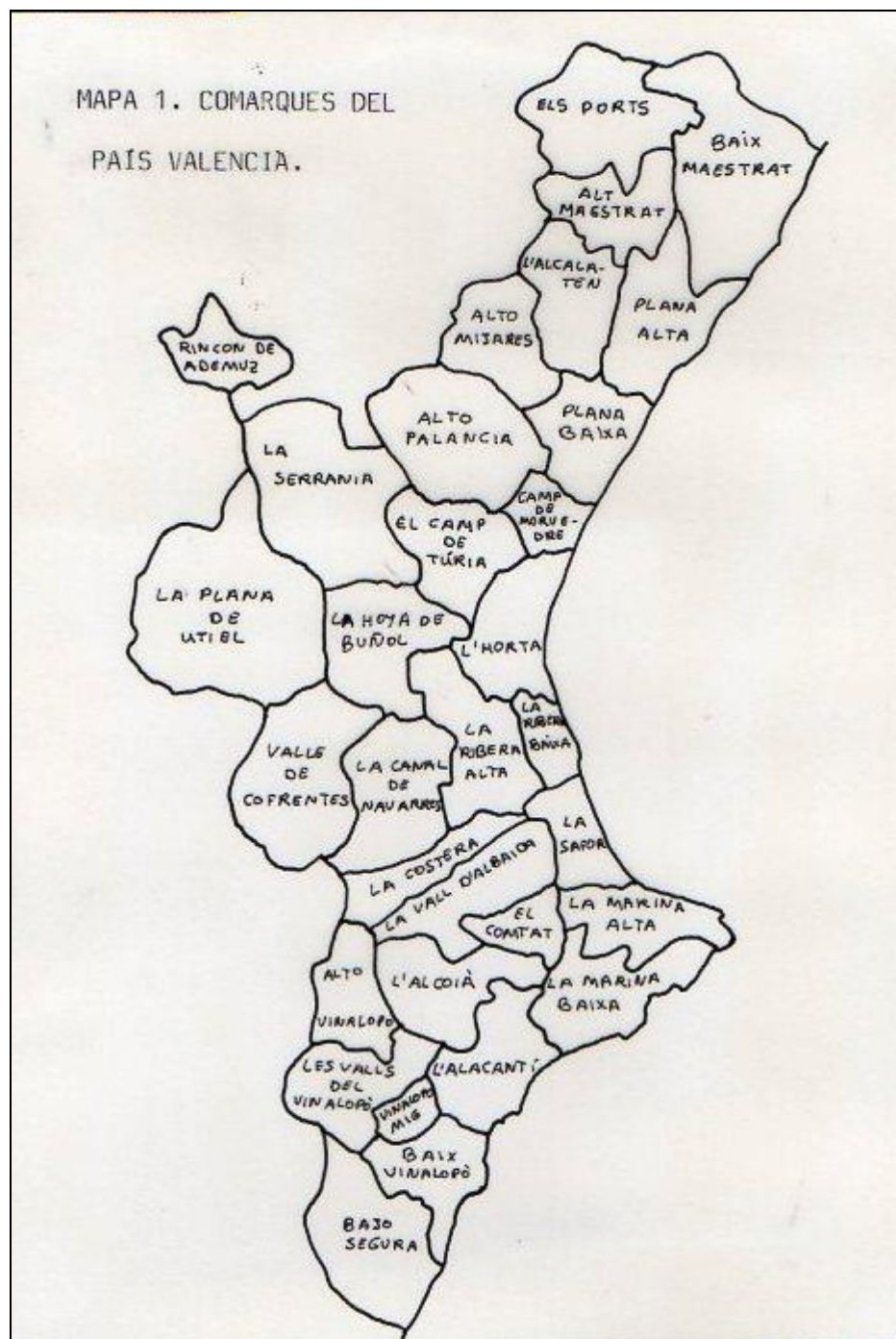
2.- LA COMARCA DE L'HORTA COM UNITAT D'ANÀLISI.

Com ha estat dit al Prefaci, aquest és un treball microtemàtic que pren la comarca de l'Horta com unitat d'anàlisi. És per això que abans de fer una delimitació definitiva del nostre objecte d'estudi, creiem convenient descriure, encara que siga somerament, els trets més significatius d'aquesta comarca, a la fi de situar en el temps i en l'espai la nostra recerca, ja que els "microtemes" que aquí analitzem difícilment es poden deslligar del conjunt de la unitat d'anàlisi.

Encara que la nostra unitat d'anàlisi, l'Horta, gaudeix d'una sèrie de característiques comunes a tot el País Valencià, en té unes altres que la diferencien clarament del conjunt. Són aquestes precisament les que més ens interessien, en la mesura que ens permeten comprendre millor l'agricultura familiar, la qual constitueix l'objecte central del present treball.

L'Horta és l'àrea que envolta i sobre la qual s'aixeca la ciutat de València, situada al centre oriental del País Valencià (Mapa 1). Ciutat i horta han hagut de relacionar-se per força, donada la seua proximitat i necessitats mútues, però aquesta relació no sempre ha estat pacífica. Així, per exemple, quan es va enderrocar la muralla de la ciutat l'any 1865 per iniciativa de Ciril Amorós, molta gent no va poder dormir durant un temps perquè tenia por dels llauradors (Manuel Ardit, 1974: 105). De qualsevol manera el cert és que la connexió entre ciutat-horta ha estat més aviat dinàmica, i ha anat canviant al llarg del temps.

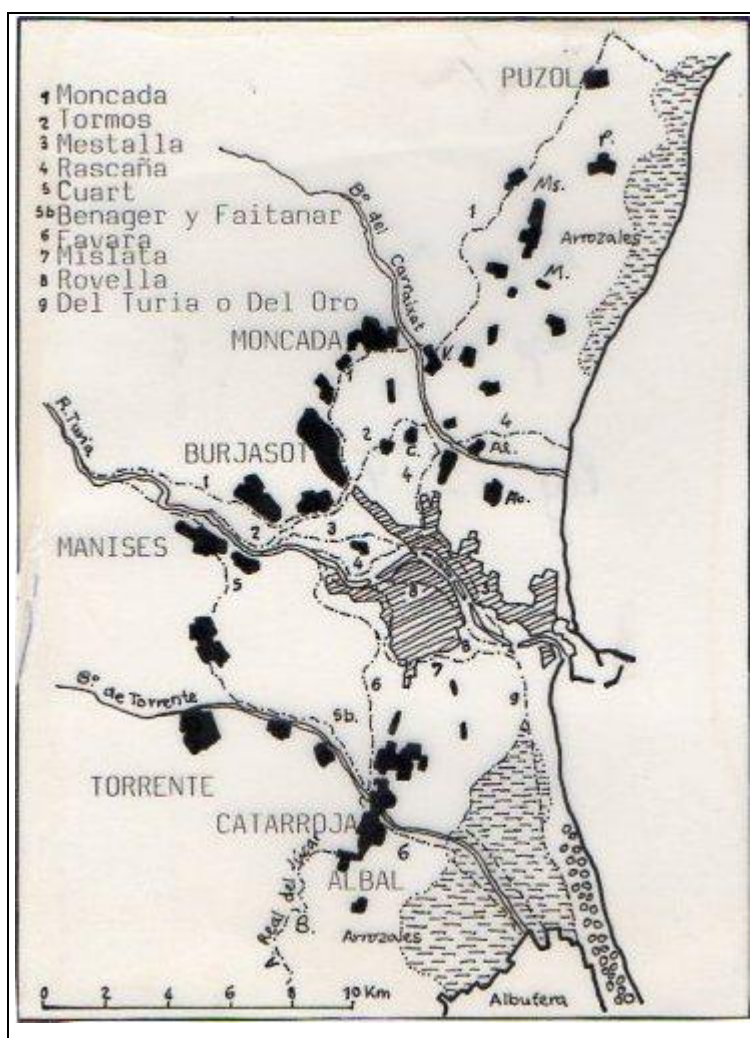
Mapa 1.- Comarques del País Valencià. (Elaboració pròpia).

Deixant de banda la discussió de si l'Horta inclou o no els pobles de la vora occidental de l'Albufera o si "se extiende a ambos márgenes del río, desde Puzol a

Catarroja y de Manises al mar" (Eugenio Burriel, 1967: 131), -discussió que determinarà la inclusió o no en determinades fonts d'uns pobles o altres-, el que pretenem en aquest apartat és presentar una sèrie de dades que ens informen de les característiques més rellevants de la comarca al llarg del present segle i molt especialment en els últims quaranta anys. (Mapa 2).

Mapa 2.- "Acequias de la Huerta". Manuel de Terán, (1968 : 347).

- Ab. Alboraià
- Al. Almàssera
- M. Massamagrell
- Ms. Massalfassar
- P. Pobla Farnals
- V. Vinalesa
- C. Carpesa
- B. Beniparrell

A) AUGMENT DE LA POBLACIÓ.

L'any 1988 el total de població del País Valencià era de 3.744.000 habitants, mentre que la comarca de l'Horta -inclosa la ciutat de València- comptava amb una població de 1.287.219 habitants, el que significa el 35 % del total de població del País.

La concentració poblacional en l'esmentada comarca no és certament un fenomen nou, però el desequilibri entre aquesta àrea i la resta del País s'ha anat agreujant a partir de la segona meitat del segle XX.

Quadre 1.- Evolució de la Densitat de Població. (Habitants/Km.2) 1900-1986.*

	1900	1920	1930	1950	1960	1970	1975	1986
País Valencià	68	76	82	100	108	132	148	163
L'Horta	498	601	748	1121	1219	1674	1891	2039

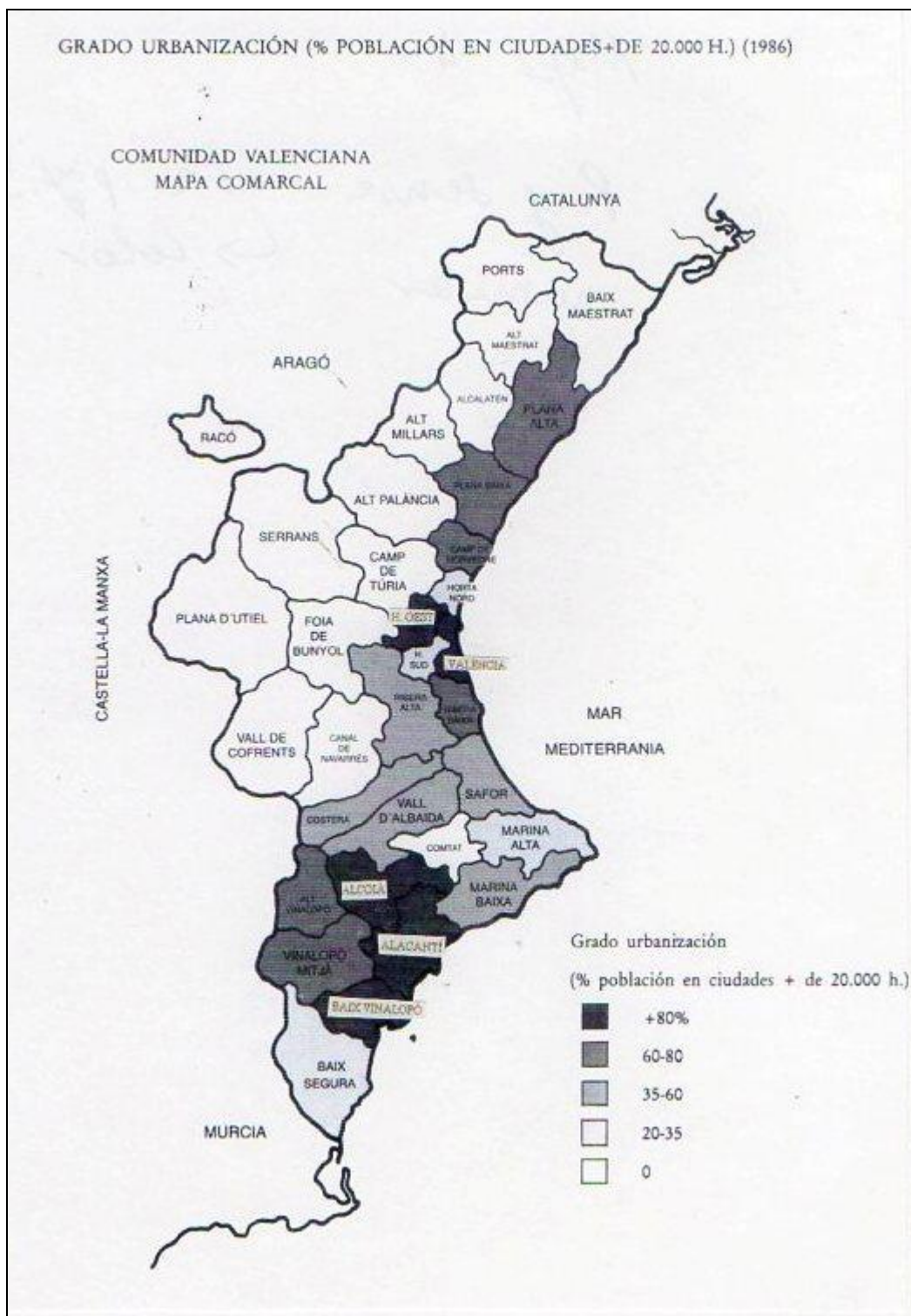
*Font. Les xifres corresponents entre els anys 1900 i 1975 han estat elaborades per Damià Molla, (1976:121). Les xifres corresponents a l'any 1986, són també del mateix autor, (1992: 47).

Com es veu al quadre anterior (Nº 1) és notori que l'increment de la densitat de població ha estat més ràpid a la comarca de l'Horta que al conjunt del País i mentre que la densitat de la població del País Valencià es multiplicava per dos, entre 1900 i 1986, a l'Horta es multiplicava per quatre.

Al Mapa 3 podem veure també la desigual distribució de la densitat de població arreu del País Valencià en l'any 1986. En ell la comarca de l'Horta apareix

desglossada en tres subcomarques (Nord, Oest i Sud) i la ciutat es troba separada de la Comarca. Mentre que la capital i les subcomarques de l'Horta Nord i l'Horta Oest alcancen les densitats màximes de població respecte al total del País Valencià (més de 1.000 h./Km.2), la subcomarca de l'Horta Sud gaudeix d'una densitat més dèbil (250-1.000 h./Km.2).

Mapa 3.- Densitat de població del País Valencià. (Font: La Sociedad Valenciana de los 90. Pag. 62).

B) OCUPACIÓ DEL SÒL.

A partir dels anys 1960 l'augment accelerat de la població, amb el consegüent augment de la demanda de sòl per a vivendes, junt al creixement industrial, de les àrees d'esplai, de les segones residències i el turisme han afectat tant a la ciutat de València com als pobles de la comarca de l'Horta, i han provocat en aquesta àrea una ocupació del sòl ben diferenciada de la de principis del segle XX.

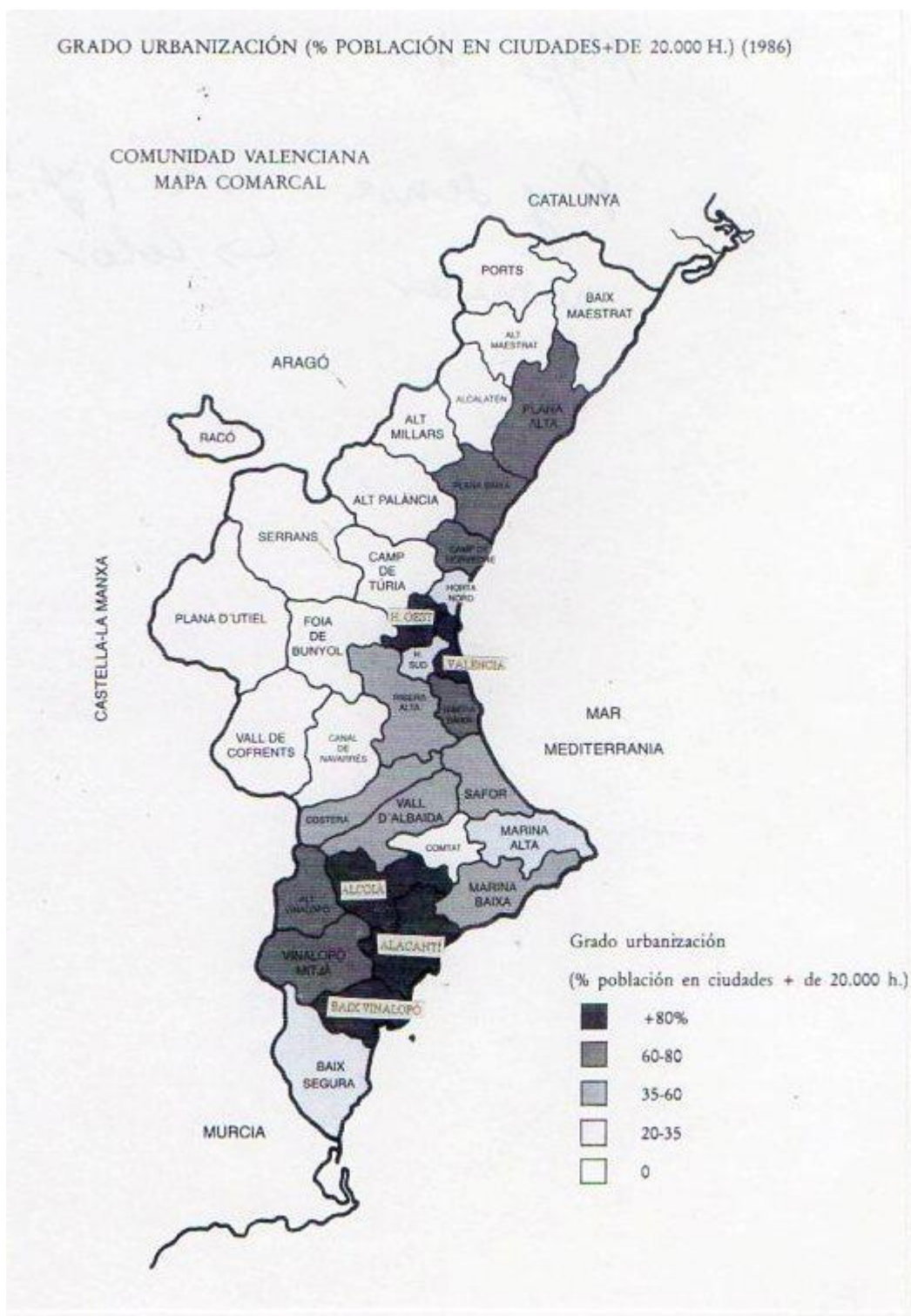
Aquest procés no fa sinó avivar el desequilibri ja existent al País Valencià entre el litoral i l'interior, tal i com posen de relleu Rafael Juan i Josepa Cucó quan diuen: "en el litoral, el camp es troba immers en un procés de concentració d'activitats econòmiques i d'obres d'infraestructura, que suposa, entre altres coses, un encariment del sòl agrícola i de la mà d'obra, a més dels perills de contaminació i d'agressió al medi ambient" (1982: 330).

La concentració poblacional, urbana i industrial es plasma en l'espai de l'Horta i la ciutat de València de forma bastant desordenada. Damià Molla ens descriu de la següent forma la seua estructura demogràfico-urbana a l'inici dels anys 70: "...L'Horta-València, se ha quedado pequeña ante las demandas de techo que requiere la industrialización acelerada. (...) las calles-huerta se convierten en grandes barrios densos y destartalados, espacios híbridos entre viviendas y fábricas, faltos de espacios verdes y dotaciones sociales suficientes. El centro histórico taponado hacia el este por el mar, se ensancha hacia el interior en forma de media estrella, creciendo en confusos e inconexos semicírculos concéntricos. Los pueblos circundantes a Valencia -ciudad que no llegaban a 5.000 habitantes en 1960 ahora duplican y triplican su población, Puçol, Montcada de l'Horta, Mislata, Manises, Aldaia, Quart de Poblet, Xirivella, Alacuás, Benetússer, Paiporta, Alfafar y Picassent, serían los más típicos" (1976: 151). El grau d'urbanització el podem observar al Mapa 4 per comarques. Així la ciutat de València, l'Horta Oest i l'Alcoià presenten el major grau d'urbanització, ja que més del 80 % de la seua població viuen en nuclis urbans de més de 20.000 habitants. Per la seua banda les subcomarques

de l'Horta Nord i Sud ofereixen un percentatge molt més baix, ja que només entre el 20 % i el 35 % de la seua població habita en nuclis de més de 20.000 habitants. Per tant el procés accelerat d'industrialització-urbanització, no sembla afectar per igual al conjunt de la comarca, sinó que ofereix importants variacions.

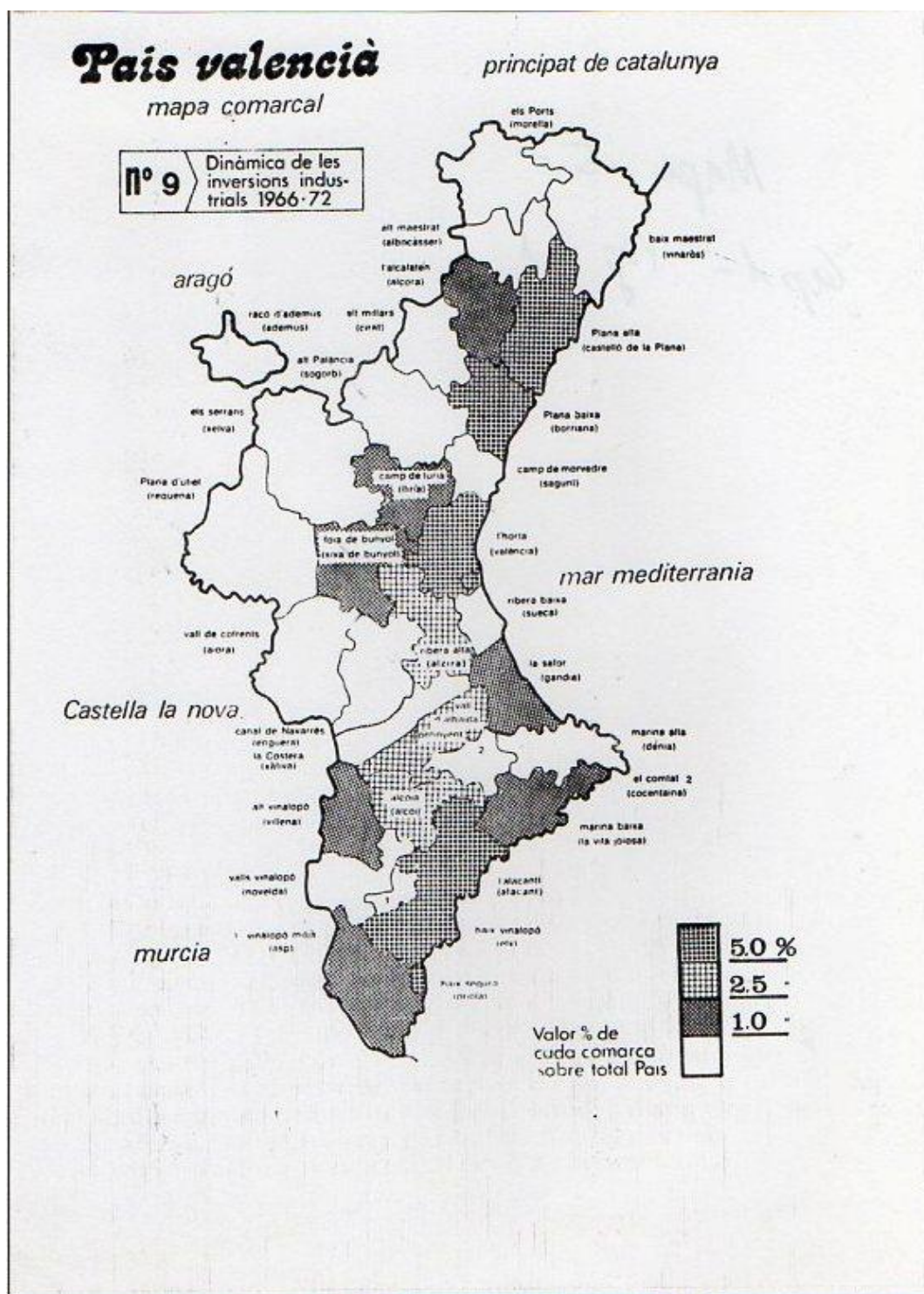
La importància de les inversions industrials realitzades en la comarca de l'Horta es pot apreciar clarament al Mapa 5, que reflexa la dinàmica d'aquelles dintre del conjunt del País Valencià entre 1966 i 1972. En ell podem veure les comarques que han estat blanc de la inversió industrial, entre les quals destaca la comarca de l'Horta junt amb les de l'Alacantí, La Plana Baixa i la Plana Alta.

Mapa 4.- Grau d'urbanització. *

*Font: La sociedad valenciana de los 90. (Pag. 69)

Mapa 5.- Inversió industrial 1966-72. (Font: Estructura Social al País Valencià pag. 151).

Però, l'expansió urbana i industrial no s'ha fet sempre en detriment de la terra fèrtil de l'Horta. Així mentre el creixement urbà s'ha fet generalment a costa de

terreny agrícola, les indústries, el turisme, les grans superfícies comercials i d'esplai s'han desenvolupat sovint sobre terres marginals (marjal, vora mar, secà,...), que ha donat lloc a un fort deteriorament del medi ambient i la contaminació de les aigües.

En general des de 1966 els plans urbanístics s'han ocupat de la protecció de l'Horta; tanmateix la concreció de la quantitat d'hectàrees urbanitzables i no urbanitzables no es va realitzar fins el darrer Pla de l'any 1987, i sempre provisionalment, és a dir, mentre no sorgiren noves necessitats de sòl. No es planteja però, una planificació a llarg termini que delimiti el creixement urbà i assegure un futur a l'Horta. La raó -com afirmen D. Molla et al. (1992: 79)- és que es vol impedir l'especulació del sòl a partir d'eixa delimitació definitiva.

C) OCUPACIÓ DE LA POBLACIÓ: POBLACIÓ ACTIVA AGRÍCOLA.

Cal tenir en compte que la població camperola de la comarca de l'Horta (incloent també la ciutat) ha estat tradicionalment inferior a la resta del País Valencià: des d'antuvi els oficis medievals i la necessitat de personal en l'aparell burocràtic han concentrat en l'Horta i en la ciutat de València un important nombre d'actius dels sectors secundari i terciari.

Conseqüència lògica de l'impacte industrial dels anys 60 és la reducció generalitzada del nombre d'actius del sector agrari. Si observem l'evolució de les xifres globals per al País Valencià des de l'any 1960 al 1970 i les de la comarca de l'Horta (incloent la ciutat) que apareix en el quadre següent (veure Quadre N° 2), veurem una evolució prou semblant en la reducció del nombre d'actius, que arriba a perdre la meitat dels seus efectius.

Quadre 2.- Evolució del nombre d'agricultors. 1950-1970.*

	País Valencià	Horta
1950	45'27 %	-
1960	34'23 %	13'01%
1965	-	10'16 %
1970	20'87 %	7'21 %

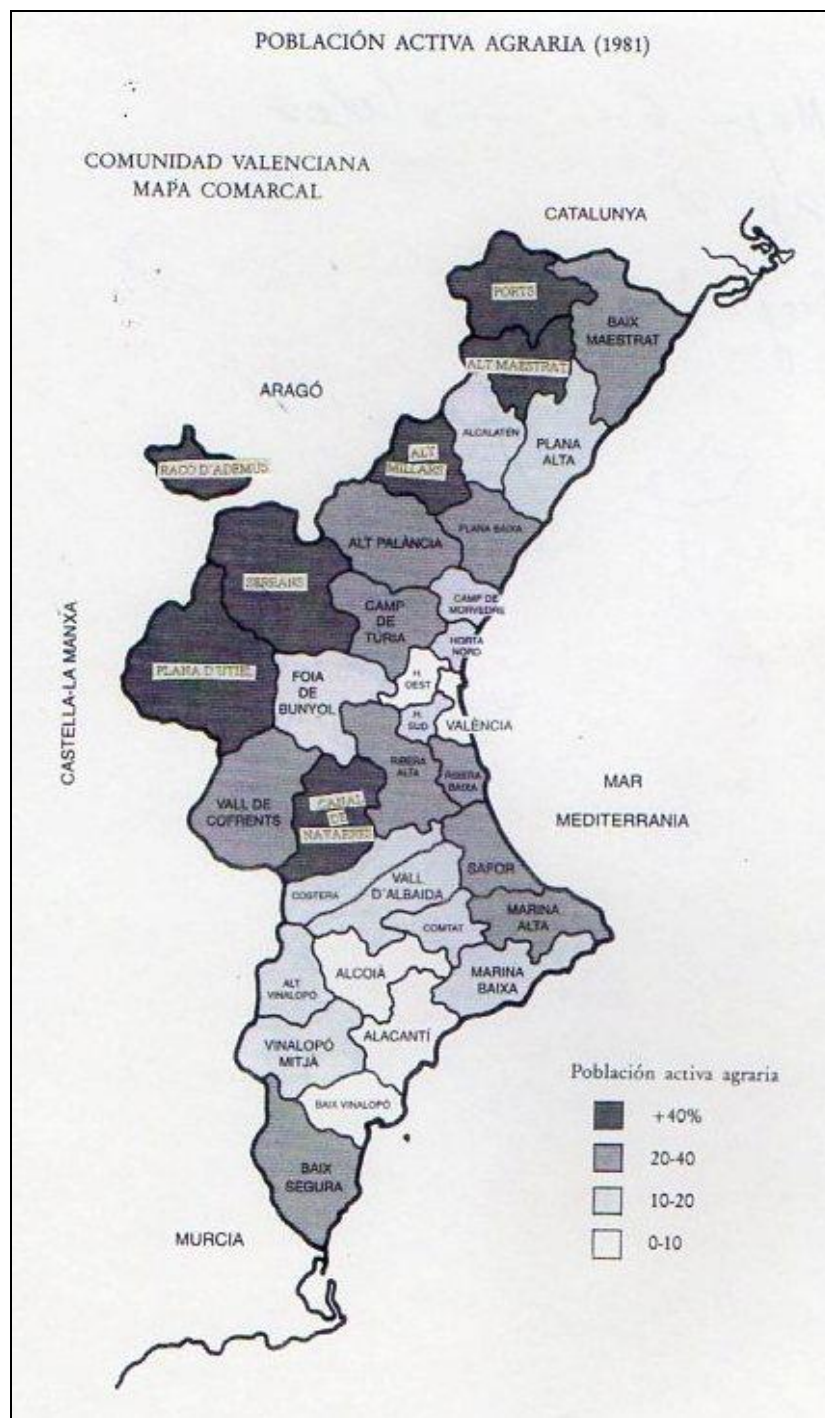
* Font. Les dades corresponents al País Valencià són de Damià Molla (1982: 424). Les corresponents a l'Horta provenen de La Organización Sindical de Valencia (1973:227, 155, 83).

Com diu Arnalte "la mayoría de los núcleos de población de la comarca excepción hecha de los de mayor dimensión (Valencia,Torrente), han mantenido hasta las últimas décadas un carácter rural con la agricultura como principal actividad de sus habitantes. Es a partir de 1950 y sobre todo de 1960, cuando el crecimiento urbano e industrial afecta a toda la comarca aunque de forma más intensa y temprana al Oeste y al Sur de la misma, mientras al Norte conserva todavía bien marcados algunos rasgos de la huerta tradicional" (1980: 144).

Mostra d'una ocupació agrària encara important durant la dècada dels '70 en alguns municipis són els següents percentatges d'actius: a l'Horta Nord, Alboraià comptava amb un 20 % de camperols (segons el Cens de Població Activa Municipal de 1979), Massalfassar amb un 31 % i Vinalesa un 22 % (dades de 1975, segons E. Arnalte, 1980: 148, 165, 185); per la mateixa època Beniparrell, situada a l'Horta Sud, tenia un 19 % de població activa agrària (sempre segons E. Arnalte).

Durant la dècada dels '80, a la comarca de l'Horta es poden diferenciar dues àrees: una estaria formada per la ciutat i l'Horta Oest, on la Població Activa Agrària oscil·la entre el 0 i el 10 %; l'altra seria L'Horta Nord i l'Horta Sud, on el percentatge d'actius agraris varia entre el 10 i el 20 %. De bell nou ens trobem amb la mateixa diferenciació entre les subcomarques de l'Horta que ens apareixia en tractar el grau d'urbanització. Al Mapa 6 podem veure les variacions que ofereix la Població Activa Agrària per comarques; ressalta el fet que el percentatge de l'Horta Sud i Nord és semblant a moltes altres comarques del País Valencià.

Mapa 6.- Població Activa del País Valencià. (Font: La Sociedad Valenciana de los 90. Pag. 63).

D) Mecanització.

La mecanització és una de les variables que ens permet fer un seguiment de la introducció de les innovacions tecnològiques recents de la comarca. En termes generals i segons les dades existents, la mecanització augmenta a un ritme molt accelerat entre 1960 i 1970, i un poc més lentament des d'aquesta data fins a l'actualitat. En el Quadre 3 podem constatar aquesta evolució.

Quadre 3.- La mecanització a la comarca de l'Horta.*

Any	Tractors	Motocultors	Recol.lectores	Altres maquinàries
1960	380	145	1	-
1970	1.501	2.113	103	-
1982	2.087	2.876	37	45
1989	2.203	3.361	35	33

*Font: Per als anys 1960 i 1970, la font utilitzada ha estat la Organización Sindical de Valencia (1973: 41-185). Per als anys 1982 i 1989 hem utilitzat els Censos Agraris dels anys respectius.

Cal destacar que mentre el nombre de tractor s'incrementa considerablement entre 1960 i 1970, a partir de la dècada dels 1980 pràcticament s'estabilitza el seu creixement. L'esmentada estabilització és menys patent en els motocultors, que si bé augmenten moltíssim entre 1960 i 1970, continuen després creixent de forma important,

-encara que menys accelerada-, fins a la última data en què tenim referències. Aquest darrer tipus de maquinària, que s'adapta perfectament al tamany de les parcel·les i de les explotacions, és la que ha substituït als animals de tir; d'aquí es deriva precisament el seu nom popular de "mula mecànica". L'evolució de les recol·lectores és força diferent a la de les anteriors maquinàries: pràcticament inexistents a 1960, arriben a la seua màxima expansió una dècada després, per a reduir-se a la tercera part al 1982. Es tracta d'una maquinària especialitzada en la collita de l'arròs, i la seua evolució segueix de prop els esdeveniments d'aquest cultiu en els darrers anys.

Per últim, cal tenir en compte, un darrer aspecte: segons els Censos de 1982 i 1989, més del 50 % de la maquinària era propietat d'explotacions entre 1 i 5 Hes., tamany que per altra part és el majoritari en la comarca.

E) Canvis de conreus.

La proximitat de l'Horta a un centre consumidor de productes alimentaris i industrials com la ciutat de València ha determinat gran part dels seus conreus, sobretot dels especulatius, al llarg dels segles. Així la introducció de nous productes i la seua extensió ha estat sempre en funció de la demanda. Junt als conreus especulatius i per a la venda, hi trobem també els productes destinats a l'autoconsum dels grups domèstics agrícoles; aquests darrers han anat reduint-se paulatinament fins a desaparèixer pràcticament, sempre en benefici de la producció comercial.

Des d'una perspectiva històrica de llarga durada, l'evolució dels conreus de la comarca dóna la impressió d'un canvi continuu, caracteritzat per la introducció freqüent de productes intensius, principalment hortícoles que té lloc fins als anys '60 d'aquest segle XX, moment en què s'inicia l'expansió del taronger per l'Horta.

Com diu Sanchis Guarner, "durant el període califal l'agricultura valenciana atenyé un grau de desenrotllament molt superior al de les èpoques precedents, i el paisatge de la zona central del País Valencià començà llavors a adquirir la seva fisonomia perdurable. Es produí aleshores la introducció de diverses espècies orientals, com l'arròs, la taronja i el poncir, i també s'inicia llavors el conreu del canyamel base de la indústria sucrera en la qual excel·liren els moros valencians" (Sanchis Guarner, 1983: 41).

Al Renaixement, i més en concret en el s. XV Fra Eximenis descriu al detall els productes de l'Horta ofereixen un ample ventall de grans, fruites, hortalisses i "fruites estranys e drogues orientals" (Citat per Sanchis Guarner, 1983: 181).

Al segle XVIII, Cavanilles ens ofereix la relació de productes i la seua quantitat; així per exemple referint-se a Alboraià ens diu: "... cogen 50 libras de seda, 40 docenas de melones, cerca de 20 cahíces de trigo, 600 de maiz, 500 de judías, 120 cántaros de vino, 11700 arrobas de pimientos, 3300 de frutas, 220 de hortalizas, 700 de alfalfa, 240 de paja, 90 de cáñamo y 3700 de chufas". (Cavanilles, 1975: 142).

Pels anys '60 del segle XX, M. de Terán (1969: 349) no és tan explícit com Cavanilles i menys encara que Eiximenis, però ens fa una relació de conreus de l'Horta per als anys 1960, agrupant-los segons l'època de l'any.

La relació de conreus que ens han donat els actors que hem entrevistat, i que comercialitzen o han comercialitzat ell mateixos els seus productes, és la següent: carxofes, pimentons (pebrots), melons, creïlles (patates), tomàquets, faves, taronges, naps, xufes, lletugues (enciams), bledes, carlotes, (pastenagues), albergínies, espinacs, ràvens, colsfors, cols llombardes o xates, fesols, bajoqueta terrera (aquesta espècie pràcticament desapareguda), garrofó, bajoqueta, ferradura, roget (els tres últims conreus són varietats locals de mongeta tendra), cebes, alls tendres.

Sobre els darrers canvis operats en la comarca de l'Horta, cal destacar l'expansió citrícola, -en general molt més tardana que a la resta del País Valencià-, i que té lloc especialment a la zona occidental, on ocupà en un principi zones de secà, que es transformaren intensificant la producció agrícola. Burriel referint-se a l'any 1965, ens diu: "El predominio de los árboles jóvenes es abrumador en el Pla de Quart i alcanza el 50 % en Torrente. Las pequeñas superficies de agríos en los municipios huertanos (Alfajar, Massanassa, Mislata y Sedaví) ofrecen también una juventud fruto de su reciente creación" (Burriel, 1967: 563). Aquesta tendència que es manifestava llavors front a "único paisaje tradicional" es va estendre cada vegada més cap a la costa, i és la que ha estat constatada més recentment per Arnalte.

Per concretar de forma global els canvis de conreus operats a la comarca durant les darreres dècades presentem el següent quadre (Nº 4), referent a les hectàrees que ocupa cada conreu en el regadiu:

Quadre 4.- Canvi recent dels conreus en la Comarca de l'Horta.* (Segons la superfície ocupada).

Conreus/Anys	1.960 (1)	1.989 (2)	1960 %	1989 %
Cereals	14.030	2.870	33	14
Llegums	1.330	-	3	-
Hortalisses	7.140	3.254	17	16
Creïlles	5147	456	12	2
Cítrics	8.709	13.433	21	65
Altres fruiters	444	234	1	1
Vinya i olivera	1	19	-	0'09
Conreus industrials i altres	5151	447	12	2
Flors, llavors i viviers	-	23	-	0'1
Horts familiars	-	85	-	0'4
Total	41.851	20.736	100	100

(1) i (2) en xifres absolutes en Hectàrees.

*Font. Per a l'any 1960, la font ha estat l'Organització Sindical Agrària (1973: 180). Per a l'any 1989, la font ha estat el Cens Agrari del mateix any. Els percentatges han estat elaborats personalment a partir d'aquestes fonts.

Malgrat les diferències existents que entre les dues (inclusió o no d'alguns municipis limítrofs), és palesa la pèrdua de superfície agrícola de regadiu, que s'ha reduït a la meitat a causa de l'expansió urbana sobretot. Un altre fet important és el creixement del nombre d'hes. de cítrics, que de representar el 21 % de la superfície regable el 1960 passa a representar el 65 % el 1989. Excepte els cítrics tots els demés conreus experimenten un descens, alguns molt apreciables, com les creïlles, els conreus industrials i els cereals; d'altres pràcticament romanen igual, com les hortalisses (16 %). Per altra banda, ressaltava la vocació hortocitricola de la comarca, cosa que apareix clarament en la distribució dels conreus de l'any 1989, ja que ocupa un 81 % de la superfície de regadiu, que representa al seu torn el 90 % de la superfície conreable de la comarca. Aquesta proporció de fruites i hortalisses és molt més elevada a l'Horta que a la resta del País Valencià, on només alcança el 65 % dels productes (Barceló Vila, Luís Vicente, 1991: 29).

Tothom ha observat el creixement experimentat pels cítrics, però quina és la causa?. Una informant que ha transformat les seues explotacions hortícoles en tarongers ens explica quin va ser el motiu de la transformació: "*antes* anava un home a jornal i cobrava dos o tres mil pessetes, però ara se'n va un home a jornal a les vuit del matí, a les nou i mitja ja se'n va a armorzar i *hasta* allà les deu i mitja no apareix, i a la una i mitja ja se'n va i vol tres mil pessetes; *pos* no pots llogar-los". Aquesta apreciació no sembla ser massa subjectiva. Arnalte, seguint dades de l'evolució dels salaris de "jornalers normals" a l'Horta (no qualificats), diu que entre 1956 i 1977 els salaris s'incrementen en un mil per cent i que els sous dels "jornalers eventuais", han tingut un augment similar. (1980: 144). Hi ha per tant una vinculació entre l'augment dels salaris i l'expansió dels cítrics, ja que aquest conreu necessita menys mà d'obra que les hortalisses.

Una altra causa de l'expansió dels tarongers és que dóna la possibilitat al seu propietari de fer compatible l'activitat agrícola amb una altra feina, és a dir que el taronger s'estén paral·lelament al desenvolupament de l'agricultura a temps parcial.

Arnalte que ha investigat a fons aquest tema, diu: "Hemos comprobado, así mismo, el progresivo descenso de la intensificación del cultivo hortícola en las explotaciones de obreros-campesinos que, a largo plazo conduce a la sustitución por el cultivo cítrico; Sin embargo, la adaptación de este último al régimen de alternancia es casi perfecta y esas tendencias extensificadoras no llegan a producir el abandono del cultivo ni la desaparición de las explotaciones" (Arnalte, 1980: 327,328). Segons el mateix autor, la crisi de les formes d'alternança està lluny de produir-se en les zones del regadiu valencià.

En resum, pel que fa a l'evolució dels conreus s'observa una doble trajectòria, que reflexa les dues vessants de l'agricultura en la comarca: la pervivència per un costat de la producció hortícola, que es practica en l'àmbit d'explotacions familiars que obtenen la major part dels seus ingressos de l'agricultura; i per altre, l'expansió de conreus més extensius com la taronja, que caracteritza als propietaris que no obtenen els seus ingressos principals de l'agricultura.

F) Canvis en la comercialització.

Fins al segle passat la producció agrícola estava destinada fonamentalment a la pròpia comarca i a l'abastiment de la ciutat de València. Va ser a partir de mitjans del segle passat quan es produeix una major orientació intensiva-comercial, al temps que s'escomençava a produir un veritable avanç en la mecanització, en la intensificació dels conreus, en la revolució en els transports, etc. Tot això va permetre una ampliació de la producció i de l'àrea comercial en funció de la demanda dels mercats nacionals i estrangers (Arnalte, E. 1980: 142.).

Més darrerament, els mateixos canvis operats en els mitjans de transport, han fet que l'Horta entrara en competència amb altres zones productives, no solament a escala nacional o amb l'estranger, sinó en el mateix mercat d'abastiment de la ciutat. Així des de fa uns 10 anys, els productes extraprimers d'Almeria envaeixen el mercat de València i representen una forta competència per a les explotacions familiars, que no disposen de canals de comercialització tan competitius com aquells (Arnalte, E 1986:430). Per la seua banda, els productes superespecialitzats europeus i amb una presentació impecable, (d'Holanda per exemple), també arriben i representen una forta competència per a la producció autòctona.

Aquest darrer fenomen problematitza encara més l'existència, viabilitat i competitivitat de l'agricultura familiar de l'Horta, en concret del tipus d'agricultura desamparada d'una organització comercial. Així, a la degradació de les rendes agràries a causa de l'increment del costs de producció, al deteriorament en el preu dels productes agraris i a l'augment del consum familiar (Rafael Juan i Josepa Cucó, 1982: 348), s'hauria d'afegir la mala organització comercial. Però aquests trets no són exclusius de la comarca de l'Horta, car afecten en general a tota l'agricultura i especialment a l'agricultura familiar, que es troba desprotegida davant potents organitzacions comercials desvinculades dels productors i dels seus interessos comercials.

3.- Delimitació de l'objecte d'estudi.

Una vegada descrita de forma general la nostra unitat d'anàlisi, ens ocuparem de definir els límits temàtics, conceptuals i metodològics fonamentals del nostre objecte d'estudi.

Tot i tenint com rerafons els tres problemes teòrics esmentats (adaptació de les explotacions camperoles al sistema de producció capitalista, les relacions de parentiu i el gènere), aquest treball es centra en l'anàlisi de l'economia agrícola familiar de la comarca de l'Horta, a través de la investigació de dos aspectes concrets: a) la transmissió de la terra als membres del grup domèstic i b) la comercialització pels mateixos llauradors de la seua producció agrària.

Tant per a l'estudi de la transmissió de la terra, com per al de la comercialització dels productes de l'explotació familiar pels mateixos llauradors, l'objecte d'estudi general ha estat la família, i més concretament la família com a transmissora dels mitjans de producció agrícoles i com a unitat de producció i comercialització dels seus productes.

Com ja ha estat dit el nostre objecte d'estudi se centra en primer lloc en la transmissió de la propietat, o de l'explotació agrària familiar -segons el període històric- de pares a fills, i pren com a eix el moment en què finalitza el cicle d'una família i la terra s'assigna als fills. Aquest moment és força delicat ja que, segons com es realitze el repartiment de la terra, donarà lloc a la substitució de l'explotació paterna/materna per la d'un fill o filla (si la terra es transmet íntegrament a un sol hereu fill/a), possibilitarà una major o menor viabilitat de cadascuna de les fraccions a què s'haja sotmés el patrimoni rústic (si la terra es reparteix de forma desigual entre els diferents hereus/eves), o bé desembocarà en la polvorització d'aquesta herència (si el patrimoni rústic es reparteix en lots igualitaris).

Així, per acometre l'estudi de la transmissió del patrimoni rústic familiar, el que hem analitzat en primer lloc és la manera com es realitza la distribució de la terra entre els hereus/eves. En un segon moment hem vist si aquesta distribució suposava un tracte diferencial als hereus segons el sexe. En un darrer temps hem averiguat si al llarg del període investigat s'han produït canvis significatius en els dos aspectes mencionats anteriorment.

Per a investigar aquests fenòmens hem utilitzat fonamentalment les divisions de béns que es reflexen als llibres de Protocols Notarials, per a la qual cosa hem seguit el procediment que s'especifica en l'apartat 5 d'aquest Capítol I i en l'Annex I. La utilització d'aquesta única font primària ens ha permés ampliar l'abast del nostre anàlisi, però alhora ha desdibuixat els límits de la nostra recerca, centrada en principi exclusivament en la família camperola. La raó d'aquest fet és prou senzilla: el tipus d'informació que proporcionen els Protocols Notarials impossibilita determinar de forma generalitzada la professió dels que participaven en les divisions d'herències. Per tant ens hem vist obligats a incloure a tots aquells que posseïen terres en la comarca de l'Horta, foren o no llauradors, tingueren o no propietats en altres comarques, foren aquestes de secà o de regadiu.

Ens haguera agradat poder destriar les famílies camperoles de les que no ho eren, i establir una relació entre l'activitat del grup domèstic que desapareix i transmet els béns als hereus/hereves, i les activitats que aquests últims realitzen. Possiblement així haguérem pogut establir com es realitza el rellevament de l'activitat agrícola de les famílies que es dissolen en benefici de les noves. Però per la raó esmentada això no ha estat possible. Les professions moltes vegades no apareixen, altres vegades són tan poc clarificadoras com la de "propietario", mentre que en el cas de les dones hereves consta generalment la professió dels seus marits, i en cas d'aparèixer la seua, d'ordinari la professió és "sus labores", exceptuant casos molt concrets.

Respecte al segon element de l'objecte d'estudi, és a dir, la comercialització dels productes de l'explotació familiar pels mateixos camperols, cal dir que constitueix una forma particular d'intercanvi econòmic dintre de la comarca de l'Horta, la qual cosa ha constituït una forma tradicional de comercialització al si de les unitats de producció agrícoles familiars, i que els atorga uns avantatges que les altres formes comercials no ofereixen.

Quins són aquests avantatges? En podríem ressaltar bàsicament tres: 1er. La possibilitat de "defendre's lo seu", és a dir una major capacitat de decisió a l'hora de fixar el preu dels productes. 2ón. El cobrament en efectiu i en el mateix moment de la venda. I 3er. l'acaparació per part dels productors dels beneficis del marge comercial (totals o parcials, segons es realitze al detall o a l'engròs).

Entre les perspectives d'anàlisi que pot gaudir tota forma d'intercanvi, (econòmic, social o cultural. Paloma Gómez, 1993: 81), la que hem investigat aquí és especialment la perspectiva econòmica que es desprén de les unitats de producció agrícoles familiars. És a dir, el que hem intentat esbrinar és el significat econòmic que representa per als camperols la venda directa als mercats dels productes de llurs explotacions. Juntament amb aquest aspecte hem estudiat també els canvis que s'han produït al llarg de gairebé tot el segle en l'esmentada activitat, a mesura que les explotacions agrícoles familiars s'endinsen en el sistema capitalista. Concretament ens hem centrat en les variacions de l'activitat comercialitzadora i en les variacions dels membres de la unitat familiar que realitzen la venda. Tots aquests aspectes, tenen a veure amb els problemes teòrics esmentats en l'aproximació teòrica, (l'adaptació de les explotacions camperoles al sistema de producció capitalista, el del parentiu i el del gènere).

A l'Horta existeixen certament altres formes d'intercanvi comercial, com ara la venda de productes hortofrutícoles que es realitza a la porta de casa, a una botiga detallista, a una subhasta en una cooperativa, o a superfícies comercials mitjanes i grans,

per citar algunes de les formes en què hom pot vendre els productes hortofrutícoles. Tanmateix aquestes resten fora de l'abast de la nostra recerca.

Per estudiar aquesta modalitat d'intercanvi comercial de productes hortofrutícoles, hem investigat una sèrie de grups domèstics que posseïen tres característiques comunes:

1) Venen els seus productes als mercats al per major o al menut, és a dir, comercialitzen ells mateixos una part o la totalitat de la producció de llurs explotacions.

Ubaldo Martínez-Veiga distingeix dos tipus d'agricultors tenint en compte el destí dels seus productes: aquells que produeixen per al marcat nacional i aquells que ho fan per al mercat local, que anomena "huertanos" (1990: 59). En el nostre cas, els que han constituït el nostre objecte d'estudi correspondrien al segon tipus. No obstant, en la comarca de l'Horta la divisió entre uns i altres no se'ns mostra de forma disjuntiva, així un mateix camperol pot estar produint al mateix temps per al mercat nacional i per al mercat local, segons el producte de què es tracte. Per exemple, un camperol pot produir taronges per al mercat nacional o internacional, les quals comercialitza a través d'una cooperativa, i hortalisses que comercialitza directament en un mercat local. Malgrat la impossibilitat de separar en els casos concrets ambdues formes de comercialització, nosaltres ens hem centrat en la comercialització directa de les famílies camperoles, deixant de banda altres formes de comerç.

Cal advertir que pel moment és impossible saber el nombre total de productors que comercialitzen la seua producció agrària. Aquesta és una d'eixes activitats "invisibles", sumergides, o no declarades, que evidentment no consta enlloc, i sobre la qual és difícil realitzar aproximacions numèriques o percentuals respecte a la totalitat dels llauradors.

2) La font principal d'ingressos és l'agricultura, almenys la del cap de família.

No sabem exactament quina és la proporció entre agricultors a temps parcial (A.T.P.) i agricultors a temps complert per a la comarca de l'Horta, però disposem de dades per a la totalitat del País Valencià. Basant-se en l'Enquesta de Població Activa de l'any 1989 Arnalte situa l'A.T.P. en un 46 % i els agricultors a temps complert constituïrien per tant un 54 % (dades referides al conjunt del País). Sobre les explotacions a temps complert, destaca l'acusat envelliment dels titulars (el 80 % tenen 55 o més anys) concloent l'autor: "Entre esas explotaciones "de viejos" y ese otro nada despreciable 33 % cuyos titulares (mucho más jóvenes) tienen una actividad lucrativa externa, apenas queda espacio en la estructura agraria valenciana para la presencia de explotaciones de "profesionales" los cuales, en su acepción más estricta (ocupados al 100 % en su explotación y sin actividad externa), solo representan un 9 % de las explotaciones aunque controlan un 29 % de SAU, con una dimensión (8.000 ECUs) de margen bruto sensiblemente superior a la media". (Arnalte 1992: 22). Centrant-se en la comarca de l'Horta, el mateix autor, estableix el nombre de camperols a temps complert en alguns municipis de l'Horta: en Massalfassar hi ha un 9'8 %, en Vinalesa un 19'4 % i en Beniparrell un 5'4 % (Arnalte 1980: 152, 170, 193). Els percentatges són molt variables d'uns a altres municipis.

Els actors de la nostra recerca estan dins del percentatge d'agricultors ocupats a temps complert (54 % per a l'any 1989), alguns dels quals tenen més de 55 anys, i pel que hem pogut deduir de les seues informacions estan molt per damunt dels 8.000 ECUs de marge brut (unes 800.000 pts. anuals).

3) Una darrera característica comuna és que la producció destinada a la venda és de verdures i hortalisses, sense que això vullga dir que en determinades conjuntures (preus baixos) els grups domèstics comercialitzen també altres productes de

la seua explotació que en un principi no pensaven vendre ells mateixos (per exemple les taronges).

Aquestes característiques defineixen i limiten el nostre univers d'estudi. Tanmateix, a dintre del col·lectiu així definit les diferències respecte al tamany de l'explotació, la realització d'altres feines fora de l'agricultura, la periodicitat en què es practica la venda, el treball fora de l'explotació dels fills, etc. etc. són molt grans. Fins i tot varia el període en què es realitza la comercialització dels productes de la pròpia explotació per part del grup domèstic; així mentre que uns abandonen aquesta activitat en un moment donat del cicle familiar (jubilació, no continuació de l'activitat agrícola pels fills), altres s'incorporen (fase àlgida del cicle familiar) a aquesta activitat que fins a eixe moment no havien realitzat.

Establir un patró model dels grups domèstics dedicats a l'agricultura que comercialitzen els seus productes és impossible, ja que la realització d'aquesta activitat ve determinada per molts factors. Alguns dels més importants els detallem tot seguit.

Per una banda les necessitats dels grups familiars són molt variables i depenen de l'etapa del cicle familiar en què es troben, dels objectius de consum que es marquen, del nombre de membres que formen el grup, etc., perquè com diu Galeski, l'objectiu de l'explotació camperola no són els beneficis, sinó la renda familiar (1977: 48); Per tant serà la satisfacció de les necessitats familiars, necessitats de monetari segons el nivell de vida econòmic que es vullga aconseguir, incloent les possibilitats de treball dels membres familiars fora o dins de l'explotació, el que determinarà el desenvolupament de diferents estratègies familiars, entre les quals es trobaria la comercialització dels propis productes.

Per altra banda, la composició del grup domèstic ha de permetre la realització de totes les fases de producció, recol·lecció, preparació del producte i venda. La quantitat de producció que es comercialitze determinarà les necessitats de mà d'obra,

o al revés, segons la mà d'obra disponible es destinarà a la venda una major o menor proporció de la producció agrària familiar. Quelcom variació en la composició dels membres del grup domèstic pot alterar no solament la quantitat de productes destinada a la comercialització, sinó la forma en què es realitze l'activitat o la persona que l'efectua. El cap de l'explotació i la seua dona, constitueixen els membres mínims necessaris. Ara bé, l'existència de fills en edat infantil, d'avis que poden ajudar o necessitar ajuda, de fills que s'hagen incorporat al treball en l'explotació, o que s'aparten de l'activitat agrícola, etc. pot determinar com hem dit abans que es realitze o no l'activitat i que la facen uns membres o altres. Cada família segons la mà d'obra disponible, distribuirà les diferents tasques entre uns i altres membres.

Finalment, podria pensar-se que la comercialització dels productes de l'explotació familiar està íntimament relacionada amb el tamany de l'explotació. Però per l'estudi dels casos que hem analitzat, pensem que no és així. Les possibilitats ecològiques de la comarca i la seua localització (prop de centres de consum) poden fer viables, per exemple, explotacions de 0'5 hectàrees. Cada grup domèstic, atenent al tamany de la seua explotació (utilitzen aquest terme, perquè no tots són propietaris de la totalitat de les terres que exploten), i a les necessitats d'ingressos, pot establir un grau d'intensificació determinat i variable, atenent a les possibilitats del grup domèstic (que hem al·ludit en el punt anterior) i a l'etapa del cicle familiar en què el grup es troba.

També hem de tenir en compte que tota la producció no és sempre comercialitzada directament pels mateixos llauradors. Alguns comercialitzen una part variable d'aquesta, segons les conjuntures de preus, la qualitat del producte, etc.; altres ho fan amb una part fixa de la producció, i altres ho comercialitzen directament tot. És per això que és difícil establir una relació entre tamany de l'explotació i comercialització dels productes pels mateixos camperols, i que apareixen diferències apreciables en els casos que hem estudiat. No obstant això, podríem dir que el tamany d'explotació més freqüent estaria entre les 20 i les 40 fanecades (1'6-3'3 Hes.).

F. Mira estableix una estratificació social del camperolat valencià atenent a la seua relació amb la terra: a) els *senyorets*, que mai treballen directament la terra; b) els *rics*, que es distingeixen de la resta per les terres que tenen, però que treballen directament les seues propietats, que poden llogar mà d'obra eventual o permanent, o arrendar part de les seues terres; c) els *mig-rics*, *llauradors mitjans*, o *els qui treballen lo seu*, entre els quals hi ha diferents graus, des d'aquells que lloguen mà d'obra fins aquells que s'han de llogar ells mateixos per completar els ingressos, i finalment d) els *jornalers*, que també ofereixen una gradació segons tinguen una poca terra, o no en tinguen gens, siguen fixes o temporals (1980: 370-371). Doncs bé, de tot aquest ventall de possibilitats, els llauradors que han constituït objecte del nostre estudi no són ni *senyorets* ni *jornalers*. Es troben sobretot entre els *mig-rics* i *els qui treballen lo seu*, atenent als diferents graus que Mira estableix dins d'aquest grup tan heterogeni. I també potser que entre ells es troben actualment aquells que abans es consideraven *rics* perquè llogaven mà d'obra, i que ara han de fer front -o ho han fet ja- a l'augment dels salaris, dels impostos i dels in-puts agraris, i que en veure degradar les seues rendes han tingut que recórrer a la comercialització directa d'almenys una part de la seua producció, la qual cosa els permet acaparar total o parcialment els beneficis del marge comercial. En aquest sentit un informant ens diu: "Avui en dia un llaurador que tinga 250 fanecades (20'8 Hes.), mira si te'n dic, 100 de taronger, 100 d'arrossar i cinquanta de verdures no pot viure de la terra si no va al mercat" (Antoni, 1993).

Així les coses, les valoracions que realitzem al llarg d'aquest treball només són vàlides per als col·lectius que han constituït el nostre univers d'estudi en cadascuna de les estratègies considerades: en el cas de la transmissió dels mitjans de producció agrícoles (entenent com a tal la transmissió de la terra en arrendament o en propietat de l'explotació familiar de pares a fills), es tracta dels propietaris de terres de la comarca de l'Horta; en el segon cas, són els camperols que comercialitzen ells mateixos els productes de les seues explotacions.

4.- Hipòtesis de Treball.

Segons dades de Damià Mollà (1982: 411 i 454), la població laboral precapitalista suposava a 1950 un 26 % del total dels efectius laborals al País Valencià; vint anys després, aquest percentatge s'havia reduït a un 19'3 %. Aquesta tendència regressiva -de "lleugera" la qualifica aquell autor- de les formes de treball "artesano-familiars", presenta unes característiques específiques en el cas del sector agrari.

En efecte, el panorama que ofereix l'evolució dels efectius agraris precapitalistes, que Damià denomina "població laboral agrofamiliar" es pot resumir de la manera següent:

1) a 1950 l'agricultura ocupa a la meitat dels treballadors immersos en formes de producció no-capitalistes;

2) durant la dècada dels 60-70 aquest percentatge disminueix a un 43'1 %;

3) la importància de l'evolució negativa dels actius agraris precapitalistes es relativitza quan comparem aquest procés amb el descens dels agraris capitalistes, que entre 1950 i 1970 presenten una taxa de variació del -51 %.

4) En definitiva, el que indiquen aquestes dades és que al País Valencià també s'està produint un procés de desintegració de les formes de treball agrofamiliars, però que el més característic de l'esmentat procés és que està tenint lloc d'una manera molt lenta i esglaonada.

Malauradament pel que fa a la comarca de l'Horta, no es pot quantificar el nombre d'explotacions familiars existents en relació al nombre d'empreses capitalistes; tampoc podem comparar la producció agrària d'un tipus i altre d'explotació, i el grau de productivitat de cada una d'elles. Les dades globals de què disposem sobre agricultura de

la comarca i els seus productors no especifiquen en quin tipus d'agricultura s'inscriu; a més a més els seus actius es reparteixen segons els criteris d'ocupació d'altres sectors productius (empresaris i autònoms, ajudes familiars i assalariats), la qual cosa amaga realitats agrícoles i socials força diferenciades. En aquestes circumstàncies, la nostra tasca no pot ser sinó mostrar l'agricultura familiar de la comarca de l'Horta, explicar el seu funcionament i observar la seua transformació en el temps, veient com s'ha adaptat als canvis incorporats en el procés productiu agrícola.

Dintre del context suara esmentat, té sentit plantejar la nostra hipòtesi central de treball : l'agricultura familiar continua existint a hores d'ara a la comarca de l'Horta, i la seua persistència al llarg del temps -al menys pel que fa a aquest segle- ha estat possible pel desplegament d'una sèrie d'estratègies, de les quals nosaltres en ressaltarem dues de caire molt diferent: a) la transmissió preferencial de la terra a alguns membres de la unitat de producció domèstica i b) la comercialització directa dels productes de l'explotació familiar pels seus membres.

Aquestes dues estratègies econòmiques no són les úniques que han posat en pràctica els llauradors valencians al llarg del temps, però sí són de les poques que han arribat fins a l'actualitat.

No és la nostra intenció donar una visió immobiliària del camp valencià; en efecte, les estratègies econòmiques familiars esmentades, han anat canviant al llarg del temps: canvis de significat, de realització, d'actors, etc. El que ens permet precisament la perspectiva diacrònica, és observar els canvis operats en aquestes dues estratègies al llarg del temps, els quals estan supeditats als canvis que s'han produït en la resta de la societat, perquè, com diu F. Mira, "la situación de *fuera*, en sus dimensiones económicas, política, ideológica, etc. condiciona y ha condicionado siempre de manera básica a las comunidades campesinas". (1975: 213).

La segona hipòtesi de treball pretén aprofundir en el coneixement de l'estratègia de la transmissió preferent de la terra, l'objectiu de la qual és impedir la dispersió del patrimoni rústic familiar, dotant-lo de major viabilitat, en un medi on hi ha un predomini de xicotetes propietats.

El que planteja en concret aquesta hipòtesi de treball és que, en la comarca de L'Horta, la transmissió de la terra no segueix sempre el model d'herència divisa igualitària, que hom suposa és el més generalitzat en el País Valencià; pensem també que la dita transmissió preferencial té antecedents històrics recents en la mateixa comarca concretament, en la transmissió de l'arrendament.

Al llarg del nostre estudi comprovarem en quina mesura la transmissió preferencial de la terra a alguns membres de la unitat familiar s'aplica als diferents tamanyos de propietat i als diferents membres de la unitat familiar. També veurem si els models d'herència varien al llarg del temps (des de finals del segle passat fins els anys 70), atenent als canvis operats en l'economia i la societat valenciana durant aquest període, i més concretament atenent els canvis produïts en la producció agrària.

La tercera hipòtesi de treball fa referència a l'estratègia de auto-comercialització de la producció agrícola per part dels camperols. Creiem que la viabilitat que semblen tenir determinades explotacions familiars es déu molt sovint a l'existència de formes de comercialització directes. La possibilitat que té el camperol de l'Horta de comercialitzar per si mateixa els productes de la seua explotació, donada la proximitat dels espais destinats a la producció i la venda, així com l'horari d'aquests últims, li permet apropiarse del marge comercial, al qual no tenen accés altres productors més allunyats dels centres de consum i d'intercanvi comercial. És per això que en la dita comarca continua vigent l'especialització hortícola indistriablement unida a determinades formes de comercialització, perquè ambdues atorguen a l'agricultura

familiar una viabilitat que en altres zones i amb altres productes no es podria donar. La proximitat a la ciutat de València ha estat un fet especialment important, almenys fins a què els avanços en els transports han permés d'abastir diàriament a la ciutat des de punts més allunyats.

La quarta hipòtesi de treball intenta donar una resposta a les següents qüestions: la distribució de les diferents feines ¿s'assignen als membres de la unitat familiar segons criteris de gènere?, ¿varien aquests criteris al llarg del temps?. Com diu Henriette Moore: "La organización y las relaciones de las unidades domésticas u hogares no deben darse por sabidas, sino que deben ser analizadas empíricamente e históricamente" (1991: 79).

El que pretenem doncs en aquesta hipòtesi és comprovar si a tots els membres de la unitat domèstica se li assignen indistintament unes o altres tasques domèstiques i/o productives o si pel contrari, aquestes tasques segueixen un model cultural basat en la seua distribució segons el sexe dels seus components, és a dir si segueix un criteri de gènere. Aquest consistiria en atribuir a les dones tasques domèstiques i algunes de recolzament de l'activitat agrícola, mentre que als homes se'ls assignarien les més directament vinculades a la producció agrària. També pretenem verificar, si aquest model cultural varia al llarg del temps, o roman intacte a les innovacions tecnològiques introduïdes tant en l'agricultura com en la llar.

La cinquena hipòtesi planteja el problema de si una distribució de feines diferent segons criteris de gènere, està relacionada amb una transmissió de les terres de forma desigual. L'organització del treball no és universal sinó que depén del context cultural de cada societat. El que volem comprovar és si el fet que les dones en no participar en les tasques més directament relacionades amb la terra i amb la producció agrícola, legitima la seua exclusió a l'hora d'accedir al patrimoni rústic familiar en el moment de les transmissions hereditàries.

És a dir, que tenint en compte el model cultural de la distribució de les feines en la comarca de l'Horta, aquest estaria justificant una transmissió preferencial de la terra, la qual recauria principalment en les mans dels homes -a causa de la seua major vinculació amb la terra-, restringint l'accés de les dones a aquest mitjà de producció

5.- Metodologia, fonts i delimitació temporal del treball.

Amb la finalitat d'analitzar les dues estratègies que constitueixen els aspectes fonamentals d'aquesta investigació i d'aprofundir en el seu coneixement, hem recorregut a fonts, tècniques d'investigació i mètodes molt diferents. Cal advertir però, que les estratègies que analitzarem en aquestes pàgines, no són exclusives dels llauradors valencians de l'Horta, encara que en general fins ara han estat molt poc estudiades; tanmateix, no coneguem cap obra que estude ambdues conjuntament a dintre d'un context social on és hegemònica la família nuclear i on -almenys teòricament- predomina l'herència divisiva.

Per a l'estudi de la transmissió de la terra en la comarca de l'Horta hem triat un enfocament de caire diacrònic i ens hem basat -com ja ha estat dit- en una font primària fonamental: les divisions de béns de l'Arxiu de Protocols Notarials de València, on romanen tots els llibres notariaus dels últims cent anys de la seua demarcació, la qual inclou gairebé la totalitat de la comarca de l'Horta. Dels documents que es troben en el citat arxiu, només hem analitzat les divisions de béns o herències que contenen béns rústics. La informació obtinguda ha estat treballada estadísticament tenint en compte quatre variables: el tipus de repartiment dels béns rústics, el tamany de la propietat de cada herència, el sexe i el parentiu de les persones a les quals se'ls adjudiquen o no béns rústics.

Amb aquest mètode hem volgut fer compatible l'anàlisi qualitatiu amb el quantitatiu, ja que ens permet l'estudi de nombrosos casos, sense per això minvar massa el contingut qualitatiu de la informació. A més a més aquesta forma d'aproximació no gaudeix de dos inconvenients que solen tenir altres mètodes que estudien la transmissió de la propietat, com són la dependència de la transmissió de la propietat a la forma de la família, i a la demarcació municipal.

La impossibilitat real d'abastir un període de trenta anys o més consecutius, ens ha portat a analitzar tres mostres cronològiques: 1890, 1930 i 1970 que es corresponen amb períodes cabdals de la història recent de la comarca de l'Horta, és a dir a l'accés a la propietat de la terra per part dels camperols, i a la industrialització-urbanització massiva dels anys 60. Considerem que la validesa dels resultats del nostre estudi és de mostra representativa. No obstant, contrastats alguns dels resultats de la present recerca amb altres fonts secundàries (Censos Agraris, Enquesta de Població Activa, Amillaments), són tan semblants que pensem que les mostres triades són bastant fiables, i representen suficientment els models de transmissions de la terra en la comarca de l'Horta. (Nota 1.). En aquest estudi incloem també algun cas concret sobre la transmissió de l'arrendament que ens hem trobat casualment en les divisions de béns dels Protocols Notarials.

L'explotació d'aquesta font principal ha estat complementada amb altres estudis que tracten de diferents aspectes relacionats amb el tema (tamany de la propietat, explotacions, les herències al País Valencià), els quals han servit de contrast i recolzament a les nostres interpretacions de dades. Concretament ens referim a les obres de Josepa Cucó: La tierra como motivo (1982), Joan Romero: Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea (1983) i La agricultura valenciana en el proceso de industrialización (1989), i la de Ricardo Sanmartín: Identidad y creación. (1993).

També hem utilitzat alguns casos concrets de transmissió de la terra provinents del treball de camp realitzat durant l'any 1987 en la comarca de l'Horta.

Amb el recurs a aquestes fonts i amb la metodologia emprada (veure en l'Annex II la tècnica), creiem que podem demostrar suficientment l'existència d'una estratègia particular de transmissió de la propietat rústica la qual ha estat practicada durant quasi un segle per un nombre important de famílies de l'Horta; que aprofundim ahora en l'estudi de l'evolució de la propietat de la terra en la comarca de l'Horta, i

finalment que mostrem també els canvis de significat operat en la possessió de terres, ja que com diuen Dolors Comas i Jesús Contreras: "la tierra ha perdido parte de su importancia como base económica y deja de ser cada vez un elemento de prestigio..." (1990: 46).

Paral·lelament ens ocupem de la transmissió del dret d'arrendament, que s'atorga preferentment a un dels fills de l'arrendatari; aquesta afirmació s'ha d'entendre com una hipòtesi no confirmada, ja que la inexistència de fonts suficients ens han impedit fer una reconstrucció exacta.

Per a analitzar l'estratègia de la comercialització directa dels productes familiars feta pels mateixos camperols i aprofundir en el seu coneixement, hem recorregut al treball de camp antropològic, tot i utilitzant diferents tècniques. El treball de camp es va fer al llarg de dos períodes: el primer va tindre lloc entre abril i desembre de 1987, i el segon entre desembre de 1992 i juny de 1993. Durant el primer període es va investigar el mercat a l'engròs de Mercavalència i en el segon sobretot el mercat al detall de Massamagrell, tot i que vàrem ampliar i verificar la informació anteriorment obtinguda sobre Mercavalència.

Una primera tècnica ha estat la realització d'entrevistes enfocades sobre el tema a diferents dones i homes (entre 20 i 83 anys) que realitzen o han realitzat durant un temps de la seua vida la comercialització dels seus productes. En total hem fet 10 entrevistes d'aquest tipus, les quals han estat gravades i transcrites per temes. La informació obtinguda amb aquesta tècnica ens ha servit sobretot per definir les característiques de l'activitat, el repartiment de les diverses tasques domèstiques i agrícoles (inclosa la comercialització) entre els diferents membres de la unitat familiar, la seua forma d'actuació, i el marc espacial en què l'activitat es desenvolupa. L'accés a aquests informants s'ha produït de forma molt diferent en cada cas: a alguns ja els coneixíem personalment, a altres els hem conegut a través de terceres persones, la casualitat i el propi desenvolupament del treball de camp ens va permetre trobar a la

resta. Durant el temps de la investigació hem freqüentat molts més actors, però aquells deu adés esmentats són els que ens han permés l'accés a les seues cases i la realització d'una o més entrevistes en profunditat. (Nota 3).

El reduït nombre d'entrevistes en profunditat s'explica pel següent: en primer lloc perquè molts dels actors als quals no coneixíem directament no varen acceptar que li feren una entrevista. En segon lloc, va arribar un punt que amb les entrevistes realitzades ens trobàvem amb una saturació informativa; augmentar el nombre d'aquestes ens haguera portat per una banda a la repetició innecessària de determinats aspectes culturals (organització del treball familiar, funcionament dels mercats, etc.) i per altra banda a la variació infinita dels aspectes secundaris (tamany de la propietat, organització dels conreus, diferent tamany i cicle domèstic, etc.).

Pel que fa referència als actors que hem entrevistat tant els que coneixíem prèviament a la realització del treball com aquells que vàrem conèixer després, hem trobat una actitud reticent quan eren interrogats sobre determinats aspectes, especialment l'econòmic. Cal tenir en compte, però que l'activitat que estudiem forma part de l'economia submergida, i per tant no la declaren a efectes fiscals i, a més a més, està subjecta a fortes variacions d'ingressos i de periodicitat.

Una altra tècnica emprada en el treball de camp ha consistit en la observació estructurada dels actors (en base a un disseny de treball) en algunes de les fases de la comercialització dels seus productes, com ara la preparació dels productes per vendre'ls i la mateixa venda als mercats a l'engròs i al detall. Com hem analitzat dos mercats diferents, el grau d'observació i participació ha estat superior en el mercat al detall, mentre que al mercat al per major l'observació ha estat més reduïda i la participació no ha existit. Periòdicament hem anat anotant la informació obtinguda amb aquesta tècnica.

Com és lògic, en les entrevistes, especialment en les enfocades ens han sortit altres temes juntament amb la informació de la venda: tamany de l'explotació, història

de vida, història del grup domèstic, etc. que ha enriquit força el nostre coneixement dels grups familiars analitzats. No obstant, hi ha un aspecte sobre el qual ens haguera agradat aprofundir més, i que és l'aspecte econòmic (ingressos-beneficis) de les explotacions analitzades. Però insistim, donada la impossibilitat de fer un càlcul exacte dels beneficis (Varis autors, 1977: 184) degut a les fluctuacions segons els dies i les campanyes i a ser aquesta una activitat generalment no declarada, sobre la qual els actors de vegades es mostren ambigus o/i incòmodes, no hem insistit en aquest aspecte, i ens hem limitat a fer càlculs aproximatius de beneficis a partir de la informació indirecta donada pels propis actors.

Per altra banda, la documentació i informació escrita sobre la auto-comercialització camperola i els mercats on aquests acudeixen és molt variable i deficient, i ens ha suposat un problema de fons gravíssim, especialment en el cas dels mercats que no són a la ciutat de València. Sobre mercat d'aquesta darrera, les fons escrites i literàries ens han permés si més no saber de la seua existència des de l'Edat Medieval fins el segle XIX. Però sobre els altres mercats de la comarca on els llauradors han venut tradicionalment els seus productes no tenim cap obra de referència. És per aquest motiu que ens falta no solament el coneixement d'altres mercats diferents als que nosaltres investiguem, sinó també la perspectiva històrica de l'evolució que en conjunt han experimentat dits mercats al llarg del temps.

A més a més hem recopilat material fotogràfic, sempre que els mitjans tècnics i els actors ens ho han permés, ampliant els recursos per poder aproximar als possibles receptors de la informació al coneixement de les activitats que es descriuen. (Nota 4.)

Fins aquí hem explicat quin és el nostre camp d'estudi i quina és l'àrea concreta on s'inscriu la nostra investigació, restaria definir un poc més clarament l'abast diacrònic de la nostra recerca.

La temporalització és diferent per cada un dels dos aspectes que analitzem. Pel que fa a la transmissió dels mitjans de producció agrícola, per limitacions de les fonts utilitzades, la temporalització abasta des de finals del segle passat, concretament des de 1890, fins a 1970. L'Arxiu de Protocols Notarials alberga els llibres dels darrers cent anys, però no es poden consultar els últims vint-i-cinc per considerar-los documents privats. A més a més, no sempre els notaris porten a l'Arxiu els protocols d'aquests últims anys, per la qual cosa la informació obtinguda hauria estat a més d'il·legal, parcial.

L'altre aspecte investigat, la comercialització de la producció agrícola pels mateixos llauradors, també gaudeix de límits cronològics, però en aquest cas es deu als límits de la memòria dels propis actors que rarament s'estén més enllà de principis del segle XX. Com és sabut, el treball etnogràfic, basat en l'observació participant i en les entrevistes als actors, es troba limitat biològicament per la duració de la vida i la memòria d'aquests; és per això, que encara que de vegades hem obtingut informació de finals del segle passat, no ha estat suficient com per a reconstruir l'organització familiar i els aspectes més puntuals de la auto-comercialització dels productes de l'explotació camperola. Així doncs, hem hagut d'iniciar la nostra recerca en les primeries del segle actual i fins els anys 80-90.

En un altre ordre de coses, cal dir que la comparació amb altres societats no ha constituït un aspecte fonamental de la metodologia emprada. La causa fonamental ha estat generalment la inexistència d'estudis monogràfics semblants sobre els temes que investiguem en societats pròximes. No obstant algunes dades i interpretacions globals apareixen puntualment contrastades amb altres de societats pròximes o llunyanes.

Un altre aspecte fonamental en la metodologia dels treballs antropològics, és el distanciament de l'objecte d'estudi. En el nostre cas, el distanciament ha vingut determinat per circumstàncies personals, (que ens han obligat a distanciar-nos no solament de l'objecte d'estudi, sinó també de la seua investigació) i per característiques

pròpies de la nostra recerca. Si més no aquest aspecte s'ha tingut sempre en compte des del plantejament de la metodologia i tècniques d'investigació emprades, fins a l'anàlisi de les dades obtingudes, amb la finalitat de què les nostres apreciacions foren el més objectives possibles.

Notes del Capítol I.

1.-La tasca del buidatge de les divisions de béns l'hem realitzat en dos períodes diferents. Entre novembre i desembre de l'any 1990 i entre octubre i desembre de l'any 1992. La classificació i elaboració d'estadístiques l'hem realitzat el gener de 1993. Finalment hem donat forma i significat als resultats, en la redacció de la Segona Part del present treball, on es concentra l'anàlisi de la transmissió de la terra.

Nota 2. En la Segona Part i en l'Annex II exposarem més exhaustivament la metodologia i les tècniques emprades per al coneixement de la transmissió de la terra en la comarca de l'Horta.

Nota 3.- El llistat dels 10 actors entrevistats en profunditat, junt a una xicoteta història de vida, es troben a l'Annex IV.

Nota 4.- En l'Annex III fotogràfic hem agrupat fonamentalment tota la informació gràfica que hem recollit en el treball de camp.

SEGONA PART: MITJANS DE PRODUCCIÓ I LA SEUA CIRCULACIÓ A LA COMARCA DE L'HORTA.

Introducció General.

CAPÍTOL II.- EVOLUCIÓ DE LA PROPIETAT DE LA TERRA (segle XIX i XX).

CAPÍTOL III.- L'EXPLOTACIÓ DE LA TERRA I L'ARRENDAMENT (segle XIX i XX).

CAPÍTOL IV.- LA TRANSMISSIÓ DE LA PROPIETAT DELS MITJANS DE PRODUCCIÓ AGRÍCOLES: 1890, 1930, 1970.

Introducció General.

Aquesta Segona Part, es dedica íntegrament a l'estudi dels mitjans de producció agrícoles, i més concretament al tema de la terra, conscients que fins fa no massa temps com diu F. Mira: "la relación con la tierra era la relación con el medio básico de producción; y por lo tanto de alguna manera -directa o indirecta- había de condicionar y dar color a todas las otras relaciones" (F. Mira: 1982, pag. 260).

Aquest no és en absolut un tema nou en la bibliografia actual del País Valencià, moltes disciplines s'han acostat a l'estudi de la propietat de la terra, excepció feta del que respecta a la seua transmissió. En general totes elles, des de perspectives diferents, han aportat el seu gra d'arena a la reconstrucció seriosa i fructífera de la propietat de la terra al País Valencià, donant pas a noves investigacions. Es poden citar estudis de caràcter més local i considerats ja com a clàssics com el de Eugenio Burriel: La Huerta valenciana. Zona Sur (1971), i d'altres més recents com els de Salvador Clatayud: Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer, 1860/1930. (1989) i de Ricardo Sanmartín: Identidad y creación. Horizontes culturales e interpretación antropológica. (1993), tot i passant per aportacions fonamentals com les de Josepa Cucó: La tierra como motivo. (1982) o d'Eladio Arnalte: Agricultura a tiempo parcial en el País Valenciano. (1980). Altres treballs han pres com a marc referencial tot el País Valencià, entre els quals destaquem el treball conjunt de Josepa Cucó, Miquel Fabra, Rafael Juan i Joan Romero: La qüestió agrària al País Valencià. (1978) i altres més recents com l'estudi de Joan Romero: La agricultura valenciana en el proceso de industrialización y urbanización. (1989).

Els objectius d'aquesta part són:

Primer: reconstruir la propietat de la terra per a la comarca de l'Horta, i reinterpretar les dades que les estadístiques oficials donen respecte a aquest tema.

Segon: es pretén realitzar una aproximació al tema de les explotacions agrícoles de la mateixa comarca.

I Tercer: analitzar la transmissió de la terra d'una a una altra generació, amb la finalitat de descobrir si els grups domèstics amb propietats agrícoles posen en pràctica o no alguna estratègia de transmissió dels mitjans de producció agrícoles.

S'ha emfatitzat molt sobre la manca de lògica de les explotacions familiars en el País Valencià, ja que aquelles oferien una evolució "irracional" encaminada a la polvorització i causada per la sistemàtica subdivisió de la propietat agrícola familiar entre una i altra generació.

Però nosaltres ens preguntem: ¿Realment és aquesta la lectura que cal fer a partir de les dades oficials sobre l'evolució de la propietat?, ¿La xicoteta propietat és actual, o té uns arrels anteriors?, ¿Els tamanys de la propietat reflexen els tamanys de les explotacions?, ¿Ha estat el fet de la transmissió de la propietat de la terra la causa de la xicoteta propietat actual o s'han de buscar altres causes?.

Aquestes qüestions són les que s'intentaran contestar en aquesta part, recolzant-nos en investigacions pròpies a partir de l'anàlisi que hem realitzat de les herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València. No obstant, de cap manera podríem deixar de banda les aportacions fetes sobre el tema per diversos autors, conscients de què la perspectiva dels seus anàlisis era totalment diferent de la nostra, però no per això menys valuosa i susceptible de noves interpretacions. Tampoc podríem deixar de banda les estadístiques oficials, especialment els Censos Agraris.

En el Capítol II ens ocuparem de l'evolució de la propietat de la terra per a la comarca de l'Horta en els segles XIX i XX, a partir de les investigacions que han fet diversos autors, les estadístiques oficials i els resultats obtinguts en la nostra recerca, basada en el buidatge d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València. Tot matisant el que s'ha dit fins ara sobre aquest tema.

En el Capítol III es realitzarà una aproximació al tema de l'arrendament, tant a partir d'estudis anteriors d'altres autors com a partir de les dades obtingudes de l'Arxiu de Protocols Notarials de València, fruit de la nostra recerca.

En el Capítol IV ens ocuparem de la transmissió de la propietat de la terra. Per estudiar aquest aspecte ens hem basat quasi exclusivament en l'anàlisi dels Protocols Notarials, complementant aquesta font amb treballs de camp realitzats per altres autors, els quals il·lustren força els nostres resultats.

CAPÍTOL II.- EVOLUCIÓ DE LA PROPIETAT

DE LA TERRA.

1. -Introducció.

2.- Canvis en la propietat al segle XIX.

3.- La propietat agrícola al segle XX.

1.- Introducció.

Com ja ha estat dit l'evolució de la propietat és un dels temes més tractats per la bibliografia dels darrers vint anys al País Valencià. A través de diferents fonts i disciplines, i a partir d'estudis locals, la propietat de la terra gaudeix actualment d'una base suficient d'informació, la qual ha permès a alguns autors fer generalitzacions, sovint matisades per altres autors, sobre l'evolució de la propietat des del s. XIX fins el s. XX. Un denominador comú a tots els estudis realitzats, és la constatació del minifundisme existent al País Valencià, l'origen del qual és atribuït a la divisió que es produeix en les transmissions hereditàries. Els autors més crítics, (Josepa Cucó: 1982; Ramón Garrabou: 1985; Salvador Calatayud: 1989, entre alguns més) posen de manifest la rellevància de la petita propietat en el procés de les transformacions agrícoles, per exemple de secà a regadiu, el qual es va fer indefectiblement a costa de l'explotació de la mà d'obra familiar.

Aquesta constatació, es fa palesa especialment al comparar l'evolució dels tamanyes de les propietats des del s. XIX fins el s. XX, rematada per les noves fonts d'informació que són els Censos Agraris a partir del 1962. En aquest Capítol, mostrarem dita evolució tot i donant-li una interpretació personal. Val a dir que sobre l'Horta no hi ha cap estudi de conjunt, que reconstrueixca a partir d'estudis locals abundants l'evolució de la propietat. Així les coses el que farem aquí és una aproximació al tema, a partir de les investigacions fetes per altres autors sobre la Comarca, a les quals aportarem els resultats obtinguts en l'estudi de l'Arxiu de Protocols Notarials (1890,1930,1970), tot i afegint la informació que ofereixen els Censos Agraris.

2. Canvis en la propietat al s. XIX.

Joan Romero és un dels autors que ha estudiat el tema de la propietat de la terra en la comarca de l'Horta durant un lapse de temps més llarg, des dels segles XIX, fins l'actualitat. El citat autor basant-se en investigacions pròpies sobre el terme municipal de València i un poble de l'Horta, dibuixa un clar panorama de l'evolució de la propietat entre 1820-1860, quan ja ha transcorregut una part important del segle i s'han produït importants canvis en la propietat, arran les revolucions burgeses, i que es caracteritza pel següent: a) Pèrdua de la importància del clergat com a propietari de la terra. b) Pèrdua del pes específic de la noblesa. c) Augment de les propietats de terres dels habitants de la ciutat de València.

"En la mayoría de los casos los campesinos se limitaron a ver cómo la tierra de la que eran arrendatarios, a veces durante generaciones, solamente cambiaba de propietario. (...) Nobles i propietarios de más de 5 Ha. de la ciudad de Valencia concentraban el 52 % y el 42 % respectivamente; el 62 % y el 65 % de los propietarios de menos de 1 Ha., sólo reúnen el 14 % de la superficie." (1983, pag. 241).

Per la seua banda, Emili Fèlix i Roig, reconstrueix la propietat de la terra en Alboraià els anys 1828, 1848, 1860 i 1889, observa la mateixa evolució de la distribució de la propietat de la terra en els diferents grups socials.

Joan Romero arriba a les següents conclusions sobre el procés desamortitzador a l'Horta: "de las desamortizaciones se beneficiaron aquellos propietarios urbanos que ya a comienzos del s. XIX reunían la mayor parte de la superficie" i es produeix una polarització, per un costat el camperolat, els jornalers i els professionals urbans, que es caracteritzen per les seues minses propietats, pel minifundisme; per l'altre costat es manté la gran propietat per part dels propietaris urbans de la ciutat de València. (1983, pag., 295).

Quadre 1.- Estructura de la propietat d'alguns municipis de l'Horta a finals de s. XIX.*

Tamany de les propietats (en fanecades)	Finals del s. XIX
menys de 6	45'7 %
6-12	22'87%
12-24	16'3 %
24-36	7'6 %
36-48	2'7%
48-60	1'88%
60-120	2'7 %
120-360	1 %
Total	100
Total propietats	1.591

* Font: Elaboració pròpia. Aclariment: Aquestes xifres provenen dels resultats de sumar la distribució de la propietat de quatre municipis de l'Horta, a saber: Burjassot, Massamagrell, Puçol i Picassent. Aquests provenen d'un llistat de municipis que presenta Romero, Juan: 1983, pag. 296. La font que l'autor ha utilitzat són els Amillaraments.

Els grans propietaris urbans no conreaven evidentment les terres de les quals eren propietaris, les cedien en arrendament, continuant així l'estructura de les explotacions més o menys invariable. Per a la majoria dels grups domèstics l'única cosa

que havia canviat era l'amo, no tant les seues condicions de posseïdor útil de la terra a canvi de dos pagaments anuals en metàl·lic.

En la mostra d'herències d'on hem analitzat la transmissió de la terra de l'Arxiu de Protocols Notarials de València, ens ha donat la següent estructura de la propietat:

Quadre 2.- Estructura de la propietat familiar. Any 1890.* (En percentatges verticals).

Tamany de les propietats (en fanecades)	1890
menys de 6	17'6 %
6'25-12	7'7 %
12'25-24	21'5 %
24'25-60	20'7 %
60'25-100	11'5 %
101-199	6'9 %
més de 200	13'8 %
Total	100
Total propietats	130

*Font: elaboració pròpia a partir de l'anàlisi d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials.

En el cas del Quadre 1 el gruix de les propietats estaria en els estrats més baixos; el 68'57 % de les propietats té menys de 12 fanecades (1 Ha.). És curiosa la coincidència d'aquesta estructura de la propietat amb la que dona Fèlix Roig per Alboraià l'any 1889 (1986, pag. 37), coincidència molt superior a les xifres que nosaltres

hem extret de l'Arxiu de Protocols Notarials. En aquesta font el mateix tamany de la propietat representa el 25 %. Tanmateix, el tamany de 12- 24 fanecades (1-2 Hes.), en el Quadre 1 representa el 16'3 % mentre en el Quadre 2 arriba al 21'5 %. El mateix desequilibri s'observa en el tamany de 24-60 fanecades (2-5 Hes.) que en el Quadre 1 només alcança el 12 %, mentre en el Quadre 2 arriba al 20'7 %. Encara observem una desproporció major en el tamany de 60-i més fanecades (5 i més Hes.), mentre en el Quadre 1 aquest tamany dóna un 3'7 % de les propietats, en el Quadre 2 arriba a un 30 %.

Les diferències que observem en les dues sèries de tamany de propietat provenen més aviat de la diferenciació de les fonts utilitzades i reflexen dues realitats diferents: la mostra de Joan Romero a partir dels Amillaments es refereix únicament a propietats en la comarca de l'Horta, mentre que la mostra que nosaltres presentem a partir dels Protocols Notarials fa referència tant a l'Horta com a les Comarques pròximes. En efecte la font que hem utilitzat permet de reconstruir els patrimonis familiars, és a dir, les terres que una família posseeix en total, independentment de què siguin de secà o regadiu i de què estiguen o no totes les parcel·les dins de la Comarca de l'Horta. Així una família pot tindre unes fanecades d'horta junt a d'altres de secà, perfectament integrades dins de l'economia familiar, i més encara per aquesta data, en la qual el bestiar s'alimentava de garrofes, conreu típic del secà pròxim i immediat a l'horta. És evident que aquestes parcel·les no es troben sempre a la Comarca, sinó molt sovint es troben a les comarques més pròximes com el Camp de Túria, el Camp de Morvedre o la Ribera Alta.

Abans de continuar posarem un exemple que il·lustrarà el que venim dient. Prové d'una adjudicació d'herències de l'any 1890 de l'Arxiu de Protocols Notarials. Les 81'5 fanecades que té en propietat la família que realitza l'adjudicació es reparteixen de la següent manera:

a) 4 i 2 "cahizadas" (3 Hes.) i 7'5 (0'6 Hes.) fanecades de secà en Paterna (Comarca de l'Horta).

b) 2 i 2 "cahizadas" (2 Hes.) de secà en Bétera (Comarca del Camp de Túria).

c) 10 fanecades (0'8 Hes.) de secà en Sagunt (Camp de Morvedre).

d) 3 fanecades d'horta en Burjassot i 4 fanecades d'horta en la Vega de València (l'Horta).

El total de fanecades de secà arriba a 77'5 (6'4 Hes.), disperses en tres municipis de tres comarques diferents, el total de terres d'horta és de 7 fanecades repartides en dos municipis de la mateixa comarca. (Garcia Tramoyeres, Protocol N° 159).

Alguns estudis, com el de Salvador Calatayud, han posat de relleu, el fet que els camperols començaren accedint a la propietat per la compra en xicotetes parcel·les de grans patrimonis de terres de secà, que transformaren en regadiu posteriorment i que ocupen grans zones de la Ribera del Xúquer (1989). És possible que una cosa semblant succeira a la Comarca de l'Horta, on els llauradors compraren primer les terres de secà situades a la comarca o a les comarques més pròximes, perquè eren més accessibles a les seues butxaques i, amb posterioritat, accediren a la compra de terres d'horta, que conreaven en arrendament. Ningú els podia privar del seu ús, i en cas de venda eren els primers que tenien dret a comprar-la.

Un altre problema afegit és el de la diferent composició de l'explotació familiar la qual estava formada tant per terres en propietat com per terres en arrendament. Per tant si es vol conèixer la dimensió real de les explotacions cal tenir en compte el total de terres que treballava un grup domèstic, ja que en el cas específic de

l'Horta, la propietat de parcel·les de secà, de marjal o de regadiu, era compatible amb la pràctica habitual de l'arrendament de lots d'horta.

És clar, doncs, que la concentració de terres d'horta, com diu Joan Romero, era una realitat a la Comarca, i que la pràctica totalitat d'aquestes terres eren explotades pel sistema d'arrendament. Com diu Ramon Garrabou:

"...al llarg del segle XIX (...) una part important dels nous propietaris no explota directament la terra sinó que opta per cedir-la en arrendament o bé en aparceria. (...) Però ¿com s'ha d'interpretar aquest fet? ¿Obeeix a una forma d'actuació pròpiament feudal, una expressió de la lentitud i les dificultats d'implantació del capitalisme al País Valencià, com sovint s'ha afirmat? (...) La lògica d'un propietari rural, com de qualsevol altre propietari de capital, és l'obtenció d'un benefici i aquest només pot procedir de l'explotació del treball. Certament les condicions òptimes per a l'apropiació de l'excedent en una economia capitalista es donen quan s'aprofundeix el procés d'expropiació per mitjà de la concentració del capital i òbviament de la terra i altres mitjans de producció en poques mans, i això comporta la progressiva eliminació de l'explotació pagesa autosuficient, en la mesura que fan desaparèixer les condicions que permeten la seva reproducció i s'obliga a aquests antics pagesos a vendre la seva força de treball i a adquirir al mercat béns que necessita per a la seva reproducció, institucionalitzant-se el mercat com l'instrument regulador del sistema econòmic". (Garrabou, 1985: 144-145).

Així, doncs, segons Garrabou, l'estructura de la propietat del s. XIX era perfectament compatible amb la integració de l'economia familiar camperola dintre del capitalisme. Durant el segle XIX els mitjans de producció agrícola en la comarca de l'Horta foren controlats per la burgesia, que era aleshores la classe dominant; però aquesta propietat era cedida en petits lots als camperols en concepte d'arrendament. La mà d'obra dels camperols i demés membres de la seua família, així com la distribució dels conreus, etc. substituïa la mà d'obra assalariada, segurament més cara en els conreus

intensius d'horta, i procurava a l'amo una renda segura, i la despreocupació de l'organització de conreus en les diferents parcel·les. Al mateix temps la necessitat de metàl·lic per pagar la renda obligava els camperols a vendre almenys una part de la seua producció, i a fer-los eixir de l'autoconsum, introduint-los en l'economia de mercat.

3 - La propietat agrícola al s. XX.

Pocs estudis tenim, almenys per la comarca de l'Horta, d'eixa etapa de la primera meitat del s. XX que sembla decisiva. Perquè és justament en aquest període quan els camperols de la Comarca accedeixen a la propietat dels mitjans de producció. Hom intueix que la major part dels camperols accediren a la propietat de les parcel·les que explotaven des de feia temps, bé perquè la devaluació de les rendes va fer poc rendible la inversió feta per la burgesia, bé per les característiques peculiars de l'explotació de l'Horta, on l'arrendatari tenia els seus drets, o bé per l'aparició d'altres inversions més interessants per a la burgesia. Siga pel motiu que siga, la realitat és que ens trobem davant d'un procés generalitzat d'accés a la propietat de la terra, per part dels llauradors durant la primera part del s. XX. En efecte com diu J. Romero, "Si se comparan los histogramas que representan la estructura de las explotaciones en la huerta a comienzos del s. XIX, con los que reflejan el reparto actual de la propiedad, se observa una cierta coincidencia, lo que explican en buena medida, que una de las causas más importantes que explican el proceso de fragmentación, ha sido precisamente el acceso a la propiedad por parte de los arrendatarios" (Joan Romero: 1983, pag.347).

Exposarem primer l'estructura de la propietat familiar resultant del treball sobre els Arxius Notarials (adjudicacions d'herències). La semblança amb els resultats Comarcals dels Censos Agraris ens ha donat a entendre la fiabilitat de la mostra

procedent de l'Arxiu de Protocols, a més de proporcionar-nos informació sobre una època molt poc estudiada en aquest aspecte, concretament la sèrie de l'any 1930, perfectament intercalable entre els resultats de 1890 i el Cens Agrari de 1962, en eixe procés d'accés a la propietat dels llauradors. Primer donarem els resultats de l'Arxiu de Protocols Notarials i després els dels Censos Agraris. No posem juntes aquestes dades, perquè les divisions dels tamanys de propietats no corresponen exactament, i no volem restar-li riquesa agrupant tamanys de propietat, a les sèries de l'Arxiu.

Quadre 3.-Estructura de la propietat de l'Horta, 1890,1930, 1970.* (En percentatges verticals).

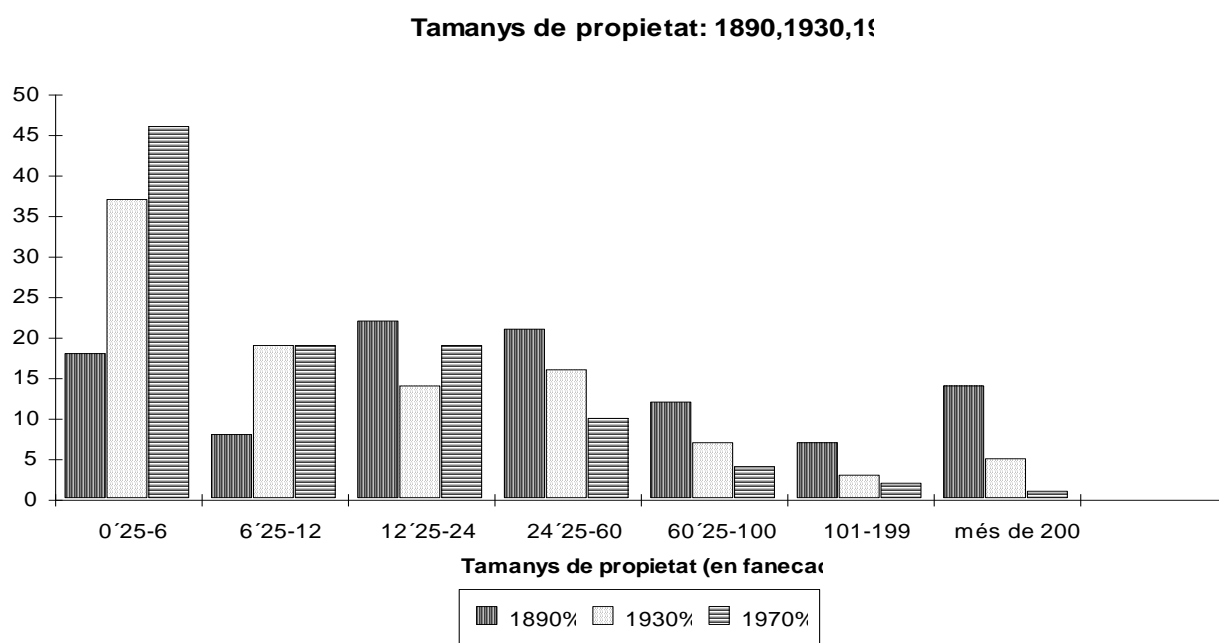
Tamany de la propietat (en fanecades)	1890	1930	1970
menys de 6	17'6	37	46
6'25- 12	7'7	19	19
12'25-24	22	14	19
24'25-60	21	16	10
60'25-100	11	7	4
101-199	7	3	2
més de 200	14	5	1
Total **	100	100	100

*Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge d'herències de l'Arxiu de protocols Notarials.

**El total de propietats familiars en xifres absolutes és per a l'any 1890: 130, per a l'any 1930: 213, i per a l'any 1970: 188.

Gràfic I.- Estructura de la propietat a l'Horta: 1890,1930,1970.

* Font: elaboració pròpia a partir del buidatge d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

D'acord amb els resultats obtinguts en els tres anys del buidatge d'herències dels Protocols Notarials podem observar un augment creixent dels tamanyes de menys de 6 fanecades (1/2 Ha.). En el tamany de 6 a 12 fanecades (1/2-1 Ha.) l'increment que es produeix entre 1890 i 1930 es veu frenat entre aquest darrer any i el 1970. Els tamanyes entre 12 i 24 fanecades s'observa una curiosa evolució, mentre que de l'any 1890 al 1930 disminueixen, a partir d'aquest darrer any augmenten. A partir de les 24 fanecades es pot veure una disminució creixent a mesura que augmenta el tamany de les propietats. La polvorització de la gran propietat és evident, i té lloc en benefici de les propietats més menudes. Si observem més detingudament, el espectacular creixement experimentat en les propietats de menys de 6 fanecades entre 1890 i 1930, (de 105 %), es veu frenat entre 1930 i 1970, on només augmenta el 24 %. Respecte a les propietats d'aquest tamany hem de dir que segons Monforte Bàguelas (1922, pag. 150), les propietats de menys de 6 fanecades eren viables a principis de s. XX, però quan aquesta viabilitat exigeix un treball molt més intensiu o es fa incompatible amb la introducció d'innovacions tecnològiques que l'economia familiar no pot sustentar, es relentitza el seu creixement d'una forma molt brusca, si el comparem amb l'augment experimentat entre 1890 i 1930.

Pel que fa al tamany de 6'25 a 12 fanecades, es veu clarament l'augment entre 1890 i 1930, que quasi es triplica, però resta exactament igual entre 1930 i 1970. Destaquen igualment en el tamany de 12'25 a 24 fanecades, que després d'una davallada en l'any 1930, quasi recupera el 1970 el percentatge de l'any 1890. A partir de 24 fanecades, la tendència clara és la disminució de les propietats de més de 24 fanecades. És significatiu que per a l'any 1970 una explotació entre 12 i 24 fanecades era perfectament viable amb un grau d'explotació no massa intensiu. Si augmentem el grau d'intensificació, així com la pràctica de determinades estratègies destinades a maximitzar els beneficis de les propietats agràries de les explotacions familiars, també podríem incloure entre les viables en l'any 1930 i 1970 les explotacions entre 6 i 12 fanecades.

Si comparem aquesta evolució de la propietat amb la que realitza Josepa Cucó per a Fortaleny, un municipi d'una comarca veïna (La Ribera Baixa), podem observar que és bastant paral·lela.

Quadre 4.- Evolució de la distribució de la propietat en Fortaleny: 1884, 1930, 1976.* (En percentatges verticals).

Tamanyes de la propietat (en Hectàrees)	1884	1930	1976
0'1-0'9	55'3	74'1	73'3
1-2'9	28'2	19'7	19'4
3-4'9	9'8	2'2	6'8
5-9'9	1'9	2'6	0'5
10-19'9	4'8	1'4	-

*Elaborat per Josepa Cucó a partir de diverses fonts, 1982: 216.

Realitzant les agrupacions pertinents de manera que coincidescuen els tamanyes de propietat dels Quadres 3 i 4 en tres blocs, a saber de 0'25-12 fanecades (0'1-0'9 Hes.), de 12 a 60 fanecades (1-4'9 Hes.) i de més de 60 fanecades (5-19'9 Hes.). A partir d'aquesta agrupació veiem que el primer bloc augmenta considerablement entre 1884 i 1930 en els dos casos, però s'estanca i fins i tot retrocedeix una mica en el cas de Fortaleny mentre que per a la comarca de l'Horta continua el seu augment. No obstant això cal considerar que les propietats de menys d'una Ha. són menys nombroses en l'Horta (25'3 %) que en Fortaleny (55'5 %) i aquestes alcancen a representar l'any 1976

el 73'5 % mentre que l'Horta només arriben al 64'7 % l'any 1970. El segon bloc ofereix contràriament una disminució considerable del nombre de propietats entre 1884 i 1930 en els dos casos que comentem, però a partir d'aquest darrer any, en Fortaleny s'observa un lleu augment, alcançant el 26'2 % mentre que en l'Horta presenta una lleu baixada arribant al 28'5 %, per tant uns resultats força semblants per als dos anys de la dècada dels 1970. En el tercer bloc, a partir de les 60 fanecades la disminució d'aquest tamany es fa palesa en les dues sèries, però mentre a Fortaleny es partia d'un reduït percentatge d'aquestes propietats (6'7 %) el 1884, a l'Horta aquesta propietat alcançava el 32'2 % per a l'any 1890; en la dècada dels 1970 eren respectivament del 0'5 % i el 6'3 %. En el primer i tercer bloc de tamany de propietat és on més s'acusen les diferències de les dues sèries de dades, en Fortaleny el tamany de propietat de menys d'una Ha. era el doble que en la comarca de l'Horta per al primer any, aquesta diferència es va desdibuixant durant el decurs del segle XX, arribant a una diferència de 9 punts. En el tamany de més de 60 fanecades (5 Hes.) el primer any mostra un reduït percentatge per a Fortaleny (6'7 %), mentre que a l'Horta representa una tercera part de les propietats (32'2 %). Aquestes diferències es van llimant i en la dècada dels 1970, només és de sis punts. La comarca de l'Horta ofereix una major concentració de la propietat, sobretot a finals del s. XIX, que es va perdent al llarg del segle XX. L'evolució dels blocs, no obstant és molt semblant, malgrat les diferències percentuals que entre uns i altres blocs apareixen.

Un procés semblant observem en l'evolució de les propietats que ens donen els Censos Agraris entre 1962 i 1989. En els anys 1962 i 1972 hem agrupat els percentatges, entre 1-5 Hes. perquè els Censos Agraris dels altres dos anys no donen xifres d'aquests tamany.

Quadre 5.- Estructura de la propietat a l'Horta segons els Censos Agraris entre 1962 i 1989. (En percentatges verticals).

Tamanys de propietat (en 1962 fanecades)	1962	1972	1982	1989
menys de 12	55'7 %	66'4 %	66'15 %	68'6 %
12-60	36'6 %	28'5 %	29'99 %	26'55%
60-120	4'6 %	2'5 %	2'3%	2'26 %
120-600	1'6 %	0'98 %	0'84 %	1'3%
més de 600	0'1 %	0'09 %	0'05 %	0'06 %
Total	100	100	100	100
Total propietats (en xifres absolutes)	26.129	34.406	21.820	21.915

*Font: Reelaboració pròpia a partir dels Censos Agraris.

Arran d'aquestes dades constatem, l'augment dels titulars de propietats inferiors a 12 fanecades, augment que és important entre 1962 i 1972, i molt més lent a partir d'aquesta data. Per la seua banda les titularitats entre 12 i 60 fanecades disminueixen fortament entre 1962 i 1972 però a partir d'aquesta data pràcticament s'estabilitzen. Una evolució semblant pateixen les propietats entre 60 i 120 fanecades, baixant bruscament entre l'any 1962 i 1972, per estabilitzar-se entre aquest any i 1989. A partir de 120 fanecades s'observa una clara baixada progressiva en tots els Censos des del 1962.

També cal ressaltar respecte a l'evolució del nombre de propietats, que entre 1962 i 1972 incrementen el 31 % mentre que entre 1972 i 1982 disminueixen el 36'5 % estabilitzant-se a partir d'aquesta data. Per a nosaltres aquestes dades són molt significatives, i les entenem com un accés a la propietat d'un nombre important de llauradors en la dècada dels anys seixanta.

Aquesta dècada és molt important per a la comarca de l'Horta i es produeixen importants canvis:

a) Mecanització. Per exemple l'any 1960 hi havien 145 motocultors, 108 tractors amb rodes, 820 polvoritzadores manuals i 31 automàtiques; l'any 1970 hi havia 2.113 motocultors, 1.437 tractors amb rodes, 6.057 polvoritzadores manuals i 248 automàtiques. (Dades de la Organización Sindical de Valencia. 1973).

b) Procés d'urbanització galopant. Causat no solament pel creixement de la població, sinó també per l'ocupació de sòl per a altres usos, reduint-se la superfície conreable entre 1960 i 1989 a la meitat (Veure els Quadres 1 i 4 del Capítol I).

c) Procés d'industrialització. (veure Mapa 4 del Capítol I del País Valencià on es reflexa les inversions industrials entre 1966-1972, la Comarca de l'Horta està entre les que més inversions han rebut).

Aquest procés de canvi es fa palés en la dècada dels 70-80 en la reducció de la població activa dedicada a l'agricultura i que no es reflexa en l'estructura de la propietat, sinó en la dècada dels 80. Així entre 1972 i 1982 l'estructura de la propietat ofereix pocs canvis. És a partir de l'any 1989 quan s'observa, un augment del percentatge de propietats inferior a 12 fanecades que l'entenem com una resistència a la venda de la terra, adquirida no fa molts anys per les famílies camperoles. Són els que han comprat la terra o els fills dels que l'han comprada els titulars d'aquestes propietats, i donades les expectatives de creixement urbanístic, turístic i industrial, mantenen la titularitat, la qual

cosa no vol dir que continuen explotant les terres personalment i que siga l'agricultura la seua font d'ingressos principal. Però hi ha una altra dada molt interessant l'any 1989. Les explotacions de 12 a 60 fanecades disminueixen, mentre romanen pràcticament inalterables les propietats entre 60 i 120 fanecades i es recuperen amb tendència a l'augment aquelles d'un tamany superior a les 120 fanecades.

És clar, doncs, que malgrat el manteniment i fins i tot el creixement de les grans propietats, la major part d'elles estan en el tamany de menys de 12 fanecades, ja que en ell s'inclouen el 68'6 % de les propietats.

Joan Romero dona una explicació molt interessant al manteniment d'aquesta estructura de l'explotació tan menuda. "con la orientación productiva del regadío litoral no son relevantes las economías de escala que se producen al aumentar la base territorial de las explotaciones" (1989, pag. 160). No obstant, l'eixida del sector productiu dels titulars així com la no continuació de l'explotació de la propietat per part dels fills/es no es correlaciona amb la venda de la propietat agrícola perquè com diu el mateix autor: "La tierra pierde progresivamente para el agricultor su carácter de factor de producción para convertirse en una riqueza y los mismos obreros-campesinos encuentran motivaciones adicionales para no desprenderse de sus explotaciones y mantenerlas como reserva de valor. La posible concentración de las explotaciones queda completamente bloqueada, ya que nadie puede comprar tierras a esos precios para ampliar la dimensión de su explotación y hacerla más racional" (Joan Romero, 1983: 428).

Caldria preguntar-se des de quin punt de vista és racional o no el comportament dels llauradors. Aquest comportament generalment s'analitza en base a un criteri capitalista, que convertira les actuals explotacions familiars en empreses capitalistes: preus competitius, la utilització de mà d'obra assalariada, i la concentració dels mitjans de producció agrícoles en poques mans, com ho va fer la burgesia a finals del segle passat en la Comarca de l'Horta.

Però els propietaris de terra no responen exactament a aquesta racionalitat. Els que continuen en el sector agrari poden augmentar el tamany de les seues explotacions a través de l'arrendament, ¿Com van a augmentar-les a través de la compra de terres amb els preus especulatius que hi ha? La relació preu de la terra/rendiment agrícola s'ha perdut, a causa de l'alt cost de la primera i dels baixos preus dels segons. En quan a la utilització de mà d'obra assalariada, cal tenir en compte que els camperols són sovint ajudats pels membres de la seua família i que també el treball assalariat ha perdut la relació cost/beneficis.

Per als qui no tenen l'agricultura com ocupació principal, la venda de les seues terres que seria el comportament més "racional", els abocaria a la dependència total i absoluta del treball assalariat dins o fora del sector agrícola. Però ¿Estan disposats els titulars que no tenen com a ocupació principal l'agricultura, a renunciar a eixe complement de les seues rendes? Mirat des d'un altre punt de vista, mentre no hi haja una clara planificació urbanística i segons tots els pronòstics immediats o llunyans, la Comarca de l'Horta acabarà sucumbint sota el creixement urbanístic, industrial, d'infraestructura, turístic, etc. amb eixe futur, ¿estan disposats els titulars a perdre la propietat d'eixes xicotetes parcel·les que es van revaloritzant cada dia?. Tenen assegurat el treball assalariat?

Actualment l'explotació dels llauradors i les seues famílies bé passa per l'agricultura familiar, convertint-se en assalariats en les seues terres o bé per la venda dels mitjans de producció que controlen encara i la seua conversió en assalariats fora del sector agrari. Ja que com diu Meillassoux, "El "modo de producción doméstico" tal como lo describimos, es decir constituído por comunidades homólogas que sólo tienen relaciones orgánicas con otras comunidades semejantes ya no existe. Su capacidad para producir y para reproducirse de manera coherente y ordenada y especialmente para perpetuarse sin ejercer violencia sobre formas subordinadas de organización social, lo condenaron a todas las explotaciones. Sobre la economía doméstica se construyeron todas las otras, desde la economía aristocrática hasta el capitalismo (...) la comunidad

doméstica vacila pero sin embargo resiste, pues las relaciones domésticas de producción no han desaparecido totalmente (...)" (Meillassoux: 1977, pag. 127).

Els llauradors es resisteixen com en altre temps utilitzant estratègies de transmissió de la propietat, venent els seus productes ells mateixos, buscant complement de les rendes agràries treballant fora de l'explotació o, com a últim recurs, arrendant les seues propietats, perquè qui sap el que pot passar? És irracional el seu comportament? Si pensem amb una lògica capitalista sí, si ho analitzem des del punt de vista de l'economia familiar, del llaurador i la seua família, pensem que no.

Per altra banda és palés l'escàs interès que l'empresa capitalista ha demostrat per l'adquisició de la propietat de les terres. Segons Sarlé (1977), els monopolis prefereixen restar al marge de la producció agrícola i controlar-la indirectament, prefereixen que "altres accepten unes càrregues de capital excessives, (...) que altres suporten les oscil·lacions dels preus de les collites i altres riscos que la producció agrícola comporta, (...) que altres compren tota mena de productes industrials ...". (Citat en Comas y Contreras, 1990: 34). És a dir que si per un costat els camperols tenen els seus motius per no vendre les terres si aquestes ja no són el seu mitjà principal d'ingressos, tampoc han tingut compradors interessats en la continuació de l'explotació agrària en un sentit més capitalista. Igual com passava en el segle XIX, l'actual distribució de la terra no entra en contradicció amb el sistema capitalista: En el segle XIX l'apropiació de l'excedent dels llauradors comportava la concentració de terres en mans de pocs propietaris, a partir de la segona meitat del segle XX l'apropiació de l'excedent dels llauradors no es realitza a través de la concentració de terres es poques mans, sinó que segueix altres camins, com encertadament posa de relleu Sarlé.

No obstant tot el que hem dit, i per acabar aquest Capítol, posarem juntes les sèries de dades de què n'hem parlat al principi, comparant el tamany de les explotacions de la segona meitat del segle passat amb l'actual distribució de la propietat segons el darrer Cens Agrari. El que pretenem realitzar amb aquesta comparació és corroborar que

els llauradors han accedit a les propietats que treballaven, i fins i tot les han ampliat, però aquest esforç, mostra del seu dinamisme, no ha segut suficient com per donar una estructura de la propietat pròxima a les que existeixen en les agricultures més avançades.

Quadre 6.- Comparació entre les explotacions de 1861 i les propietats de 1989.

Tamany (en fanecades)	Explotacions 1861 (1)	Titularitats 1989 (2)
0'25- 12	71'5 %	68'6 %
12-60	28'72 %	26'55 %
60-120	0'08 %	2'26 %
120-600	0	1'3%
més de 600	0	0'06%

(1) Romero, Juan: 1983, pag. 257. Font Amillaramientos de Russafa.
(Reelaborats).

(2) Cens Agrari de 1989.

Comparant les dues sèries de dades, crida l'atenció la seua semblança, malgrat la distància del temps transcorregut. Açò indica que quasi totes les explotacions existents a mitjans del segle passat han esdevingut a finals d'aquest segle propietats. Com es pot fer compatible aquest manteniment, en un àmbit on se suposa que les transmissions hereditàries divideixen la propietat en tantes parts com fills i filles hi ha? Efectivament pensem que això és impossible, perquè si es parteix de propietats xicotetes, la seua divisió en cada generació haguera proliferat les propietats d'una manera semblant a una reacció en cadena. I això no es podia fer sense posar en perill la supervivència de la pròpia explotació familiar. Diu F. Mira: "Cambios (...)en el orden demográfico pueden tener -y en nuestro caso tienen- una incidencia y una correlación directas en el orden económico: el sistema⁰¹⁴ tradicional tiene unos márgenes de tolerancia definidos que, al ser superados, obligan a readaptaciones sustanciales". (1982, pag. 359). Eixos canvis de què parla F. Mira han permés per una part convertir les explotacions en propietats i mantenir la seua estructura durant més d'un segle, i per l'altra part han permés expulsar de les explotacions i propietats aquells membres que no participaven en aquest procés.

En aquest Capítol ens hem centrat exclusivament a la distribució i tamanys de les propietats, però no hem fet referència ni a de quin sexe són els propietaris de les terres, ni tampoc a la combinació que existeix entre propietat i explotació. El motiu d'aquesta mancança és per una part la inexistència d'aquest tipus d'informació en les estadístiques oficials, i per altra, que la informació obtinguda respecte a aquests temes per la nostra investigació la reflexarem en els Capítols III i IV.

Valga com a exemple el resultat d'una enquesta realitzada per J.J. González (1990: 449-452) sobre 3000 explotacions familiars. El citat autor diu que si atenem a les possibilitats d'accedir a la propietat pels diversos membres familiars: "en el caso de los varones, de un 4'5 % correspondiente a la cohorte de 15-19 años, a un 54'5 % en la de 30-45 años.(...)En el caso de las mujeres estos porcentajes son del 0'0 % y del 26'2 %, respectivamente." (pag. 449). "...el acceso de los varones a la titularidad es, pese a su evidente lentitud, notablemente más rápido que el de las mujeres, de tal modo que la

proporció de varones titulares de la muestra (32'1 %) duplica la de las mujeres (15'7 %)."(pag. 451).

CAPÍTOL III.- L'EXPLOTACIÓ CAMPEROLA I L'ARRENDAMENT (SEGLE XIX I XX).

- 1.- Introducció.
- 2.- Origen de l'arrendament consuetudinari valencià.
- 3.- Característiques de l'arrendament.
- 4.- Evolució de les explotacions.
- 5.- La transmissió de les explotacions.

1.- Introducció.

Intentar reconstruir amb exactitud l'explotació camperola de l'Horta de València, entre la meitat del s. XIX i l'actualitat, és una tasca pràcticament impossible, si es vol fer amb un mínim de rigor metodològic. Tanmateix sabem que des de finals del segle XIX i fins els anys 30 una part important de les terres de la comarca de l'Horta eren conreades sota el sistema d'arrendament, concretament el 95 % en 1886, segons Garrabou, (1985, pag. 141) i el 1900 el 85 % (Mira, F: 1983,pag. 365) i que aquesta forma d'explotació continua vigent en les darreries del segle actual, encara que només afecta a un nombre molt reduït d'explotacions. (Segons els Censos Agraris, per al 1972 l'arrendament en la comarca es practica en el 5'27 % de les terres conreades, per al 1982 representa el 5'5 %, i per al 1989 el 3'7 %.

L'existència d'aquest tipus de tinença de la terra, no n'exclou d'altres, els quals no s'han tingut en compte a l'hora d'elaborar els censos, que han reflexat més la propietat que no les explotacions. Com diu González Rodríguez referint-se al Cens del 82, "...el Censo Agrario no debe ser considerado tanto un censo de explotaciones (...) como un censo de titulares de fincas rústicas, una parte de los cuales no constituyen por sí mismos "unidades técnico-económicas", sino que forman parte de diversas formas de otras unidades que sí alcanzan esta naturaleza" (Gonzalez Rodríguez,J.J., 1990: 122). I pel que hem pogut constatar personalment, el cens del 1989 ofereix la mateixa errònia informació, almenys pel que respecta a les explotacions.

A més d'aquest impediment actual, en el cas que ens ocupa ens trobem amb altres de caràcter més singular i que es poden fer extensius durant tot el període que analitzem. En efecte l'arrendament consuetudinari valencià (nom específic que s'ha donat a aquesta forma d'explotació de la terra) no s'ha enregistrat documentalment més que de forma indirecta en alguns escrits notariais, com seria el cas dels testaments o de les transmissions hereditàries dels propietaris. Des dels Decrets de Nova Planta a principis del s. XVIII, l'intent jurídic unificador va deixar fora de la llei formes

tradicionals d'exploració. Com diu Monforte Bágúenas, A: "existe en el antiguo reino de Valencia una realidad jurídica (...) divorciada en muchos casos , y en otros contrariando los preceptos y doctrinas de la legislación escrita" (1922: 3). Per aquest motiu, els arrendaments consuetudinaris van perdre el costum d'escripturar-se públicament i esdevingueren documents privats, per a finalment deixar de ser documents i convertir-se en orals. En desaparèixer tota constància escrita, Monforte Bágúenas arriba a afirmar: "Queda dicho, (...) que poco podemos prometernos del estudio de obras que tratan del tema que es objeto del presente estudio, puesto que no existen" (Monforte Bágúenas, A. 1922: 32), documentalment, en la pràctica sí.

Només un treball de camp antropològic podria reconstruir l'exploració camperola; així i tot, amb ell no es podria anar molt més lluny que a les primeries del s. XX, per limitacions biològiques dels actors. No ha segut aquest l'objecte de la nostra investigació, però en ser l'exploració de la terra un element fonamental al nostre objecte d'estudi hem cregut convenient ressaltar alguns aspectes del tema i concretament parlarem primerament de les característiques de l'arrendament valencià, i de quina ha estat la forma de transmissió més usual, i a continuació intentarem reconstruir l'evolució de les explotacions. Totes aquestes qüestions s'han d'entendre com una aproximació al tema on es barregen les informacions provinents de fonts diverses, tant d'aquelles que hem treballat personalment, com d'altres extretes per diferents autors estudiosos del tema.

2.- Origen de l'arrendament consuetudinari valencià.

Monforte Báguenas va dedicar la seua Tesi Doctoral a aquest tema l'any 1922, i a ell ens referirem en aquest apartat, perquè fins el moment actual ningú ha contradit el seu estudi.

Després de descriure les característiques de l'arrendament i el seu divorci amb les lleis de principis del s. XX, Monforte es pregunta "¿Cómo y de donde ha traído su origen este estado de cosas?" (pag. 19) i més avant continua "no se halla claro el entronque de la actual organización del arrendamiento en los antecedentes hasta la época foral, lo que me hizo sospechar si es en éste donde se encuentra la razón de ser jurídica del presente estado de cosas".(pag. 31) "Utilizados todos estos materiales (...) y comparando la doctrina de ellos extraída con lo que acaece en la realidad, he creído que el arrendamiento presente es una resultante del censo enfiteútico y del arrendamiento forales, combinados en proporciones que difícilmente se puede precisar." (Monforte Báguenas, 1922: 35).

Així, doncs, hem de situar l'origen de l'arrendament consuetudinari valencià en l'època medieval i renaixentista, en la qual s'escripturaven els contractes d'arrendaments com a documents públics. Aquest costum sembla que es va perdre però no la seua pràctica que va continuar. Des del s. XVIII, fins l'actualitat pràcticament l'únic vestigi que resta són unes llibretes on l'arrendador (l'amo) escriu la quantitat rebuda, la data en la qual es fa el pagament i el nom del que li paga (l'arrendatari). És freqüent que en el contracte d'arrendament no consten ni tan sols les terres que constitueixen el motiu de l'arrendament, per tant és un document molt pobre i amb poques possibilitats de fer un estudi exhaustiu que ultrapasse l'anècdota o la troballa casual d'algunes llibretes que continguen una informació més àmplia.

Durant el període revolucionari que s'allargà pràcticament durant tot el s. XIX, els llauradors de l'Horta veren com les terres passaven de les mans dels nobles i

clergues a la burgesia urbana. Diu Juan Romero González: "como sucedía en la primera mitad del s.XIX, propiedad y explotación son elementos que continúan apareciendo disociados" (1983, pag. 255), és a dir, que les revolucions burgeses no canviaren el fet de l'arrendament. La desamortització general del 1855, que permetia l'accés a la propietat dels arrendataris només afectà a un 10 % d'aquests, perquè havien de ser arrendaments anteriors a 1800 i amb escriptura pública, (Romero: 1983, pag. 253-254), cosa que com ja hem dit abans va deixar de practicar-se de forma generalitzada a principis del s. XVIII.

Amb aquest primer accés a la propietat de les terres que els llauradors conreaven amb el sistema d'arrendament de meitat del s. XIX, "se iniciaba así en la huerta tradicional un proceso lento, pero ininterrumpido, de acceso a la propiedad por parte de los arrendatarios que había de prolongarse durante el primer tercio del siglo actual y ser un hecho prácticamente generalizado en los años cuarenta y cincuenta. Empresa agraria y propiedad de la tierra pasaban definitivamente a manos de la familia campesina". (Romero: 1983, pag. 265).

Però de fet, poc temps va durar aquest equilibri entre propietat i explotació. A la incipient industrialització de la ciutat de València s'afegia en els anys 1960 el boom industrial, i una dècada més tard, la mecanització generalitzada de la comarca de l'Horta junt a l'ús d'adobs químics, als quals s'afegiren més tard, cap a la dècada dels 1980, les llavors híbrides i els herbicides. Tots aquests factors, deixaren fora de banda a moltes famílies amb terres escasses, o simplement insuficients, per permetre's la professionalització en el sector agrari. Molts grups domèstics abandonaren el sector productiu agrícola, encara que mantenien la propietat, a l'espera de què la urbanització de la ciutat de València o dels pobles de la comarca de l'Horta o els polígons industrials convertiren el seu tros de terra en importants guanys. Mentre tant la terra se cedeix en arrendament a aquells que continuen en el sector agrari. D'aquesta forma, "la posibilidad de arrendar tierra para cultivos hortícolas (mientras que prácticamente no se utiliza este régimen de tenencia en cultivos leñosos como los cítricos) ha proporcionado una vía más flexible de crecimiento de las explotaciones (...); en las áreas hortícolas la demanda de

tierras está protagonizada, casi exclusivamente, por agricultores familiares "en crecimiento", (...). Todo ello configura en la horticultura una lógica de funcionamiento mucho más próxima a los patrones clásicos de la agricultura familiar profesionalizada". (Arnalte: 1991 pag. 24).

Així, doncs, tornem actualment a la dissociació decimonònica de la propietat i l'explotació, i a la impossibilitat de conèixer de forma exhaustiva en quina mesura es dona cadascun d'aquests dos sistemes de tinença. Potser la recent Llei d'arrendaments històrics valencians del 15 de desembre de 1986, promulgada per la Generalitat Valenciana, pose una mica d'ordre a la pràctica dels arrendaments. Però encara així pensem que hi ha una part de terres que escapa al control d'aquesta llei, i també al control dels censos: es tracta de pràctiques familiars resoltes en contractes orals entre parents, els uns buscant llauradors que els conreen les seues terres, o que els tinguen cura en la vellesa a canvi de donar-los les seues propietats, i els altres convertir-se en eixos "agricultors familiars en creixement" dels quals parla Arnalte amb una explotació de tamany important.

3.- Característiques de l'arrendament.

Tornem de bell nou a Monforte Bágúenas, perquè no hem trobat una millor descripció de les característiques de l'arrendament tradicional. En primer lloc hem de recordar els termes en què s'estableix el contracte des que va deixar-se de fer per escrit: "**Establecido verbalmente el contrato de arrendamiento** es de notar (...) que es la costumbre la que dispone los derechos y obligaciones de ambas partes. Más todavía: el arrendador lo es por haber heredado o comprado la tierra, y el arrendatario por haber sucedido de cualquier manera a otro arrendatario, permaneciendo inalterable la relación a pesar del cambio de personas". (Monforte Bágúenas, 1922: pag. 8). Els drets de l'arrendatari són els següents: "**el arrendatario goza de un dominio útil ilimitado sobre la tierra que cultiva**" (Monforte Bágúenas, 1922: pag. 17). Aquest dret es transmet de pares a fills o d'un parent a un altre, sense més tràmit que la informació a l'arrendador o amo. És tan extens aquest domini útil que fins i tot l'arrendatari pot **subarrendar** les terres, cosa que Monforte Bágúenas considera que "no llega a constituir una plaga social, salvo raros casos, sirve principalmente para aliviar la situación de viudas o ancianos" (1922: 18). És un contracte a curt termini (d'uns quatre a sis anys), però renovable quasi automàticament, i susceptible de transmissió d'una a altra generació. Així la possibilitat de millorar la terra es contempla d'una forma molt positiva, de tal manera que l'amo compensa les millores introduïdes amb un pagament que s'anomena "**l'estrena**", i en cas de ser abandonada la terra, l'arrendatari podria endur-se la **terra flor**, és a dir, la capa superficial de la terra del camp que conrea perquè les millores introduïdes estarien en eixa part de la terra. (Monforte Bágúenas, 1922: pag. 17). Finalment i com a punt màxim dels drets de l'arrendatari, està el **dret de retracte**, que consisteix en què l'arrendatari té dret a comprar la terra abans que cap altra persona, i a un preu inferior al real en el mercat de terres. De fet l'amo pot vendre la terra, però en la pràctica les terres arrendades obtenen un preu inferior, de vegades un 50 % del valor real, amb la qual cosa l'amo -respectant eixe dret de l'arrendatari-, si vol vendre la terra ho fa generalment al que la cultiva en contracte d'arrendament. Aquest ha sigut el camí pel qual molts arrendataris han accedit a la propietat de la terra. (Monforte Bágúenas, 1922: pag. 9).

Entre les obligacions de l'arrendatari, la més important, i única és el pagament puntual dos cops a l'any, un pel Nadal i l'altre entre Sant Joan i Sant Jaume (juny-juliol). El pagament es fa en metàl·lic, encara que tradicionalment en Nadal es donava a més del pagament en metàl·lic, una gallina. Aquest costum ja estava canviant en 1922 quan alguns arrendataris preferien pagar en diners el valor de l'animal; a aquest obsequi l'amo corresponia donant a l'arrendatari una casca (dolç nadalenc valencià). Actualment el pagament es fa exclusivament en metàl·lic, dos cops a l'any. En realitat, com han assenyalat alguns autors per al s. XIX, "el arrendamiento, como alternativa a la gestión directa, era un intento de reducir los costes de trabajo mediante el trabajo de la unidad familiar campesina -y ello es significativo en los cultivos relativamente intensivos como son los de regadío-. El amo, por otra parte explotaba al campesino, generalmente desprovisto de capital propio mediante dos recursos: la renta de la tierra y el crédito. La presión de la renta y la dependencia del capital actuaban a favor de una producción rentable y comercializable -garantía, a su vez, de nuevos créditos y del pago de la renta-. Con estas estructuras, el dueño de la tierra no era superfluo en el proceso productivo: participaba en la renovación de cultivos, adquisición de abonos o pago de jornales". (Salvador Calatayud, Jesús Millan, Maria Cruz Romeo: 1988: pag. 6). O com diu el mateix Monforte Bágüenas, "si hubiera de inspirarme en un criterio económico, diría que es una sociedad entre propietarios y cultivadores, en la que los primeros aportan el capital en forma de tierra y los segundos la aptitud técnica y el trabajo material." (1922, pag. 147). El mateix autor reconeix la incapacitat del propietari per dur personalment les seues terres i la ruïna econòmica que representaria donar-les a treballar a jornal (Pag. 150). Amb totes aquestes consideracions s'arriba fàcilment a la conclusió de que l'arrendament en petites parcel·les, en els conreus d'horta, era la millor manera d'explotar al llaurador i a la seua família.

El reconeixement econòmic d'eixe treball i del valor afegit que els arrendataris han aportat durant segles a la terra ha estat actualment reconegut en la Llei d'arrendaments històrics valencians del 1986, segons la qual, l'arrendatari, en cas de

venda de la terra per extensió de l'urbanisme, que posa punt i final a l'activitat agrícola de forma dràstica, té dret a cobrar entre un 40 i un 50 % del valor del sòl.

4.- Evolució de les explotacions.

Malgrat les dificultats que es deriven de les característiques de l'arrendament valencià intentarem en aquest apartat reconstruir l'evolució de les explotacions de la comarca de l'Horta, tot i limitant-nos a exposar d'una forma ordenada les poques investigacions que fins ara s'han dut a terme sobre aquest tema junt amb les informacions orals recollides durant el treball de camp. Al principi d'aquest capítol vàrem citar a González Rodríguez (1990,pag.122), el qual ha posat recentment de manifest l'escassa fiabilitat dels censos agraris pel que fa a les explotacions, les qual s'han de considerar com a reflex de les propietats no com a explotacions agràries. Per aquesta raó ni tan sols reproduïrem aquí els tamanyos d'explotacions que donem els Censos Agraris, i ens cenyirem a donar quatre pinzellades sobre el tema, en espera de què futures investigacions puguen aportar més llum i més fiable, sobre les explotacions agrícoles de la comarca de l'Horta.

Començarem amb dos exemples que ens proporciona una idea aproximada de les explotacions de la segona meitat del segle XIX; Ambdós procedeixen de fonts i autors diferents, i fan referència també a dos municipis diferents: un d'ells va esdevindre barri de l'eixample de la ciutat, Russafa, l'altre és un municipi que encara actualment conserva la major part de les terres agrícoles dedicades al conreu d'horta, Alboraià. En el primer cas les xifres han estat elaborades por Joan Romero González (1983, pag. 257) i en el segon per Emili Fèlix i Roig (1986, pag. 31-33).

Quadre 1.-Estructura de les explotacions. Russafa 1861.*

Tamany explotacions (en fanecades)	Total Explota- cions	%	Superfície (en %)
-6	948	39'2	12'6
6-12	774	32'0	27'4
12-24	547	22'62	38'3
24-36	111	4'6	13'8
36-48	32	1'3	5'6
48-60	6	0'2	1'4
60-120	2	0'08	0'9
+ 120	0	0	0
Total	2.420	100	100

*Font: Elaborat per Joan Romero a partir dels Amillaraments. (1983: 257).

Com es pot observar en el Quadre 1, a inicis de la segona meitat del segle XIX, els tamany d'explotacions que predominen a Russafa són fins a 12 fanecades (1 Ha.), els quals representen el 71 % de les explotacions i el 40 % de la superfície conreada. El segon grup en importància és de 12- 24 fanecades (1-2 Hes.), que representa el 22'62 % de les explotacions, amb un 38'3 % de la superfície de conreu; la resta de tamany tenen en conjunt un nombre reduït (6'18 %) i ocupen poca superfície (10' 7).

El cas d'Alboraia ens proporciona un bon exemple de la dinàmica en l'estructura de les explotacions, en el període que va des de 1860 a 1889.

Quadre 2.- Estructura de les explotacions en Alboraia. 1860 i 1889.*

Tamany explotacions (en fanecades)	1860			1889		
	Nombre Explota- cions	%	Super- fície %	Nombre Explota- cions	%	Super- fície %
-6	139	23'63	8'11	175	26'71	9'33
6-12	205	34'86	25'39	228	34'8	27'64
12-24	188	31'97	42'44	207	31'6	45'44
24-36	44	7'48	17'02	37	5'64	13'12
36-48	8	1'36	4'11	7	1'06	3'74
48-60	4	0'68	2'89	1	0'15	0'69
60-120	0	0	0	0	0	0
+ 120	0	0	0	0	0	0
Total	588	100	100	655	100	100

*Font: Elaborat per Emili Fèlix Roig a partir dels Padrons Municipals de Riquesa. (1986:33 i 33).

Com podem veure en el Quadre 2 hi ha molt poques variacions entre 1860 i 1889, la qual cosa ens indica l'escassa repercussió que té el pas del temps en els tamanys de les explotacions. El grup més nombrós de les explotacions està en el tamany de menys de 12 fanecades, les quals representen el 58'59 % i ocupen el 33'5% de la superfície conreada per a l'any 1860, i per a l'any 1889 el 61 % i el 36',97 % respectivament. El tamany de 12-24 fanecades donen el mateix percentatge en quant al nombre d'explotacions per als dos anys 31 % però obtenen un major percentatge de superfície conreada que el primer tamany d'explotacions, alcançant el 42'44 % de la superfície en l'any 1860 i el 45'44 % l'any 1889. Per tant per al mateix percentatge d'explotacions que tenim la superfície de conreu ha augmentat d'un any a l'altre. A partir de les 24 fanecades, s'observa una disminució tant del nombre d'explotacions com de la superfície que ocupen. Així mentre en l'any 1860 representen el 9'52 % de les explotacions i el 24 % de la superfície, en l'any 1889 alcancen el 6'85 i el 17'55 respectivament, en els dos anys representen el percentatge més baix en els dos conceptes.

Si comparem les dades del Quadre 1 i del Quadre 2, s'aprecia a primer cop d'ull una estructura de les explotacions força semblant. El tamany de menys de 12 fanecades és el més nombrós en els dos casos, però ocupa el segon lloc en quant a superfície de conreu. Segueix en importància el tamany de 12-24 fanecades que ocupa el segon lloc en quant al nombre d'explotacions però el primer en quant a superfície conreada. A partir de 24 fanecades també en els dos casos és on es troba el nombre més reduït d'explotacions així com de superfície conreada. No obstant la semblança s'aprecien matisos diferenciadors. En el cas de Russafa, el pes de la petita propietat (menys de 12 fanecades) és més important, pel contrari les explotacions de 12-24 i de més de 24 estan menys representades que en Alboraià. En els dos casos més del 50 % de les explotacions tenien un tamany inferior a les 12 fanecades, i la pràctica totalitat d'elles tenien una superfície que no ultrapassava les 24 fanecades. Però com diu Monforte Bágüenas per a l'any 1922, en eixe moment eren suficients 6 fanecades de terra d'horta per mantenir una família, per tant la majoria de les explotacions estarien per damunt d'aquest sostre en la segona meitat del s. XIX.

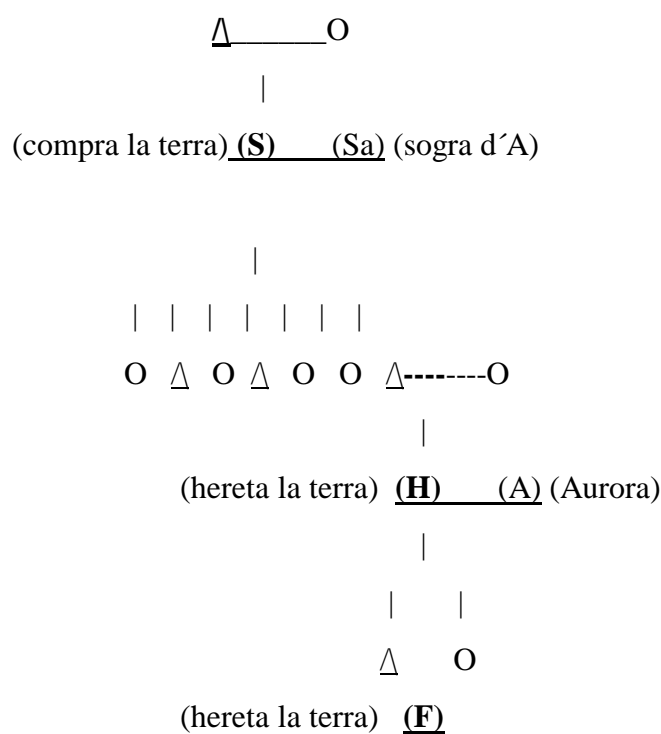
Hom suposa que aquesta estructura de les explotacions es va mantenir més o menys inalterable des de mitjans del segle passat fins a principis de l'any 1950 moment en què els arrendataris accedeixen a la propietat de les terres que treballaven. És possible, fins i tot, que augmentaren el nombre de les explotacions més xicotetes, però creiem que no s'ha de donar excessiva importància a aquest fet perquè com diu Mira, F. : "ni la agricultura de los llanos litorales ha sido tan intensiva en producción por unidad de superficie y en absorción de mano de obra, ni la población ha sido siempre tan densa como durante los últimos cincuenta o cien años" (1982, pag. 364).

No tenim treballs com els anteriors per poder reconstruir quina ha estat l'evolució de les explotacions durant el s. XX en la comarca de l'Horta. Així les coses exposarem els resultats obtinguts durant el treball de camp que fan referència a aquest tema. Hem pogut observar una tendència al manteniment i fins i tot a l'ampliació, del tamany de les explotacions que tenen l'agricultura com a font principal d'ingressos, i que tenen assegurada una possible continuïtat de l'activitat per part dels fills. Però quan no es veu clara aquesta continuació, no es produeix l'augment de l'explotació, sinó que el cap de família continua treballant-la fins la mort, moment en què es reparteix entre els fills, els quals la continuen treballant a temps parcial, l'arrenden o la venen. Dit d'una altra manera, en l'actualitat les explotacions que obtenen els seus ingressos principals de l'agricultura, tendeixen a augmentar el seu tamany. Així l'explotació es pot veure disgregada, o tot el contrari, consolidada, passant gairebé íntegra a algun membre de la següent generació, depenent de si l'activitat agrícola té o no continuació.

Una informant (Aurora) ens descriu quina ha sigut l'evolució durant tres generacions, de l'explotació familiar a la qual pertany pel seu matrimoni, i que està situada a Alboraià. Aurora (dona informant) es casà en l'any 1932 i diu: "la terra era arrendà, però quan jo entrí allí (vol dir que es casà), l'amo la vengué i tots se la quedaren, (vol dir que tots els que conreaven les terres del mateix amo compraren la terra que conreaven) cal Bobero, Quelloquelo, tot allò era del mateix (...). Ma tia (la sogra d'Aurora) tingué vuit fills, tots visqueren i a tots els casà, no se n'anà ningú sense res,

tots anaren *arreglaets*, a la pobrea d'ella, com ella podia, i ningú anà a les fàbriques, tots anaren al mercat". (Vol dir que comercialitzaven els productes de l'explotació familiar en el mercat a l'engròs de València). (A. 1986). La terra que va adquirir el sogre d'Aurora (S) era una explotació de 10 fanecades, passà íntegra al seu home (H) i després al seu fill (F).

Exemple I: Compra i transmissió d'una explotació agrícola familiar.

$\triangle$ (homes)

O (dones)

Sabem per altra informant (Petra) que en 1945 una família podia viure amb 10 fanecades: "Jo sé que en Alboraià, ara no perquè fa molts anys que no he estat, però *antes*, en vuit o deu fanecades de terra (0' 6- 0'8 Hes.) criaven una família i menjaven" (Petra, 1986).

En contrast a finals de la dècada del 1980, una explotació de nou fanecades apareix clarament insuficient per una família de tres membres. En una d'elles, el cap de l'explotació realitza jornals esporàdicament fora de la seua explotació, la dona va a vendre els productes a Mercovasa (un mercat a l'engròs situat a Puçol, l'Horta Nord) amb una certa freqüència, i la filla treballa fora de l'explotació agrícola. La dona, que és qui habitualment realitza la venda al mercat hortofrutícola, ens diu "jo vaig al mercat perquè tenim molt poqueta terra". (Roser: 1986). De fet, les explotacions que obtenen els seus ingressos principals de l'agricultura tenen actualment al voltant de les quaranta fanecades.

Arnalte ha observat també aquest fenomen en Massalfassar, (Horta Nord) i diu: " las mayores explotaciones són de 53 hanegadas, dos de 40 i tres de 30-35, todas ellas trabajadas por sus propietarios. No parece que la subdivisión por herencia haya alterado sustancialmente este panorama en los últimos años, al menos en lo que se refiere a las explotaciones de mayor dimensión" (Arnalte: 1980, pag. 151).

Al nostre parer, des de finals del segle passat i fins els anys 1950 les explotacions domèstiques no degueren variar gaire de tamany; al si de les famílies camperoles operaven estratègies de transmissió de la propietat, (que analitzarem el Capítol IV) que permeteren mantenir més o menys invariable l'estructura (tamany i la seua distribució) de les explotacions. És a partir de 1950, i molt especialment a partir de la dècada dels 1970, quan l'estructura de les explotacions de finals del s. XIX esdevé obsoleta i quan un nombre important de grups domèstics abandonen l'agricultura com a font principal d'ingressos. Tanmateix el temps transcorregut des d'aquesta data és insuficient perquè s'haja pogut donar un ajustament entre el tamany de les explotacions i el de les propietats. Molts fills de llauradors treballen ara a temps parcial les terres heretades, altres han optat per l'arrendament. Però en realitat el que sembla que ha impedit el trencament definitiu amb la propietat agrícola, ha estat el creixement urbanístic, l'industrial i l'especulació del sòl. Aquests fets, són els que estan obstaculitzant que es manifesten les veritables transformacions que s'estan produint en

les explotacions dels grups domèstics que encara viuen de l'agricultura. Arnalte ho diu clarament: "la posibilidad de arrendar tierra para cultivos hortícolas (...) ha proporcionado una vía más flexible de crecimiento de las explotaciones.(..).En las áreas hortícolas la demanda de tierras está protagonizada, casi exclusivamente, por agricultores familiares "en crecimiento", (...). Todo ello configura pues en la horticultura una lógica de funcionamiento mucho más próxima a los patrones clásicos de la agricultura familiar profesionalizada..." (Arnalte: 1991, pag.24).

Pensem que, en les zones on predominen els conreus hortícoles, el tamany de les explotacions dels grups domèstics que continuen obtenint la major part dels seus ingressos de l'agricultura, ha augmentat. Però aquesta tendència no es veu reflectida en cap font d'informació oficial, com podrien ser els Censos Agraris, i només un treball de camp dedicat exclusivament a aquest tema podria mostrar la realitat que subsisteix al rerefons de les estadístiques oficials. També som de l'opinió que els grups domèstics al mateix temps han adaptat els tamanys de les explotacions (com creiem que ho han fet) a les noves necessitats d'augment del tamany de les explotacions, hagueren adquirit les terres que explotaven, de no ser pel procés tan aclaparador de creixement urbanístic, industrial, d'obres d'infraestructura, etc. que involucren a l'agricultor o ex-agricultor en el seu procés expansiu. Un procés que Josepa Cucó resumeix perfectament, en referir-se a la zona del litoral del País Valencià: "...deteriorament de les possibilitats agràries, a causa d'un procés creixent d'industrialització i urbanització. (...) conseqüència de l'agressió que pateix l'agricultura per part d'una industrialització i urbanització salvatges, no planificades. (...): contaminació de l'aigua, de la mar, de l'atmosfera (...) per urbanitzacions incontrolades, per autopistes; l'especulació i l'abús del sòl agrari que implica l'ocupació de les terres més fèrtils per les indústries i un llarg etcètera." (1983, pag. 340).

Igualment creiem que la disparitat existent entre els tamanys d'explotacions (que són en realitat propietats) que apareixen en els Censos Agrícoles, i els veritables tamanys d'explotacions, no existiria si des d'un principi s'haguera planificat

mínimament la localització industrial, urbanística etc., i si haguera hagut una protecció clara dels espais agrícoles. No és d'extranyar que el país que ofereix actualment una evolució de les explotacions més acord amb les tendències clàssiques d'augment dels tamanys d'explotacions siga Holanda, (Arnalte: 1991, pag. 26) on s'han delimitat clarament àrees agrícoles, industrials, urbanes, zones verdes, etc. La mateixa capacitat de resposta que els llauradors de l'Horta han demostrat tenir en els camps de la tècnica, i dels canvis de conreus, (Garrabou, Ramon: 1985), s'hauria d'haver produït també en el camp de la propietat de la terra. Una mostra d'aquesta capacitat de resposta i adaptació clara i definida al medi la tenim en els processos de transmissió de les explotacions que anem a intentar reconstruir -encara que siga de forma precària- en el següent apartat.

5.- La transmissió de les explotacions.

En definir les característiques de l'arrendament consuetudinari valencià, hem fet referència que la transmissió de l'arrendament des del s. XVIII es feia oralment. Per tant, trobem de bell nou l'impediment de reconstruir la transmissió dels arrendaments d'una forma exacta i científica. Intentarem però una reconstrucció a partir de les escasses dades que hem trobat sobre el tema, tot i centrant-nos en dos aspectes que ens semblen fonamentals: es divideix l'arrendament quan es transmet?, se'n beneficien per igual tots els fills de l'arrendatari, o hi ha pel contrari una millora d'un d'ells?

Pel que fa a la primera pregunta González Rodríguez diu el següent: "se contraponen así dos criterios claramente diferenciados, el criterio igualitario tomado del derecho napoleónico y el criterio preburgués, de carácter foral, tendente a preservar la integridad de la explotación" (1990, pag. 456). Si l'arrendament en la comarca de l'Horta ha estat vigent de forma generalitzada fins els anys 1930 del segle actual, i la forma generalitzada, com correspon al seu origen foral, era la transmissió preferentment íntegra, no es pot acusar a aquest fet de l'actual divisió de la propietat. Tot seguit mostrarem una sèrie d'exemples, que són els únics que hem trobat en les lectures realitzades sobre el tema i d'altres que ens han aparegut de forma casual junt a les adjudicacions d'herències en l'Arxiu de Protocols Notarials, amb la finalitat d'il·lustrar la transmissió íntegra de l'arrendament.

Començarem per l'exemple més antic.

Exemple 1.-Joan Romero recull un document en el qual es fa una reconstrucció d'un arrendament entre els anys 1788-1848 (1983, pag. 253-254). Durant aquest període de seixanta anys, l'arrendament passa per mans de sis persones diferents, tots homes, amb el mateix cognom primer (únic que consta); l'explotació arrendada comença tenint 19'5 fanecades, augmenta a 21'5 a 1832, i a 1848 es veu reduïda a 12 fanecades. No consta cap explicació d'aquest canvi, en general al llarg de seixanta anys l'explotació no es veu minvada substancialment per la transmissió.

Exemple 2.- El mateix autor (Joan Romero: 1983, pag. 255 i 259) ens ofereix una llista de 14 arrendataris de Russafa, als quals se'ls va concedir la redenció de l'arrendament pels anys 1855-1857. D'aquesta manera eixos arrendataris es van convertir en propietaris, per tractar-se d'arrendaments anteriors a 1800. Entre els catorze arrendataris anomenats, només hi ha una dona, i en cap de les explotacions consta més d'un nom. Això ens indica que els arrendataris que accediren a la propietat, eren en un 92'7 % dels casos (en aquesta llista) homes.

Exemple 3.-Dues llistes d'arrendataris també de Russafa, referents als anys 1809 i 1845, on apareixen 14 i 16 contractes d'arrendaments, dels quals, només quatre es fan a dones (13'3 %) -tres de les quals són vídues- i només tres són arrendaments compartits per més d'una persona (el 10 %).

Què ens mostren aquests exemples dispersos? L'única cosa clara que es dedueix és que l'arrendament passava preferentment per línia masculina, les dones semblen restar al marge de la transmissió.

Anem a veure quina és l'opinió dels experts en arrendaments que s'han ocupat de l'aspecte de les transmissions.

Expert 1.-Monforte Bàguenas (1922, pag. 7) diu respecte al tema de la transmissió: "en caso de muerte del actual poseedor, pasa a **uno** determinado de sus varios hijos, nietos o sobrinos, lo que convierte la "libreta" en protocolo testamentario".

Expert 2.-Més realista i més pròxim a nosaltres en el temps, Ricardo Garrido (1943, pag. 52) diu: "entre los bienes del caudal, muchas veces mísero, del arrendatario, es el más pingüe, "su derecho de arrendamiento" sobre las fincas de otra u otras personas. Es el medio de vida de él y su familia, y por eso, en ocasiones se exterioriza este derecho verdaderamente real, disponiendo el padre arrendatario por testamento respecto a quienes le han de suceder en él" (l'entrecomillat de l'interior del text és de l'autor). Garrido estableix un llistat de pobles amb informació de notaris arreu del País Valencià, sobre la situació de l'arrendament, i vet ací que entre els costums de l'Horta Sud i cita a Alboraià entre els pobles de l'Horta Nord, l'arrendament es transmet als fills homes, les dones accedeixen a l'arrendament en cas que siguen les úniques descendents de l'arrendatari anterior. (1943, pag. 53). Garrido no és l'únic que ha observat un comportament desigual pel que fa a les propietats i als drets d'ús de la família camperola sobre determinades terres; Ricardo Sanmartín va observar: "En otros lugares, como Fontanares de l'Alforí (...) la explotación de fincas rústicas en aparcería o medianería cuenta con tradición, siendo transmisible la posición de aparcerero del padre al hijo menor. El patrimonio, sin embargo se reparte por partes iguales entre los hijos e hijas" (1989, pag. 251).

Expert 3.-L'advocat D. José Zaragoza Coret ha reconstruït molts patrimonis d'arrendament utilitzant els protocols notariais, i en una entrevista ens va declarar que els arrendaments no es divideixen de forma automàtica quan passen de pares a fills, tot el contrari passen íntegres a un dels fills, generalment el que es queda amb els pares i continua l'activitat agrícola. No obstant, i a causa de la localització d'aquest tipus d'explotacions, la pressió urbanística i els interessos econòmics dels possibles hereus ha

provocat un canvi en el costum de passar íntegre l'arrendament: si el destí de l'explotació és esdevenir sòl urbanitzable, els possibles hereus volen que l'arrendament es dividesca.

Dintre d'aquest context podem reinterpretar les llistes que mostràvem en els Exemples 1, 2 i 3, tot i afegint al fet de la preferència que els homes tenen sobre l'arrendament, la tendència a no subdividir-lo, així en les llistes podem veure els escassos exemples on apareix més d'un nom per parcel·la arrendada.

Per si de cas no fóra suficient amb tots aquests exemples, per la nostra part reproduïrem els quatre exemples de transmissió d'arrendament, via testamentària, que ens hem trobat a l'Arxiu de Protocols Notarials de València, en consultar un total de 531 adjudicacions d'herències en les quals apareixien adjunts els testaments. Tots ells confirmen el que venim dient fins ara, transmissió preferentment íntegra i via masculina. Seguirem el criteri cronològic, començant per un exemple de l'any 1930.

Exemple 1.- En el testament on consten les últimes voluntats del difunt en la base cinquena diu així: "También es su voluntad que **siendo la base económica de la familia el arriendo de las tierras y su hijo Gonzalo el que las trabaja** viviendo en compañía de sus padres, mientras estos vivan, **harán suyo dicho arriendo que después de ellos pasará a su hijo Gonzalo**". Gonzalo és el fill més xicotet, entre els altres 5 (quatre fills i una filla) i un germà premort que deixa tres néts i una néta del difunt. També viu la vídua. A més del dret d'arrendament la família disposa de 18 fanecades de secà en Paterna, la major part de les quals són adjudicades a la vídua; una casa en Burjassot i una andana, completen totes les propietats. (Notari Daniel Garcés Tormos, 1930, N° de Protocol 912).

Exemple 2.- Es tracta d'una adjudicació de béns de l'any 1957 en la qual s'adjunta el testament del difunt, el qual deixa una vídua, una filla i un fill. En l'apartat del que deixa a cada un dels hereus, diu així:

"**A su hijo** Francisco Albert Soler (lega):

1. Una casa en .....
2. La mitad de solares que estan junto a la dicha casa.
3. Diez y siete hanegadas secano con algarobos en término de Bétera.
4. Tres hanegadas de secano en término de Bétera...

5. Y el derecho arrendaticio que al testador corresponde en diez y ocho hanegadas huerta en término de Carpesa...

A su hija Rosario Albert Soler:

1. La mitad de los solares ...
2. Tres hanegadas secano en término de Bétera...
3. Diez hanegadas secano en el mismo término...
4. La máquina de coser.

5. Y el derecho arrentacicio que al testador corresponde en dos hanegadas huerta en término de Borbotó..."(Notari de València José Asín, N° de Protocol 1100, de l'any 1957).

Exemple 3.-Un altre exemple més pròxim a nosaltres. Es tracta d'una adjudicació de béns de 1970. En aquest cas qui realitza el testament és una vídua amb quatre fills i quatre filles; els béns de la família es redueixen a 2'75 fanecades d'horta en propietat en la Vega de València, i un dret d'arrendament de 24 fanecades d'arrossar en Sueca. El testament de la difunta es resumeix i diu que "en la clàusula sexta, **designó a su hijo Bautista sucesor en el arrendamiento de la finca de veintiocho hanegadas en el término de Sueca**, partida de Malvinar, que en dicho concepto cultivaba;". (Notari Alfredo Montes Alonso, N° de Protocol 256, 1970).

Exemple 4.-El darrer exemple es refereix a una altra adjudicació de béns, d'un matrimoni de causants, amb dos fills i dos filles; tenen propietats urbanes en la ciutat de València, i propietats rústiques en Xirivella i Alaquàs, en un total de 25 fanecades d'horta i de secà. Hauríem d'afegir el dret d'arrendament de nou fanecades i mitja d'horta en Xirivella. En el resum del testament del pare difunt es diu: "Dispuso el causante D. X. , en la clàusula cuarta de su testamento preínsito, una mejora a favor de su hijo D. Y. en la finca que él mismo poseía en término de Chirivella, (...) de seis hanegadas, dos cuarterones y veintina brazas de tierra huerta, y el arrendamiento de otro, de tres hanegadas huerta sita en el mismo término". (Notari: D. Enrique Taulet, 1970, N° de Protocol 2.489). El citat D. Y. participa del repartiment de la resta dels béns amb termes d'igualtat amb els germans, però disposarà de 9'5 fanecades d'horta en arrendament, més la part corresponent de la resta de béns rústics i urbans, en propietat.

De tots els exemples que hem citat, només cap una conclusió clara i contundent: els arrendaments es transmetien generalment íntegres, i preferentment a un home. Vet aquí que en la tradicional horta de València, es practicava de forma generalitzada un sistema estratègic en la transmissió dels béns de producció agrícoles, que assegurava tant la successió del conreador (l'arrendatari) com el manteniment del tamany de l'explotació. Aquest fet no ens ha d'extranyar tant. La comarca de l'Horta, per la seua ubicació, podia permetre's d'expulsar mà d'obra cap a d'altres sectors productius; el fet de no accedir a l'explotació d'unes terres, no impedia la possibilitat de treball en

una altra activitat no agrícola, de vegades envejada pels llauradors. L'arrendador o amo, per la seua banda buscava la continuïtat de l'explotació, la seguretat que les terres fóren conreades per l'arrendatari, i aquesta seguretat només es podia aconseguir, si era un home el que rebia el dret d'arrendament.

Amb aquestes pràctiques de transmissió s'eliminava de forma automàtica, al voltant del 50 % dels possibles successors en l'arrendament (les dones) i per mitjà d'altres mecanismes intrafamiliars, (fadrinatge, ocupació fora del sector, etc.), un altre nombre important d'aspirants a l'arrendament del sexe masculí. En definitiva la transmissió íntegra de l'explotació familiar, i la preferència dels elements masculins a accedir a la successió de l'explotació no n'és un element estrany en la família camperola de l'Horta de València, tal i com ho hem vist en els diferents exemples des del s. XIX fins l'any 1970. Ans al contrari aquesta pràctica sembla que era habitual en els arrendaments, i com veurem en el Capítol IV, no era infreqüent del tot en les transmissions de les propietats de les terres.

Per altra banda creiem que d'haver hagut una clara política que delimitara les zones rurals de les urbanes, industrials i, d'infraestructura, en la comarca de l'Horta, s'haguera produït una evolució "clàssica" en l'estructura de la propietat, és a dir, tendent a augmentar el tamany de les explotacions i de les propietats al mateix ritme que ho han fet la resta de les explotacions d'Espanya o potser encara de forma més accelerada, per ser una estratègia arrelada en els costums de la comarca, zona que ha donat a més a més mostres d'innovació constantment.

CAPÍTOL IV.-LA TRANSMISSIÓ DE LA PROPIETAT DELS MITJANS DE PRODUCCIÓ AGRÍCOLES: 1890-1930-1970.

1.- Introducció.

2.- La procedència dels mitjans de producció agraris.

3.- La transmissió dels béns de producció agrícoles.

3.1.- Tipus d'herències.

3.2.- Tipus d'herències i tamanys de la propietat.

3.3.- Adjudicacions Desiguals.

3.4.- Valoració.

"...los protocolos i demás llibres i registres notariales son la font indispensable de veritat puríssima aon casi exclusivament se troben i conserven, com preciós reliquiari, les notícies i documents originals que formen los primers i més preciosos materials per a la historia íntima de les famílies."(Rodrigo Pertegas, 1926: 12).

1.- Introducció.

En el treball de camp realitzat durant el curs 1986/87 per al Treball d'Investigació, i una sèrie de comentaris espontanis: "la terra la solen heretar els xics", "que estigues treballant per a pagar la terra i que a l'hora del *reparto* no té'n toque ni un pam", o " *menos mal* que ens hem casat, perquè sinó tindríem que anar a fregar pisos"... ,ens va fer pensar en l'existència d'alguna estratègia, d'alguna fórmula, que permetera l'expulsió d'alguns membres del sector agrari, amb la impossibilitat de donar a tots els fills la mateixa propietat que els pares havien pogut explotar al llarg de l'existència del seu grup domèstic. Era una qüestió subjectiva?, en quines fonts podríem trobar l'adjudicació dels diferents béns familiars i verificar si la transmissió de la terra es feia selectivament o igualitària?

Pensàrem que l'única manera de donar una resposta científica i objectiva era accedir al comportament íntim familiar a través de l'estudi dels protocols notariais.

El que anem a presentar en aquest Capítol IV, és el resultat de la investigació duta a terme entre 1990 i 1992 a l'Arxiu de Protocols Notariais de València. L'objectiu és molt clar: estudiar les adjudicacions dels patrimonis familiars, que contenen entre les seues propietats, béns rústics en la comarca de l'Horta. El problema era delimitar eixe objectiu per poder-lo fer accessible a les nostres possibilitats. L'Arxiu de Protocols Notariais de València, conté tots els documents d'ençà cent anys, escrits pels notaris de la seua demarcació, que coincideix més o menys en la Comarca de l'Horta; només hi ha una plaça notarial de la Comarca que no està inclosa en aquest Arxiu, que és Massamagrell, situat a l'Horta Nord i que pertany a l'àrea de Sagunt. No obstant aquest fet, en la investigació que hem realitzat en l'Arxiu de Protocols Notariais de València tenim representats tots els pobles de l'Horta, en major o menor proporció, la qual cosa evidentment varia en funció dels anys i notaris triats.

El sistema d'arxiu que se segueix és el de notari/any, és a dir, que cada notari reuneix tots els documents escrits en un any, afegeix un índex on consta el tipus de document, la pàgina, el número de protocol, etc., en un o varis toms. Aquest sistema d'arxiu ens obligava a triar un notari i continuar amb el seu successor, o bé triar uns anys i estudiar tots els notaris d'aquell any. Vàrem optar per la segona possibilitat, i triàrem els anys :1890, 1930 i 1970. Els dos primers, perquè constitueixen dates importants en quant a l'accés a la propietat de la terra pels llauradors, i el darrer en el límit de la il.legalitat (fins als 25 anys d'antigüitat els protocols notariais no es poden considerar documents públics), per verificar en certa manera el grau de "contaminació" en el comportament dels llauradors de l'Horta davant del procés industrialitzador dels anys 60, així com la capacitat de reacció d'aquests, davant les noves possibilitats de llocs de treball que s'oferien en aquell moment de forma generalitzada.

En som conscients que, el resultat d'aquesta mostra s'hauria de verificar en un estudi que incloguera més anys, i que potser, només és una primera aproximació a l'objectiu que ens havíem plantejat. Peròensem que en una investigació qualitativa, la tasca de selecció de mostres ocupa un segon lloc en la investigació i que "Más que un diseño muestral de qué sujetos, se requiere un diseño estratégico sobre cómo acercarse a ellos" (Olabuénaga e Ispizua: 1989, p. 65). Tenint en compte aquesta qüestió, iniciarem el buidatge de tots els notaris dels anys 1890,1930 i 1970. En l'Annex I es troben els quadres resum en xifres absolutes del resultat de la recerca; el procediment que s'ha seguit per a la classificació i anàlisi de les herències s'exposa en l'Annex II.

En l'apartat 2 d'aquest Capítol, es realitzarà un anàlisi per anys de la procedència dels béns de producció agraris; en l'apartat 3 s'exposarà com es fan les diferents adjudicacions entre els fills/es de la terra, en primer lloc per anys, en segon lloc també per anys però tenint en compte el tamany de la propietat; en tercer lloc es farà una anàlisi més detallada de les herències "desiguals", "igual-igual", i "igual-equivalent", especificant el grau de parentiu i el sexe, tan d'aquells que són objecte de les

adjudicacions, com d'aquells que no ho són. Finalment farem una valoració global dels resultats obtinguts.

2.- La procedència dels mitjans de producció agraris.

Les adjudicacions d'herències dels Protocols Notarials, ens proporcionen una informació doble sobre els mitjans de producció. Una seria l'adjudicació de la herència entre els hereus/eves i una altra, la procedència d'aquests béns que ara es reparteixen.

Ens centrarem en aquest apartat sobre el darrer aspecte, referit només als anys 1930 i 1970, perquè les herències que ara es reparteixen són de famílies que es formarien a finals del s. XIX i durant la primera meitat del segle actual. Aquest període coincideix amb l'accés de la propietat per part dels camperols, a la comarca de l'Horta, com ha afirmat algun autor (Romero González, Joan: 1983).

Hem distingit sis tipus de procedència del patrimoni, tenint en compte el que són els mitjans de producció agrícola i deixant de banda els altres béns:

1) Herència d'H, quan l'origen de les propietats rústiques o la major part d'elles, provenen d'un home.

2) Herència de D, quan les propietats rústiques o la major part d'elles, havien estat heretades per una dona.

3) Herència de D i d'H, quan la terra provenia a parts més o menys iguals dels esposos.

4) Herència i guanys matrimonials, aquí hem agrupat aquelles adjudicacions en les quals hi havia una procedència més o menys equilibrada entre la part heretada (sense distingir si era d'un home o d'una dona) i la part de guanys matrimonials.

5) Guanys matrimonials, hem agrupat en aquesta categoria, aquelles adjudicacions en les quals la terra havia estat adquirida pel grup domèstic durant el temps del matrimoni.

N.S. Aquí hem agrupat tant aquelles adjudicacions en les quals no estava clara la procedència, com en les que aquesta no constava, o provenia de compres fetes en estat de viudetat, (tant per part dels vidus com de les vídues).

Els resultats obtinguts, ens han permés constatar l'accés de la propietat de la terra per part dels camperols en la comarca de l'Horta durant el present segle. Així aquesta comarca hauria tingut, en quant a propietat es refereix, una evolució semblant a d'altres comarques del País Valencià, com ha constatat Josepa Cucó per a la Vall d'Albaida (1982) i Salvador Calatayud per a la Ribera del Xúquer (1992).

**Quadre 1.- La procedència dels béns rústics. (en percentatges verticals).
1930 i 1970.***

Procedència	1930	1970
Herència d'H	12	9
Herència de D	8	11
Herència d'H i de D	4	2
Herència i Guanys matrimonials	11	16
Guanys matrimonials	53	50
N.S.	12	12
Total	100	100

*Font: Elaboració pròpia a partir de les adjudicacions d'herències de l'Arxiu dels Protocols Notarials.

Destaca en els dos anys analitzats la importància dels guanys matrimonials, especialment l'any 1930 que dona un 53 %. La resta de percentatges ofereixen variacions de matís, globalment les diferències són mínimes. Així podem observar que en l'any 1930 ocupen el segon lloc, les Herències d'H 12 %, seguit de la procedència d'Herència i Guanys matrimonials, 11 %; en quart lloc aniria les Herència de D amb un 8 % i el darrer lloc l'ocupa l'Herència d'H i de D. En l'any 1970 el segon lloc, bastant distanciat dels altres percentatges, l'ocupa Herència i Guanys matrimonials, el tercer lloc l'Herència de D i el quart lloc l'Herència d'H. Als dos anys la procedència de difícil

classificació representa el mateix percentatge. Com a diferència més rellevant entre els dos anys caldria destacar, l'augment del percentatge Herència i Guanys matrimonials que passa d'un 11 a un 16 %.

Quina valoració hem fem d'aquestes dades? En primer lloc ressaltar el gran dinamisme que suposa el fet que siguin minoritàries les adjudicacions, en les quals els béns provenen d'una herència anterior (en total representen el 24 % l'any 1930 i el 22 % l'any 1970) i que el 53 % o el 50 % segons els anys respectius, de les adjudicacions transmeten béns que s'han adquirit durant el matrimoni. La terra ha sigut objecte d'inversió per una part nombrosa de grups domèstics, cosa que resulta molt més significativa, si tenim en compte que fins els anys 1930 i 1940 (que seria més o menys la data en què es constituïren els grups domèstics que ara reparteixen entre els fills o parents pròxims els seus béns), encara una part important de grups domèstics eren actius en el sector agrari, que ocupava l'any 1930 el 44'86% del total de la població activa del País Valencià (Martínez López, 1975 en VVAA, 1982). Palesa una capacitat de resposta clara dels grups domèstics a la possibilitat d'accedir a la propietat de la terra, i un interès de controlar els mitjans de producció agrícola. No s'exclou aquí la possibilitat inversora d'altres sectors de la població que veren en el seu moment una bona forma d'invertir en la compra de terres.

¿Amb quins mitjans comptaren aquestos grups domèstics per poder accedir a la propietat de la terra? No es pot entendre aquest fet sense comptar amb una forma de tinença molt estesa en la comarca que és l'arrendament, que determina no sols les relacions de grups urbans (de la ciutat de València), amb els grups de producció agrícoles, sinó també les relacions dels grups locals entre si.

Les famílies, en formar-se i decidir dedicar-se a l'agricultura, s'han procurat els mitjans de producció necessaris, recolzant-se en les formes d'explotació existents que en eixe moment els oferia el medi on vivien. Aquest fet es produeix dintre del context que Ricardo Sanmartín anomena "síndrome personal" (1993: 186) i reflexa un major

grau de llibertat de l'individu, front al "síndrome casal" on el paper que cada u ha de jugar està bastant determinat des d'un principi i en relació als interessos de la casa, els quals predominen sobre els interessos de l'individu.

Segons el que acabem de dir, sembla evident que una persona no pot esdevenir de la nit al matí un llaurador i, menys encara en el cas de la Comarca de l'Horta, on aquesta feina inclou determinats coneixement tècnics i pràctics de notòria complexitat.

L'ofici s'aprén de forma pràctica en la fase reproductora de la unitat familiar, quan els **fills** ajuden el pare en els treballs directament lligats al treball agrícola (preparar la terra, adobar-la, regar-la, la rotació més convenient entre uns conreus o altres,...). És el grup domèstic el que transmet els coneixements tècnics, de forma discriminada als membres masculins del grup. Ara bé, aprendre l'ofici no significa efectivament que hom va a ser tota la vida llaurador, sinó que si les possibilitats econòmiques de la família ho permeten, pot fer estudis, o també pot dedicar-se a un altre ofici. Efectivament el grau de llibertat està aquí, pot o no seguir amb l'ofici que els seu pare li ha ensenyat.

El cas de les dones, és diferent. A aquestes no els transmeten els coneixements tècnico-pràctics agrícoles; les tasques que les dones realitzen estan "al marge" de la producció, i inclouen tant les tasques de mestressa com les de recolzament de les agrícoles en períodes puntuals (recol.lecció) o en la comercialització dels productes. El que realitzarà en un futur depén, s'entén, del que faça el seu marit, suposant que es case. En aquest context té sentit una de les frases amb què començàvem el capítol: "*menos* mal que ens hem casat, sinó tindriem que anar a llavar *pisó*", expressant de forma clara i en síntesi l'educació rebuda. Aquest tema es tornarà a tractar en el Capítol Vè, que gira al voltant de la distribució del treball entre els diferents membres de la unitat de producció domèstica.

En la fase inicial del grup domèstic agrícola, paral·lelament a l'etapa reproductora, i fins a la independència dels fills es poden posar en marxa tota una sèrie d'estratègies destinades a maximitzar els beneficis, moltes de les quals, segons es desprén de les fonts que hem investigat, es destinaran a l'adquisició de terres. Dites estratègies van des de la intensificació de les terres arrendades, fins a la venda dels productes hortofrutícoles a l'engròs o al detall, passant per la utilització de la mà d'obra familiar com "ajut" a la producció agrícola, que impliquen amb major o menor grau a tots els membres del grup.

Per altra banda el que el 20 % de les adjudicacions abans esmentades tinguen una procedència dels béns agrícoles heretats per **un** dels dos membres, l'home o la dona, fa pensar en estratègies matrimonials, tendents a compensar la manca de terra d'alguns individus; hom podria conrear terres de l'esposa i, la dona amb terres, estaria interessada en aconseguir un marit que les conreés. Aquesta seria una estratègia a considerar, però que està fora del nostre objectiu d'investigació en aquest treball.

Però quina serà en definitiva la transmissió del patrimoni obtingut majoritàriament amb el recolzament i col·laboració de tots els membres del grup familiar? Cal esperar noves estratègies, però aquestes no sempre estan orientades a compensar l'esforç que tot el grup ha fet de forma igualitària. De vegades, salvar el patrimoni familiar, com succeeix en el cas de la síndrome casal, sembla ser l'estratègia seguida per alguns grups; i en altres casos no es pretén més que: "liberar a los hijos de las ataduras de una agricultura tradicional" (Sanmartín Arce, Ricardo, 1993, Pag. 195). Aquestes serien doncs, en síntesi les tres alternatives que es plantegen:

a) Compensar de forma igualitària l'esforç realitzat per tot el grup domèstic en l'adquisició dels béns de producció agrícoles, sense tenir en compte si les propietats que es transmeten són o no viables, o si els fills continuaran dintre del sector agrícola o no.

b) Salvar el patrimoni agrícola aconseguit i no dispersar-lo entre tots els fills/es, ja siga orientant des d'un principi a determinats individus a altres activitats no agrícoles, no transmetent a alguns membres els coneixements necessaris per al conreu de les terres, o reduint el nombre d'hereus.

c) Deixar de banda l'activitat agrícola i que tots els fills/es passen a altres sectors productius, davant la impossibilitat de deixar a tots els fills/es propietats viables. L'activitat agrícola seria continuada pels pares fins a la jubilació.

Aquestes serien algunes de les variables que es donen en el sí d'un sistema tècnico-pràctic, que són susceptibles de llegir-se en termes d'estratègia o procés articulat de presa de decisions. Factors com la incertesa, el risc, l'estacionalitat, el tamany i característiques de l'explotació, la composició del grup domèstic, especialment relacionat amb el seu tamany, el sexe i l'edat, així com les alternatives ocupacionals. (Contreras, 1991:344-347). Tot aquest conjunt de variables estaria actuant sobre els membres del grup domèstic, i determinant la seua actuació per a la seua existència, i de cara al futur per a la continuació o no dels fills de les tasques agrícoles.

No obstant, abans que cada fill "estiga col.locat", i davant la impossibilitat material de molts grups domèstics de transmetre a tots els fills un patrimoni igualitari, la ideologia selectiva es fa palesa. Mentre els fills estarien en disposició de succeir el pare en les tasques agrícoles, pels coneixements tècnico-pràctics adquirits, les filles no podrien succeir-lo, a no ser que es casaren amb un altre llaurador o que romangueren a casa amb algun germà que continuarà el conreu de les terres. Segons el nombre d'individus components de cada grup domèstic, la composició per sexes, les oportunitats que el medi ofereix, etc. cada grup domèstic, orienta la seua estratègia, per expulsar o incorporar els elements que li sobren o que li manquen. "La estructura peculiar de la unidad doméstica campesina (...) su número y composición por edades y sexos, debe verse como un producto de las estrategias adaptativas. La mejor demostración de que esto es así, es que la unidad doméstica periódicamente expulsa de manera selectiva a

algunos de sus miembros redundantes, y cuando hace falta incorpora de manera igualmente selectiva a los miembros que requiere para asegurar el éxito de su funcionamiento". (Palerm, 1920: 210, citat en Contreras, 1991: 349).

De les tres alternatives que hem plantejat més amunt, quines són les que segueixen els grups domèstics de l'Horta? Intentarem respondre a aquesta pregunta en base a la investigació realitzada de les herències i les adjudicacions de béns.

3. La transmissió dels béns de producció agrícoles.

En l'Annex II s'exposa la metodologia que hem seguit per poder saber quina és la forma en què es transmeten els béns de producció agrícoles. Ara mostrarem en quadres i gràfics el resultat de la nostra investigació, amb la finalitat de no perdre el fil conductor del discurs.

3.1. Tipus d'herències.

La tipologia de les adjudicacions en què hem agrupat les herències dels diferents anys investigats (1890,1930,1970) ens permet saber de quina manera i amb quina freqüència, s'adjudiquen els béns rústics. Al Quadre 2 donem a conèixer els resultats obtinguts.

Quadre 2.-Tipus d'adjudicacions: 1890,1930,1970.*

(en percentatges horitzontals).

	No definitiva	Un hereu	Deutes	Des- iguals	Igual- Igual.	Igual Equiva- lent	Total**
1890	24'6	9'2	0'7	33'8	10	7'7	86
1930	27'6	3'7	5'6	38'5	12'2	7	94'6
1970	22'8	17	0	20'2	26	13'3	99'3

*Font: Elaboració pròpia a partir de les dades obtingudes en el buidatge de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

** Els total no són igual a 100 perquè les herències que tenen propietats superiors a les 200 fanecades (16'6 Hes.) no les hem analitzades, per no considerar-les explotacions agrícoles familiars, conreades pels mateixos propietaris.

En algun tipus els percentatges ofereixen unes variacions interanuals mínimes, mostrant una tendència ben marcada en els tres períodes. Així, el tipus d'adjudicació "No definitiva", ofereix molt poques variacions en els tres anys estudiats, entre el 22'8 % i el 27'6 %, suposant aproximadament una quarta part de les adjudicacions en el conjunt dels períodes estudiats. Es tracta doncs, d'un nombre important d'adjudicacions que passen a mans de vidus i vídues el que significa, que en certa manera no s'ha desmembrat del tot la unitat familiar, i no s'ha produït encara el relleu generacional.

Una variació notable la presenten les adjudicacions que hem anomenat "Un hereu", que representa uns percentatges molt reduïts per als anys 1890 i 1930, mentre que en l'any 1970, aquest percentatge ofereix una xifra molt més elevada. Entenem

aquesta variació, com una estratègia demogràfica, de control de la natalitat per part d'alguns grups domèstics, que redueix el nombre de possibles hereus. Tal i com afirmen Comas, D. i Contreras, J. "Cuando la herencia es divisa el matrimonio de más de dos hijos implica una atomización de la propiedad (tanto privada como pública) y una pérdida de estatus, y por ello intenta evitarse" (1990: 44). En un període com el de finals del s. XIX i principis del segle XX, favorable a l'accés a la terra, els grups domèstics tendeixen a no exercir un control dels naixement i potser això explicaria que els anys 1890 i 1930 tinga un nombre d'adjudicacions d'"un hereu" més baix (9'2 % i 3'7%). Més tard, a mesura que l'accés als mitjans de producció agrícoles es fa més difícil (increment del preu del sòl per competència industrial i urbanística), augmenta de nou el control de la natalitat i amb ell el percentatge d'adjudicacions d'"un hereu", tal i com seria el cas de 1970 que dona un 17 % d'herències d'aquest tipus.

Aquesta reculada en les taxes de natalitat entre els anys 1940-1955 (data en què es constituïrien les famílies que ara reparteixen els béns) ha estat constatada per Damià Molla, que no dubta en classificar-les de malthusianes i que per al conjunt del País Valencià (que arriba a un mínim de 17'1 per mil), són més baixes que per a la resta de l'estat (mínim de 19'6 per mil). (1979: 74). Els factors demogràfics i altres com els econòmics, polítics, ideològics, relacions de propietat, etc. no poden desvincular-se de les estratègies domèstiques, tal i com afirma D. Comas: "Las estrategias domésticas deben ser consideradas no sólo en relación a la transmisión de la propiedad, sino también en relación a la ocupación, considerando como variables las relaciones de propiedad y el hecho de si el grupo doméstico constituye o no una unidad de trabajo. Ello obliga a considerar estrategias de reproducción dentro de los procesos históricos que las caracteriza y en tanto que son cambiantes los factores demográficos, económicos, políticos e ideológicos" (Comas, D. 188: 145. Citat en Contreras, 1991: 356).

També observem una variació notable en el tipus "Deutes" que presenta un percentatge prou elevat l'any 1930, si el comparem amb 1890 (07 %), i que no està representat l'any 1970. Cal recordar aquí, que per a l'any 1970 els béns de producció agrícola havien estat adquirits durant el matrimoni en un 50 % dels casos, i sembla que l'accés a la propietat s'havia fet amb bastant èxit, perquè el saldo de totes les adjudicacions és positiu. Tanmateix l'elevat percentatge d'adjudicacions del tipus "deutes" de l'any 1930 (92 %) en què la terra procedia en un 53 % dels guanys matrimonials, reflectiria l'intent frustrat de l'accés a la propietat dels mitjans de producció agrícoles per part dels grups domèstics; Potser la malaltia, la mort, temporals, gelades, i tot un seguit de calamitats, pogueren determinar la impossibilitat d'accedir a la propietat d'un nombre important de grups domèstics i es veren obligats a cedir les seues propietats a algun membre del grup familiar a canvi de pagar els deutes o a elements estranys al grup, mitjançant la venda. L'any 1930 està situat enmig de l'eufòria de la compra de terres pels llauradors, una vegada retirada la burgesia urbana, primera interessada en l'adquisició de terres en el decurs de les revolucions burgeses del segle XIX. Però com veiem en les adjudicacions de l'any 1930, molts grups domèstics que també adquiriren les propietats agrícoles majoritàriament (53 %) durant el matrimoni no pogueren realitzar l'accés a la propietat de la terra, que generalment treballaven.

El tipus que hem anomenat "Desigual" presenta també importants variacions en els tres anys estudiats. En 1930 s'observa un augment lleu respecte al període anterior, i la diferència és de cinc punts, però el que ens sembla més important, és que tant en 1890 com en 1930 representen al voltant d'un terç de les adjudicacions, la qual cosa significa que més o menys una tercera part dels grups domèstics no repartien l'herència de forma igualitària entre tots els membres que la componien, no perquè no tingueren més hereus/aves, sinó perquè una sèrie de circumstàncies, ho anomenarem així, determinaven l'adjudicació dels béns rústics de forma total o en major grau a alguns membres discriminant així a d'altres.

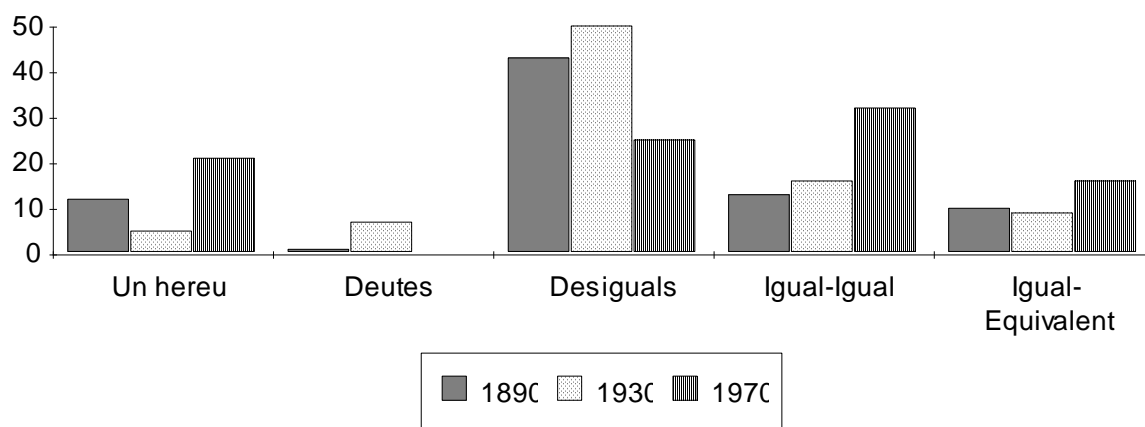
Des del punt de vista del grup domèstic, aquesta discriminació la interpretem com una estratègia, que té com a objectiu el no subdividir el patrimoni entre tots els fills; el grup domèstic ha seleccionat entre els seus membres, o ha permès l'auto-selecció, d'aquells que seguiran amb la propietat dels béns de producció. Però en el cas del País Valencià i concretament a la comarca de l'Horta, això no significa que hom es veja forçat a seguir una activitat o un tipus de vida que no vol; en realitat "Arriba l'herència quan la família ja està col·locada" (...) i "A la vista de los distintos logros de cada hijo, intentan los padres, con sus últimos cartuchos, igualarles compensando sus desiguales fortunas con un reparto desigual. El juego de los valores, puestos en operación por los actores, permite muchas veces más jugadas que una monótona aplicación de una división matemática" (Ricardo Sanmartín Arce, 1993: 227-233). Per altra banda la reducció a un 20'2 % d'aquest tipus d'adjudicacions "desiguals" en l'any 1970, està en relació amb l'augment que presenten els percentatges d'herències igualitàries, i el d'un hereu. En el context de la industrialització dels anys 1960, dona sentit al trasbalsament que sembla produir-se entre les adjudicacions "desiguals" i els tipus d'adjudicacions més igualitàries: la incorporació al sector industrial i de serveis dels fills trauria el sentit a la transmissió selectiva d'alguns membres de la major part del patrimoni familiar, ja que cap d'ells continuarà amb l'activitat agrícola. No obstant això la continuïtat de l'activitat agrícola (en 1970 hi ha un 7'21 % d'actius en aquest sector en la comarca de l'Horta segons l'Organització Sindical de València: 83) d'alguns d'ells i la "expulsió selectiva" d'altres, són les que continuarien donant sentit a eixe 20'2 % d'adjudicacions "desiguals", i també a l'augment de les adjudicacions "un hereu", amb la finalitat de transmetre explotacions viables. Malgrat això el nombre d'adjudicacions desiguals no està justificada en absolut, ja que el percentatge d'actius agraris és molt inferior al percentatge d'herències desiguals.

Les adjudicacions igualitàries suposen en conjunt la cinquena part del total dels anys 1890 i 1930 i presenten un augment considerable en l'any 1970, on passen a representar un poc més de la tercera part del total. Aquest augment té sentit en els termes

expressats en l'apartat anterior. Aquí entra ja, en joc, l'agricultura a temps parcial, l'arrendament de les terres adjudicades o també la seua venda.

Si realitzem un repartiment directament proporcional del percentatge anual de les adjudicacions "no definitives" entre els altres tipus d'adjudicacions, ens dona un gràfic resultant que representem tot seguit en el Gràfic 1.

Gràfic 1.- Tipus d'adjudicacions: 1890, 1930, 1970.*

*Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge d'adjudicacions d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

En línies generals el comentari que s'ha realitzat en aquest apartat per al Quadre 2 és vàlid també per al Gràfic 1; les úniques variacions que s'ofereixen són el creixement percentual d'aquells tipus d'herències que estaven representades en major nombre. Així d'acord amb el repartiment directament proporcional que hem realitzat del

tipus d'adjudicació no definitiva, en l'any 1890, el percentatge de les herències "Desigual", passaria del 34 % al 43 %; l'any 1930 el mateix tipus d'adjudicació passaria de 39 % al 50 %; l'any 1970 en ser el tipus d'adjudicació més nombrós el Igual-Igual, aquest passa de representar el 26 % al 32 %, les Desiguals passen del 20 % al 25 % i les d'Un hereu passen del 17 % al 21 %.

3.2.-Tipus d'herències i tamanys de la propietat.

Anem ara a augmentar el grau de concreció de l'apartat anterior, introduint una nova variable: el tamany de les propietats agrícoles de cada herència. Però abans hem de fer unes advertències: Amb la finalitat de ponderar al màxim les dades, obtingudes, aquestes les expressarem en quadres de percentatges anuals, on constarà el nombre d'herències de cada tipus segons el tamany de propietat. Les xifres absolutes es troben en l'Annex I.

A l'hora de determinar els tamanys de propietat no hem distingit les terres de secà o d'horta; tampoc hem diferenciat si totes les terres estaven o no en la comarca de l'Horta; així el tamany de propietat expressa el total de terres que posseeix cada família, ultrapassant el marc municipal. La introducció de més variables que les que hem considerat ens haguera fet molt més difícil la interpretació de les dades. Hem de tenir en compte, que en tot cas es tracta de terres que en el decurs dels anys que investiguem, s'han transformat de secà en regadiu i que l'estudi fet a partir de dades familiars (adjudicacions d'herències) ens salvava d'un dels perills més temuts pels investigadors agrícoles, que és la dispersió del patrimoni familiar en diferents municipis o comarques veïnes i ens donava realment el tamany de la propietat de cada família, distribuït molt sovint en xicotetes parcel·les disperses en diferents pobles veïns.

A) Any 1890.

Tot seguit reflectim els resultats obtinguts de l'any 1890, al Quadre 3.

Quadre 3.- Tipus d'adjudicació i tamanys de propietat. 1890*. (en percentatges horitzontals).

Tamany de propietat (en fanecades)	No definitiva	Un hereu	Deutes	Des-igual	Igual-igual	Igual-equivalent	Total
0'25-6	17	4	4	61	13	0	100
6'25-12	20	20	0	20	10	30	100
12'25-24	25	14	0	39	11	11	100
24'25-60	33	11	0	33	15	7	100
60'25-100	40	7	0	40	13	0	100
101-199	44	11	0	22	0	22	100
+ 200**	0	-	-	-	-	-	-

*Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge d'adjudicacions d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

** Els tamanys de propietat de més de 200 fanecades, no l'hem analitzat, per considerar que els seus propietaris no conreaven directament la terra.

1) La primera dada que crida l'atenció és l'alt percentatge d'adjudicacions "Desigual" (un 60'8 %) del tamany 0'25-6 fanecades (1 fanecada=0'12Ha.), molt superior als percentatges aconseguits per aquest tipus en els altres tamanys. Suposem que la viabilitat de les propietats està just en aquest marge durant aquesta època, i el futur dels nous grups domèstics dependrà de si l'adjudicació es fa igualitària o no es fa. En aquest sentit sabem que l'any 1920, eren suficients 6 fanecades d'horta (Monforte Báguenas, 1922:150) per poder viure una família, el que ens fa suposar que una quantitat semblant faria falta a 1890. També hem de destacar en aquest període, el tipus d'adjudicació de "deutes", que només apareix en aquest grup de tamany de la propietat. Són les propietats més xicotetes les úniques que es veuen afectades pels deutes, i com hem esmentat en l'anàlisi general de l'apartat anterior, interpretem aquest percentatge, com una mostra d'intents frustrats d'accés a la propietat dels mitjans de producció per part dels grups domèstics menys benestants. Cal remarcar també l'escàs nombre d'adjudicacions igualitàries dintre d'aquest grup, -només el 13 %-, mostrant de bell nou la impossibilitat material de dividir de vegades el patrimoni en tamanys viables. El percentatge de "no definitives" és el més baix, en relació als altres tamanys de propietat, i suposa una part reduïda d'adjudicacions el 17'3 %. En resum, sembla que en les propietats més xicotetes i en el límit de la viabilitat, l'adjudicació desigual és l'estratègia més usualment emprada, per tal que alguns membres puguin continuar l'activitat agrícola, malgrat que això suposa el desclassar a d'altres membres.

2) Un panorama molt diferent presenta el grup de tamany de 6'25-12 fanecades (0'5-1Ha). El percentatge que més destaca és el de les adjudicacions igualitàries, que en conjunt és del 40 % (10% i 30% respectivament); Aquest ens fa pensar com si els grups domèstics, amb un nombre de fanecades que excedeix els mínims, aprofitaren aquest fet per subdividir el patrimoni en parts viables. Altres estratègies sembla posar en pràctica aquest grup, es fa palesa la reducció dràstica del nombre d'hereus, com es reflexa en eixe 20 % d'adjudicacions d'un hereu (el més alt d'aquest tipus de l'any 1890). Per contra les adjudicacions "desigual", són les més baixes de tot l'any (20 %).

3) El tercer grup de 12'25-24 fanecades (1-2 Ha.) Torna a donar protagonisme a les adjudicacions "desigual", que dóna el màxim d'aquest tipus (39'2 %) en aquest tamany de propietat. Front a eixe percentatge, les adjudicacions igualitàries representen en conjunt només el 21'4 %. Un lloc també destacat l'ocupen les herències que només tenen un hereu, el 14 %. L'expulsió de determinats membres de forma selectiva, sembla estar actuant en aquest tamany de propietat, no tant intensament com en les propietats més xicotetes, però més que en les de 6'25-12 fanecades.

4) En el grup de 24'25-60 fanecades, tornem a trobar el desequilibri entre adjudicacions igualitàries (22'2 %) i les desiguals (33'3 %), sense tenir en compte les "no definitives", per considerar que encara no s'han decantat en cap de les tendències. Una altra vegada, predomina la intenció de mantenir quan més íntegres millor les propietats rústiques.

5) En el grup de 60'25-100 fanecades (5-8'3 Ha.), les adjudicacions igualitàries són en conjunt, una altra vegada minoritàries (13'3 %), mentre les desiguals arriben al 40 % quasi la meitat. Constatem una vegada més la intenció de mantenir el patrimoni rústic el més íntegre possible.

6) En el grup de 101-200 fanecades (8'3-16'8 Ha.), destaca per tenir el percentatge més elevat de no definitives, que són gairebé la meitat (44 %). Deixant de banda aquest percentatge, i malgrat el major tamany de patrimoni rústic, les adjudicacions desiguals, obtenen el mateix percentatge que les igualitàries, el 22 %. Aquest ens mostra, que encara que no està en perill la viabilitat de la propietat del patrimoni rústic familiar, a l'hora de repartir-lo continua transmetent-se el més íntegre possible al menor nombre possible d'individus.

Per fer un resum ràpid i breu de l'any 1890, segons els tamanyes de les propietats, hem de dir que trobem diferències qualitatives considerables, i ens mostra un comportament molt diferenciat entre uns i altres grups. En general, les adjudicacions desiguals són més nombroses o iguals en tots els tamanyes de propietats excepte el de

6'25-12 fanecades, oscil.lant entre el 20 % i el 61 %; Per la seua banda les adjudicacions igualitàries ocupen el segon lloc en importància en quasi tots els tamanys de propietats, exceptuant el de 6'25 12 fanecades que ocupa el primer lloc; les variacions que ofereix oscil.len entre el 13 % i el 40 %.

B) Passem ara a l'anàlisi de l'any 1930, plasmant en primer lloc, els resultats obtinguts en aquest any, en el Quadre 4.

Quadre 4.- Tipus d'adjudicacions i tamanys de propietat. 1930.*(en percentatges horitzontals).

Tamany de propietat fanecades)	No (en definitiva)	Un hereu	Deutes	Des-igual	Igual-igual	Igual-equivalent	Total
0'25-6	29	5	13	37	13	4	100
6'25-12	27	5	0	27	32	10	100
12'25-24	48	7	3	34	7	0	100
25-60	21	0	0	62	3	15	100
60-100	21	7	0	57	0	14	100
101-199	17	0	17	50	0	17	100
més de 200	-	-	-	-	-	-	-

*Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge d'adjudicacions d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

1) En el grup de tamanys de propietat de 0'25-6 fanecades, el percentatge que més destaca és el de "desigual", que inclou el 37 % dels diferents tipus d'adjudicació. Tanmateix, les adjudicacions igualitàries constitueixen en conjunt només el 17 %. Cal destacar que el tipus "deutes", és el segon més elevat de tot l'any arribant a un 13 % el qual pensem que representa, com hem dit per a l'any 1890, els intents frustrats d'accessos a la propietat. També en aquest any de 1930, aquest grup representa el límit de la viabilitat, si el grup d'origen era una explotació familiar suficient, en repartir-se impediria aquest estatus als successors. És en aquests termes com s'entén que un nombre tan important d'adjudicacions, siguin desiguals.

2) En el grup de 6'25-12 fanecades, les adjudicacions igualitàries són en conjunt les més nombroses arribant al 42 %. El segon lloc l'ocupen les herències desiguals, que donen el 27 %, el mateix percentatge que les "no definitives". El darrer lloc l'ocupa el tipus "un hereu" amb un 5 % i no està representat el tipus "deutes".

3) En el grup de 12'25-24 fanecades, destaca eixe 48'2 % d'adjudicacions que no són definitives, és el percentatge més elevat de tot l'any, i representa gairebé la meitat de les adjudicacions. El segon percentatge en importància és el de les adjudicacions "desigual", que representa el 34'4 %, la tercera part. El tipus d'"un hereu" ocupa el tercer lloc i té el mateix percentatge que les adjudicacions igualitàries el 7 %. El darrer lloc en importància l'ocupen les herències del tipus "deutes" que donen un 3 %.

4) En el grup de 24'25-60 fanecades, el tipus d'adjudicació que més destaca, és el de "desigual", que alcanza el percentatge més elevat de tot l'any el 62 %. Pel contrari, les herències desiguals, superen àmpliament a les igualitàries, que sumen un total de 18 %. Les "no definitives", donen el segon percentatge en importància, el 21 %. La resta de tipus d'adjudicacions no estan representades en aquest tamany de la propietat.

5) En el grup de 60'25-100 fanecades, trobem unes adjudicacions molt semblants a les del grup anterior. Destaca igualment en primer lloc l'alt percentatge del tipus "desigual", que arriba a un 57 % en aquest tamany de la propietat, és a dir més de la meitat. Les adjudicacions igualitàries només representen el 14 %, percentatge més baix de tot l'any d'aquest tipus d'adjudicació. Les "no definitives" alcancen el 21 % i les d'"un hereu" el 7%. Tampoc aquí trobem representat el tipus "deutes".

6) Pel que fa al grup de 101-199 fanecades, poques variacions ofereix respecte als dos grups anteriors. Sobresurt igualment el tipus d'adjudicació "desigual", que representa un 50 %, exactament la meitat. Les herències igualitàries, només representen el 17 %, un nombre molt inferior, i igual als tipus "no definitiva", "deutes" i als dos tipus d'igualitàries. Les d'"un hereu" no està representat en aquest tamany de propietat.

Intentem fer ara un resum de la distribució dels tipus d'adjudicacions de l'any 1930, tenint en compte el tamany de les propietats. En tots ells, exceptuant el grup de tamany de la propietat de 6'25-12 fanecades, ofereixen un major nombre d'adjudicacions desiguals; les variacions que mostren aquest percentatge es mou entre el 27 % i el 62 %, és a dir entre la quarta part i les dues terceres parts. Per la seua banda les adjudicacions igualitàries són inferiors a les desiguals, excepte en el tamany de 6-12 fanecades i en conjunt es mouen entre el 14 % i el 42 % no arribant mai al 50 % de les adjudicacions. L'any 1930, les adjudicacions majoritàriament no són igualitàries, i el comportament per tamany de propietats, és molt semblant al de l'any 1890. L'estratègia de la transmissió desigual s'entén especialment en el tamany de propietat més reduït, el de 0'25-6 fanecades, però no en els altres tamany de la propietat, entre 12 i 100 fanecades, on està també majoritàriament representat aquest tipus. La transmissió de la propietat de la terra, dels mitjans de producció agrícoles, està en mans de la família camperola, i el seu comportament s'allunya en nombrosos casos del comportament (suposem) més igualitari d'altres grups, amb un objectiu clarament definit: no dispersar la propietat agrària.

C) Any 1970.

Tot seguit analitzarem l'any 1970, el més pròxim a nosaltres, i que ofereix un comportament diferent dels altres dos anys investigats. L'impacte en el medi rural de la industrialització dels anys 1960, pensem deu haver influït a l'hora d'optar per unes o altres estratègies de transmissió de la propietat dels mitjans de producció agrícoles. En el quadre següent mostrem els resultats obtinguts.

Quadre 5.- Tipus d'adjudicacions i tamanys de la propietat. 1970.* (en percentatges horitzontals).

Tamany de propietat (en fanecades)	No defini- tiva	Un hereu	Deutes	Des- igual	Igual- igual	Igual- equiva- lent	Total
0'25-6	29	15	0	19	29	8	100
6'25-12	19	28	0	14	28	11	100
12'25-24	19	17	0	28	17	19	100
24'25-60	11	11	0	28	33	17	100
60'25-100	0	14	0	28	14	43	100
101- 199	50	0	0	0	25	25	100
més de 200	-	-	-	-	-	-	100

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades obtingudes en el buidatge d'herències en l'Arxiu de Protocols Notarials.

1) En el grup de 0'25-6 fanecades el percentatge que més destaca és el de les adjudicacions igualitàries que sumen un 37 %, pel contrari, les "desiguals" representen solament el 19 % i les d'"un hereu" el 15 %. La resta estaria constituïda per adjudicacions encara no definitives, que no tindrem en compte. L'igualitarisme que sembla haver afectat a aquest grup, l'entendem, com un canvi de significació en els tamanyes de les propietats i de l'activitat agrària en sí mateix. Si aquest tipus estava en el límit de la viabilitat els anys anteriors, per a l'any 1970 una propietat d'aquest tamany, és clarament insuficient per mantenir una família, a no ser que a l'estratègia de la transmissió n'afegirem altres que inclogueren la producció més intensiva, i la comercialització directa als consumidors. Això requeriria una alta participació de tots els membres del grup domèstic, durant moltes hores de treball. Aquestes estratègies segurament les portarien a terme alguns grups domèstics, en alguna etapa del període reproductiu, però, davant la impossibilitat d'assignar als fills, una propietat mínima, orientarien els seus membres cap a la sortida d'aquest sector productiu.

2) Les adjudicacions del grup de 6'25-12 fanecades, semblen tenir un comportament semblant al del grup anterior, respecte a la distribució entre igualitàries i "desiguals", el primer tipus té un percentatge que arriba al 39 % i el segon tipus solament alcança el 14 %, percentatge més baix de tot l'any d'aquest tipus. Però la diferència entre un i altre tamany de la propietat la dóna sobretot el percentatge d'"un hereu" que alcança el valor més elevat d'aquest tipus en aquest any, arribant a un 28 %, més de la quarta part de les herències. Les herències "no definitives" representen el 19 %.

3) En el grup de 12'25-24 fanecades la diferència entre les adjudicacions igualitàries, que donen un 36 %, i les desiguals, que arriben al 28 %, s'agreuja. Aquí trobem el percentatge més elevat del darrer tipus de l'any 1970. Per la seua banda les herències d'"un hereu" arriben a obtenir el percentatge del 17 %. Com en els altres grups no tindrem en compte eixe 19 % d'adjudicacions "no definitives".

4) Dintre del grup de 24'25-60 fanecades, les adjudicacions igualitàries tornen a ocupar el primer lloc: 49'9 %, i les "desigual" mantenen el percentatge del

tamany de la propietat anterior, el 28 % el més elevat d'aquest tipus per a l'any 1970. Una reculada important sembla donar el tipus d'"un hereu" que dona el 11 %, percentatge més baix respecte als restants tamanys de propietat. Igual percentatge presenta el tipus "no definitiva" (11 %).

5) En el grup de 60'25-100 fanecades, el tipus d'adjudicació que més destaca és el de les igualitàries amb un 57 %, percentatge més elevat d'aquest tipus en els tres anys que hem analitzat. Les "desiguals" mantenen per la seua part el percentatge més elevat d'aquest tipus en aquest any, el 28 %. El tipus d'"un hereu" arriba a un 14 %. La resta de tipus d'herències no estan representades.

6) El grup de 101-200 fanecades presenta uns resultats molt diferents al dels altres grups, no hi ha cap adjudicació "desigual", ni d'"un hereu", contràriament a les igualitàries que ocupen en 50 %, mentre que les "no definitives", constitueixen l'altre 50 %.

Resumint els resultats d'aquest any, hem de dir que es produeix un augment de les adjudicacions igualitàries, respecte a les altres dues mostres investigades; les adjudicacions igualitàries són en tots els tamanys de la propietat les més nombroses, variant entre el 36 % i el 57 %. Les adjudicacions "desigual" disminueixen, oferint variacions entre el 14 % i el 28. Per la seua banda les herències del tipus "un hereu" presenten uns percentatges més elevats, que es mouen entre el 11 % i el 28 %. Cal esmentar que el tipus "deutes" no està representat en aquest any. El tipus d'adjudicació "no definitiva" varia entre el 11 % i el 50 %, en els tamanys on apareixen herències d'aquest tipus i hi ha un tamany en què no està representat.

En l'anàlisi per tamanys de propietat, apareixen també les tendències generals que havíem observat en els tres anys, apareixen però, importants matisacions. Per a nosaltres el més rellevant atenent als percentatges segons els diferents tamanys de les propietats, és que a la comarca de l'Horta, només entre un 7 % i un 57 % de les

herències amb terres són més o menys igualitàries, percentatges que s'allunyen molt d'eixe 95 % d'herències igualitàries que es suposa es dona al País Valencià. Després d'haver comprovat any rera any analitzat i cada grup de tamanys de propietat, podem afirmar que hi ha alguna estratègia en la transmissió dels béns de producció agrària. Contra la suposició que la causa de l'actual estructura de la propietat de la terra són les divisions per herències, hem pogut veure, que aquest fet només explicaria un 7 % o com a molt un 57 % dels casos, (percentatges mínim i màxim d'adjudicacions igualitàries en conjunt), la resta s'hauria de buscar en altres motius, que aliens al nostre estudi.

És més, hem pogut comprovar com els grups domèstics, compren terres, es fan amb un patrimoni rústic, i una important part de les inversions familiars va a parar a la terra, en un 67 % dels casos (com hem pogut veure en les procedències de l'any 1970). En alguns casos, es podria realitzar la compra de les terres que des de feia temps treballaven els grups domèstics (arrendament) però en altres es tracta d'una veritable ampliació de la propietat de la terra, com és el cas d'eixe 17% de procedència d'herència i guanys matrimonials. Podem afirmar, doncs, que la transmissió de les terres no es fa de forma igualitària en un nombre important de grups domèstics, i que la majoria han adquirit terres al llarg del cicle domèstic, la qual cosa implica que altres grups domèstics, venen les seues terres i abandonen definitivament l'activitat agrícola per ocupar-se en les múltiples alternatives que ofereix la comarca de l'Horta. L'arrendament a un familiar que continue l'activitat agrícola, o a altres llauradors del poble, seria el primer pas cap a la desvinculació del sector agrari, ja que vendre els camps només haver-los adquirit per herència està mal vist, potser perquè com diu Sanmartín (1993: 197), "los nombres de los campos nos informan, como trofeos, del triunfo de un vecino sobre otro" (...) i continua l'autor (pag. 200) "La venta de un campo puede suponer una puesta en duda de la capacidad de su titular para mantener el patrimonio que consiguió con su esfuerzo (...) la venta se evita, si no es para reinvertir de un modo más racional". Però a la llarga els camps s'acaben venent perquè els membres desvinculats ja de l'agricultura, posen en venda les parcel·les heretades. Els llauradors que volen ampliar el seu patrimoni rústic, i compten amb una capacitat econòmica i biològica suficient, (si veuen una mínima

continuïtat, estan casats, tenen fills, etc.) són els primers interessats en comprar, en invertir en terres.

Aquests grups domèstics són un petit percentatge en el total de la població, i el seu comportament queda solapat per la resta, dels quals hi ha molts que treballen en altres sectors productius i mantenen la propietat de les terres que han heretat, practicant l'agricultura a temps parcial o arrendant les seues terres. La dinàmica interna dels grups que tenen com a activitat principal l'agricultura no es reflexa en les estadístiques de propietat ni en els Censos Agraris. Només un treball de camp podria completar el que estem apuntant ací, a través de la reconstrucció de patrimonis rústics dels llauradors actuals. Però també aquest aspecte resta fora del nostre objectiu.

El que anem a analitzar a continuació, és eixa estratègia que considerem transmet el patrimoni el més íntegre possible, però, en quins elements del grup domèstic recau aquest?, i a quins elements margina?

3.3.- Adjudicacions Desiguals.

Ens centrarem ara només en aquelles herències en les quals hi ha un cert grau de llibertat per a "triar" entre els possibles hereus, aquells a qui se'ls adjudiquen els béns rústics, és a dir analitzarem la relació homes/dones, Adjudicats/No adjudicats, del tipus d'herències "Desigual", "Igual-igual" i "Igual-equivalent", augmentant així la concreció del discurs.

Primer veurem la proporció entre hereus i desheretats, mostrant els resultats obtinguts en el Quadre 6, després ens centrarem en el Quadre 7 en qui són els hereus i qui són els desheretats en relació al sexe.

Quadre 6.-Heretats i desheretats: 1890, 1930, 1970. * (En percentatges horitzontals).

Any	Heretats	Desheretats	Total
1890	58	42	100
1930	56	44	100
1970	76	24	100

*Font: Elaboració pròpia a partir de les dades obtingudes en l'Arxiu de Protocols Notarials.

Considerat globalment, el nombre d'adjudicats/no adjudicats, ens dona uns resultats bastant semblants per als anys 1890 i 1930, que estaria al voltant del 50 %, és a dir que tenint en compte els diferents tipus d'adjudicacions on el grup domèstic ofereix un ventall de possibles combinacions, un poc més de la meitat són els destinataris de les adjudicacions de terres, mentre que l'altra meitat, roman al marge de les adjudicacions de béns rústics. Un percentatge diferent ens dona l'any 1970, augmentant el nombre d'adjudicats al 75'9 %, mentre que només una quarta part, serien els no adjudicats. Aquest augment en els destinataris dels béns rústics, l'hem d'entendre com una menor significació de l'agricultura, no com una major democratització dels béns de producció agrícoles. Com diuen Dolors Comas i Jesús Contreras: "Actualmente, sin embargo, no se concibe el acceso a la tierra como un privilegio, puesto que con la industrialización las actividades externas se han visto más prestigiadas y mejor remuneradas" (1990: 47). Les possibilitats de treball fora del sector agrícola, provoca una sortida massiva del sector, i en aquest context econòmic, transmetre la propietat el més íntegrament possible, no té massa sentit, si l'activitat agrícola no va a ser continuada en els grups domèstics nous.

Quadre 7.-Homes i dones en les herències.* (En percentatges horitzontals).

		146	
1890	Homes	Dones	Total
Adjudicats	53	47	100
No Adjudicats	37	63	100
1930			
Adjudicats	57	43	100
No Adjudicats	44	56	100
1970			
Adjudicats	49	51	100
No Adjudicats	42	58	100

*Font: Elaboració pròpia a partir de les dades obtingudes en el buidatge de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

Si observem la relació entre adjudicats i no adjudicats homes/dones, en els tres anys investigats el nombre de dones no adjudicades sempre és superior al dels homes. Per al 1890 dóna el 62'9 % i el 37 % respectivament; per al 1930 55'8 % i 44'1 % respectivament, i per al 1970, 58'4 i 42'4 també respectivament. Malgrat l'augment d'adjudicats, que es produeix en l'any 1970, les diferències entre els no adjudicats (Quadre 6), tenint en compte el sexe, roman més o menys en els mateixos termes. És en aquest context on s'entenen frases com les que esmentàvem al començament del capítol: "que hages ajudat a pagar la terra i que a l'hora del *reparto* no te'n toque ni un pam" o "la terra la solen heretar els xics".

Ara ens centrarem en el tipus d'adjudicacions "Desiguals" primer analitzarem la proporció entre adjudicats/no adjudicats d'aquest tipus d'herències en el Quadre 8, després estudiarem per separat els adjudicats i els no adjudicats, introduint una nova variable: el parentiu tot plasmant-ho en el Quadre 9 i 10.

Quadre 8.- Heretats i Desheretats. 1890, 1930, 1970. * (En percentatges horitzontals).

	Hereus	Desheretats	Total
1890	34	66	100
1930	38	62	100
1970	37	63	100

* Font. Elaboració pròpia a partir de les dades obtingudes del buidatge d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

Si comparem els percentatges d'Hereus i Desheretats del tipus "Desigual" del Quadre 8 amb els mateixos percentatges del Quadre 6 que es referien a tres tipus d'adjudicacions diferents, la desigual proporció entre uns i altres s'aguditza. Aquí veiem que el nombre d'hereus està al voltant de la tercera part dels interessats, mentre que els desheretats és a dir els exclosos de l'accés a la terra està al voltant de les dues terceres parts. Les diferències entre els tres anys estudiats són mínimes.

Dins del tipus d'herències "Desigual" anem ara veure quins són els parents que hereten en el Quadre 9 i quins són els que no hereten en el Quadre 10.

Quadre 9.- Parents beneficiaris de l'herència Desigual. (1890,1930,1970).

(En percentatges verticals).

Parentiu	1890	1930	1970
Fills	34	48	50
Néts	4	5	3
Germans	1	6	2
Altres homes	10	4	3
Total parcial homes	51	63	58
Filles	31	24	30
Nétes	6	4	-
Germanes	6	2	7
Altres dones	6	7	5
Total parcial dones	49	37	42
Total	100	100	100

* Font: Elaboració pròpia a partir de dades obtingudes del buidatge d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

Comparant els percentatges anuals, cal assenyalar que el total d'homes adjudicats, sempre és superior al de dones adjudicades. El 1890 els percentatges eren 51 % i 49 % respectivament; el 1930 63 % i 37 %; i el 1970 58 % i 42 % també

respectivament. Segons aquestes dades, la selecció a l'hora de realitzar l'adjudicació de la terra, és lleugerament favorable als homes, oferint unes variacions percentuals entre el 51 % i el 63 %. Les dones no tenen tancat l'accés a la propietat dels mitjans de producció agrícoles, les quals representen un important percentatge, que varia entre el 37 % i el 49 %. Les circumstàncies en què es trobe cada família i l'orientació ocupacional dels grups domèstics nous, determinaran l'adjudicació o no dels mitjans de producció agrícoles a uns o altres individus."la sort hi ha que merèixer-la"(...) "Reunir y poner las condiciones" (Sanmartín: 1993: 214) i més avant continua el mateix autor: "La suerte es algo que le acerca a aquel que reúne y pone las condiciones para que se produzca. Su inclinación al trabajo y su gusto por hacer bien las cosas son elementos reales que califican moralmente el modo de ser del individuo como "trabajador" y si a ello suma buena salud y una composición de sexos y edades equilibrada en su familia, la expectativa de los actores es que el resultado de su actuación sea afortunado"(Sanmartín, 1993: 215).

Ja ens hem referit abans sobre la transmissió de coneixements tècnics sobre el conreu, que es fa de forma preferencial per no dir exclusiva als homes del grup domèstic, la qual cosa no comporta que aquests continuen l'activitat agrícola; en tot cas, tant si la continuen com si no, la relació establerta a través de l'organització familiar determina una relació amb la terra ben diferenciada de les dones, aquestes no treballen la terra, els homes sí. Però com les herències s'adjudiquen generalment quan cada grup domèstic nou ja treballa en algun sector productiu, "ha agafat una marxa", els més interessats en què se'ls adjudiquen terres seran el grups domèstics que continuen sent llauradors, tant si són fills, com filles de la família d'origen, si estan casades, tenen fills, etc. és a dir si reuneixen les condicions escaients per continuar la producció agrícola i la reproducció dels grups domèstics.

Les diferències que presenten entre les adjudicacions d'homes i de dones els tres anys investigats, pensem que no són molt significatives, i que són més fruit de situacions concretes familiars, composició per sexes dels grups domèstics, nivell de solteria, etc. que determinada intencionalitat a favor o en contra d'uns o d'altres

individus. Malgrat el que acabem de dir, alguns anys presenten una inclinació claríssima cap al sexe masculí, l'any que major diferenciació dóna és el 1930, amb 26 punts a favor dels homes; Tanmateix l'any 1890 només dóna una diferenciació de dos punts entre homes i dones adjudicades (51 % i 49 % respectivament), i l'any 1970 la diferència és de 16 punts (58% i 42 % respectivament). La disparitat d'aquestes xifres, com acabem de dir, pensem que està més relacionada amb circumstàncies concretes de cada família, que a estratègies de distribució dels béns rústics.

Es pot observar clarament en el Quadre 9, que els que són objecte de la major part de les adjudicacions són els fills/es, mentre que la resta de parents entraria en acció davant l'absència de descendents directes, o predecessors directes. Les xifres aconseguides per la resta de parents són una xicoteta part, i les considerem més com fruit d'una situació forçada, en la qual hom no pot triar.

En resum, a l'hora de fer efectiva la transmissió dels béns rústics, entre els membres familiars, hi ha una tendència significativa més que quantitativa, cap als elements masculins, concretament als fills.

Ens fixarem ara amb els parents que resten al marge de les adjudicacions de terres, presentant en el Quadre 10 el resultat de la nostra recerca.

Quadre 10.- Parents Desheretats. 1890, 1930, 1970.* (En percentatges verticals).

Parentiu	1890	1930	1970
Vidus	1	4	6
Fills	28	18	23
Néts	2	18	3
Germans	4	2	3
Altres homes	11	1	6
Total parcial homes	46	44	41
Vídues	5	13	7
Filles	33	34	34
Nétes	2	3	3
Germanes	3	3	2
Altres dones	11	3	9
Total parcial dones	54	56	59
Total	100	100	100

*Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

És sobretot, en els elements no adjudicats on es posa de manifest d'una forma més clara el grau de discriminació de la dona, en quant a la no recepció de béns rústics. El nombre de dones no adjudicades, és superior sempre al dels homes, en els tres anys que hem investigat. La diferència global entre homes i dones, és per a l'any 1890 de 8 punt (46 % i 54 %, respectivament), per a l'any 1930 és de 12 punts (44 % i 56 %, respectivament), i per a l'any 1970 de 18 punts ((41 % i 59 %, respectivament). És curiós

constatar, que el nombre de filles i nétes no adjudicades, és bastant estable en els tres anys investigats; no és aquesta la situació dels fills i néts, els fills ofereixen una baixada forta en l'any 1930, i els néts augmenten de manera important. Com en el cas anterior pensem que aquestes variacions són causades per situacions familiars concretes, que en el petit univers d'herències que analitzem desvien de forma important els valors resultants.

Des del principi del capítol fins aquí hem plasmat de la manera més breu i significativa els resultats obtinguts de l'anàlisi de les herències dels anys 1890, 1930 i 1970. És efectivament una mostra reduïda, però si es valora de forma general, com a tendència, considerem que són vàlids els resultats obtinguts. Hem vist que en la transmissió dels mitjans de producció agrícoles, els grups domèstics, posen en pràctica una sèrie d'estratègies demogràfiques, de transmissió de les propietats rústiques, etc. tendents a no dispersar de forma gratuïta el seu patrimoni, i que les transmissions igualitàries constitueixen una reduïda part de tots els tipus d'adjudicacions que hem analitzat. Igualment hem pogut constatar, que la selecció es fa a l'hora d'adjudicar els béns rústics, a uns o altres membres del grup domèstic, i que aquesta selecció és favorable als homes, discriminant en major mesura a les dones. A continuació fem la valoració d'aquest resultat.

3. 4.-Valoració.

A partir de les dades empíriques presentades en aquest Capítol, podem proposar una línia divisòria en el temps que marcaria un canvi important en el sistema hereditari de la comarca de l'Horta, arran dels canvis operats en el conjunt de la societat i que es mostren en la transmissió de la terra. El paral·lelisme existent en els resultats dels anys 1890 i 1930 en alguns aspectes, front als resultats de l'any 1970 ens fa pensar que els canvis urbanístics i industrials dels anys 1960 es deixen notar significativament, per la qual cosa pensem que aquesta data és el punt d'inflexió entre la societat rural "tradicional" i la "moderna". Des de finals del segle XIX fins a l'actualitat en quant a

pautes hereditàries es refereix, pensem que hi ha dos períodes, els quals definirem tot seguit mostrant en quins aspectes han canviat les pautes de transmissió de la terra i en quins roman més o menys igual. El primer aniria des de finals del segle passat fins els anys 1950-1960 i el segon a partir d'aquesta segona data fins a l'actualitat.

Les transmissions hereditàries de la terra, durant el primer període esmentat es realitzaria preferentment d'una forma desigual entre els fills i les filles. Les herències desiguals dels anys 1890 i 1930 donen 33'8 % i 38'5 % respectivament; per la seua banda les herències igualitàries només alcancen el 17 % i 19 % respectivament (Quadre 2). En el segon període esmentat les transmissions hereditàries de les terres, ofereixen un important trasbals, les herències desiguals només alcancen el 20'2 % mentre que les igualitàries donen un 39'3 % (Quadre 2).

També podem observar les diferències entre un i altre període en la proporció d'heretats i desheretats; Així la proporció entre uns i altres és molt pròxima en els anys 1890 i 1930, però canvia radicalment l'any 1970 (Quadre 6). Mentre el nombre d'heretat és lleugerament superior al 50 % en el primer període, en el segon alcança el 76 %. Els beneficiaris de terres en les herències augmenta considerablement, però aquest augment no afecta per igual a tots els estrats de propietaris, com anem a veure tot seguit.

Els dos períodes esmentats apareixen també en l'anàlisi per tamanys de propietat, mostrant importants diferències entre un període i un altre. Així des de finals del segle passat fins els anys 1950-1960, els estrats de propietaris que realitzen herències desiguals més freqüentment estarien entre els més menuts, menys de 6 fanecades (0'5 Hes.) i entre els mitjans i grans propietaris entre 12 i 199 fanecades (1-16 Hes.). (Quadres 3 i 4). Per la seua banda l'estrat de propietaris que realitzen les divisions d'herències de forma més igualitària està entre els que tenen unes propietats mitjanes (6-12 fanecades). Durant el segon període, segons ens indiquen les dades de l'any 1970, aquestes pautes hereditàries es modifiquen considerablement; Així els propietaris que realitzen adjudicacions de terres més desigualment són els que tenen entre 12 i 199

fanecades (1- 16 Hes.), és a dir els mitjans-grans propietaris, mentre que els que realitzen adjudicacions més igualitàries són ara els que tenen menys de 12 fanecades, els xicotets i mitjans propietaris. (Quadre 5). La terra ja no té el mateix significat, i aquest varia segons el tamany de propietat.

En els aspectes que hem analitzat fins ara s'observen canvis importants en la transmissió de la terra, que afecten com hem vist a les pautes hereditàries, que varien segons el tamany de les propietats i a la proporció d'hereus i desheretats.

En quant a la distribució de les terres entre els fills i les filles, no apareixen d'una forma tan clara els dos períodes en què hem dividit les transmissions hereditàries. La proporció homes/dones, hereus/desheretats, ofereix una evolució diferent i no tan marcada com en els aspectes anteriors. Així en el Quadre 7 on apareix la relació homes/dones, hereus/desheretats en els tipus de transmissió de la terra on es pot donar una tria entre els possibles hereus, podem veure que els homes hereus augmenten 4 punts entre 1890 i 1930 i disminueixen 8 punts entre 1930 i 1970; paral·lelament els homes desheretats, augmenten entre 1890 i 1930 7 punts i entre 1930 i 1970 disminueixen 2 punts; és a dir que al llarg de tot el període que hem analitzat els homes hereus disminueixen i els homes desheretats augmenten. Per la seua banda les dones hereves disminueixen entre 1890 i 1930 4 punts i augmenten 8 punts entre 1930 i 1970; paral·lelament les dones desheretades disminueixen 7 punts entre 1890 i 1930 i augmenten dos punts entre 1930 i 1970; és a dir que al llarg de tot el període les dones hereves augmenten i les dones desheretades disminueixen, mostrant una evolució contrària als homes.

On més notables són les diferències entre un i altre sexe és en la proporció de desheretats/desheretades; Com es pot observar també en el Quadre 7 les dones desheretades són sempre un nombre considerablement superior als homes desheretats, així en l'any 1890 la diferència entre els desheretats homes i dones era de 26 punts, i en els anys 1930 i 1970 és de 12 punts. És clar doncs, que un major nombre de dones resten

excloses de les transmissions de terres al llarg de tot el premi, i aquestes diferències afecten als diferents tipus de transmissió, tant a les desiguals com a les igualitàries.

No semblen afectar a les relacions de gènere els canvis operats en les transmissions hereditàries, per tant aquest és un dels aspectes tradicionals que està encara present en la transmissió de les terres.

Durant els anys que hem investigat, la legislació espanyola en matèria de transmissions hereditàries bàsicament no ha canviat, almenys des que l'any 1889 (l'any abans al primer de la nostra anàlisi), es va incloure en el Codi Civil les normes que havien de seguir les transmissions hereditàries. Però, fins a quin punt les transmissions de béns rústics es basen en les noves lleis del Codi Civil?. Segons es dedueix de la documentació aportada en el Capítol III, que caldria ampliar, la transmissió dels béns rústics es feia ja anteriorment a l'accés a la propietat dels camperols, de forma selectiva en alguns grups domèstics, a través de les transmissions dels arrendaments, com hem vist en el Capítol III, i aquesta pràctica seria continuada entre el 20 % i el 39 % dels grups domèstics (veure el Quadre 2) una vegada aconseguida la propietat dels mitjans de producció agrícoles.

Michelle Perrot referint-se a l'aplicació del Codi Civil per al segle XIX en França diu: "El Código Civil consideraba abolidas en principio, las antiguas costumbres, prohíbe el derecho de testar, suprime el derecho de primogenitura, y establece la igualdad de los herederos, hombres y mujeres" (1989: 111), però més avant, basant-se en un estudi realitzat a Gévaudan, per Élisabeth Cleverie i Pierre Lamaison, continua: "Pero, en numerosas regiones,(...) la resistencia al Código Civil es muy enérgica (...) . Los padres- al menos el padre todopoderoso - proceden en vida a una serie de "arreglos" destinados a mantener la unidad de explotación en manos del más capaz (¿y/o del prefrido?); a los más jóvenes se los puede indemnizar..." (pag. 113).

La transmissió desigual de la terra també es practica en Espanya. És conegut per tots la herència indivisa i la figura de l'hereu en Catalunya. Menys coneguda és la distribució desigual del patrimoni rústic que es realitza a Castella, on recents investigacions han posat de manifest les compensacions en estudis que s'atorguen a les dones per tal d'impedir el seu accés al patrimoni rústic familiar, i que provoca el seu desclassament, posant així en perill la reproducció de les famílies camperoles. (Gloria De la Fuente, citat en González Rodríguez, J. J., 1991: 29).

En la comarca de l'Horta "*arreglos*" és la paraula clau, la que més s'utilitza; no es diu herència, ni testament, es diu "arreglar les coses", fer possible una divisió del patrimoni sense provocar ruptures entre els fills, tindre previst el futur en la vellesa, si l'activitat agrícola és o no continuada per alguns fills, les compensacions que els altres rebran, o les càrregues que la transmissió del patrimoni a un dels fills comporta, etc.... són factor que es tenen en compte a l'hora d'"arreglar les coses" en cada família. A la vista dels resultats obtinguts no podem dir que la resistència a l'aplicació del Codi Civil fora enèrgica, però és evident que no sempre s'aplicava taxativament o equitativament en el moment de repartir les terres i que la seua aplicació varia a mesura que l'agricultura deixa de ser l'activitat més important de la comarca de l'Horta.

Estaríem així totalment d'acord amb Contreras quan afirma: "... la práctica de la herencia no puede ser considerada como un simple reflejo de la ideología de la herencia, ni la estructura adoptada por los grupos domésticos, un reflejo de los modelos al respecto; sino simplemente, como ideales culturales operativos; (...) los procesos de transmisión del patrimonio familiar (...) están condicionados, en última instancia, por elementos sociales, económicos y demográficos (...) y (...) en la medida en que esos factores sociales, económicos, demográficos y culturales son cambiantes, (...) las estructuras familiares, así como las estrategias que los grupos domésticos siguen (...) serán cambiantes también". (1991: pag. 370).

Creiem que no es pot negar l'existència d'aquesta estratègia de transmissió de la terra, no solament a la comarca de l'Horta, sinó en tot el País Valencià a la vista dels resultats estadístics de l'Enquesta de Població Activa (EPA), que ens mostra la composició del sector agrari en relació als mitjans de producció agrícoles, segons el sexe i la condició laboral. Compararem les xifres de l'EPA de 1987/88 per a Espanya i de 1991 per al País Valencià.

Quadre 11.-Població activa agrària segons el sexe i la condició laboral d'Espanya i del País Valencià. 1987-1991. (Percentatges verticals).

	Espanya		País Valencià	
	Homes	Dones	Homes	Dones
Empleadors i autònoms	43'2	34	35	9'3
Ajut Familiar	9'7	45'1	4'1	29'6
Assalariat	46'7	20'6	60'6	61
Total	100	100	100	100

Font: Elaborat per González Rodríguez J.J., 1990: 199, per a Espanya; i per Poveda Rosa, M., 1991:201 per al País Valencià.

Les diferències entre el nombre d'empleadors i autònoms dones en el sector agrari entre el total espanyol (34 %) i el País Valencià (9'3 %) són notables, igualment

cal destacar l'alt percentatge d'assalariats al País Valencià (60 %), ressaltat per nombrosos autors, i que com observem afecta per igual als dos sexes. Finalment comentar les diferències que s'observen en la categoria d'ajut familiar, 45' 1 % per a Espanya i només el 29' 6 % per al País Valencià. L'important nombre d'empleadors i autònoms homes en relació a les dones en l'actualitat, significa que ha hagut una estratègia selectiva en la transmissió dels béns de producció agrícoles, a favor dels homes, almenys en aquelles explotacions que han tingut continuïtat fins ara. Això no vol dir que molts homes i dones no hagen heretat terres, sinó simplement que no han continuat en el sector, be perquè les terres heretades tenien un tamany poc viable, bé perquè han passat a un altre sector productiu. En el fons aquesta qüestió no es pot entendre si no la relacionem amb el tamany de les explotacions del País Valencià, en relació a Espanya, així segons l'Enquesta sobre la Estructura de les Explotacions de l'any 1987 mentre la mitjana de Superfície Agrícola Útil (SAU) de les explotacions per al País Valencià és de 3'6 Hes. per a la resta d'Espanya és de 14 Hes (Arnalte, 1991: 21). De no existir estratègies de transmissió, almenys en alguns grups domèstics, l'explotació agrícola familiar hauria desaparegut a hores d'ara.

La transmissió dels mitjans de producció agrícola, és una entre altres estratègies que posen en pràctica els grups domèstics i aquesta varia a mesura que l'agricultura canvia de significat. Però la seua expressió real, hi està present, és seguida per un nombre de grups domèstics. Quin significat és el que li hem de donar?. En primer lloc hem de valorar la selecció que es fa entre els membres dels mateixos grups domèstics, els quals realitzen l'expulsió d'uns i la continuació de l'activitat d'altres. En segon lloc, la selecció per sexes, que de bell nou representa la inclusió més generalitzada dels homes, i l'exclusió en major nombre de les dones; Pel que a això respecta, el més significatiu és que a mesura que els anys passen i el significat de l'activitat agrícola varia, les diferències entre les dones no adjudicades, continua sent igual d'important, almenys en els anys que hem estudiat. I és que en realitat, la relació de les dones amb la producció agrícola no ha canviat, les dones continuen desenvolupant un paper considerat secundari, conceptualitzat com ajut a les activitats principals, i com diu Claude

Meillassoux (1977: 73) el substrat de les relacions jurídic-ideològiques del parentiu està en les relacions de producció i de reproducció, hem d'analitzar doncs, quina és la distribució de les feines, l'organització dintre del grup domèstic, és a dir, quines són les relacions de producció internes de cada grup, per esbrinar quin és el rerafons de les transmissions hereditàries. D'aquesta qüestió ens ocuparem en la Tercera Part: Producció i circulació de productes.

TERCERA PART: PRODUCCIÓ I CIRCULACIÓ DE PRODUCTES.

Introducció General.

Capítol V.- L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL FAMILIAR.

**Capítol VI.- VENDA A L'ENGRÒS: MERCAT D'ABASTIMENT DE LA
CIUTAT DE VALÈNCIA.**

Capítol VII.- -VENDA AL DETALL: MASSAMAGRELL.

Introducció General.

La Tercera Part s'ocupa en general de la Producció i circulació dels productes agrícoles. Al Capítol V ens centrarem en els aspectes de la producció agrària que atenyen a l'organització familiar, és a dir la distribució de tasques que s'estableix en el si de les famílies que comercialitzen els seus productes hortícoles en la comarca de l'Horta. La reconstrucció de l'organització familiar que aquí es presenta ha estat realitzada a partir de treball de camp mitjançant entrevistes enfocades als qui comercialitzen la producció familiar o l'han realitzada en algun moment de la seua vida. Evidentment a l'hora d'estudiar les diferents assignacions que es realitzen en els grups domèstics de les diferents tasques, no solament es tindrà en compte quines són les activitats que es realitzen, sinó també qui les realitza normalment, atenent a criteris d'edat i sexe. El fet d'haver entrevistat actors/actores d'avançada edat, ens ha possibilitat analitzar l'evolució de les diferents assignacions de les tasques al si de la unitat domèstica, ja siguen agrícoles, de comercialització, domèstiques, etc. entre els diferents membres de la unitat familiar, des del primer quart del segle XX fins l'actualitat. També s'han tingut en compte les innovacions tecnològiques que s'han produït en aquest segle, no solament en la producció agrícola, sinó també en els mitjans de transport i en les tasques domèstiques i com aquestes innovacions han introduït canvis significatius en l'organització del treball familiar.

En els Capítols VI i VII es centren en un aspecte cabdal de la unitat de producció domèstica: la comercialització dels productes. Concretament en el paper econòmic que representa per a les unitats de producció domèstiques la comercialització dels seus productes, és a dir de la importància econòmica i social dels mercats de productes hortofrutícoles on els llauradors poden vendre directament els seus productes. Així, es descriuran els dos mercats que hem estudiat: el mercat setmanal de Massamagrell, i el mercat diari d'abastiment de la ciutat de València, en la seua situació actual i en la mesura del possible des d'una perspectiva històrica.

Segons Barceló, referint-se als productes horto-frutícoles, en el canal que condueix el producte des del productor al consumidor es poden distingir tres esglaons o mercats: El primer esglaó es l'expedidor dividit entre aquells que produeixen: a) Productor i b) l'empresa que rep els productes. El segon esglaó seria el majorista, on simultàniament coexisteixen els productors que venen directament als detallistes i les empreses expedidores, que també venen als detallistes, aquests tipus de mercats controlen en quasi tots els països europeus la major part de la producció agrària. El tercer esglaó estaria integrat pels detallistes, que es classifiquen segons la superfície i punts de venda, l'especialització dels productes que venen i el volum. (1991: 164-169). Seguint aquest esquema, els mercats que hem investigat estarien en l'esglaó segon (majorista) i tercer (detallista).

Tenint en compte com es fixen els preus, els mercats que hem considerat en el nostre estudi, serien dins de la classificació de Neale (1976; citat per Paloma Gómez 1993: 35), mercats autorregulats, és a dir mercats on es fixa el preu segons l'oferta i la demanda, regits pel principi de la maximització dels beneficis i la minimització dels costos. Potser el mercat setmanal de Massamagrell i el que es produeix diàriament en el Situado de Productores de Mercavalencia, no siguen totalment autorregulats, com molt encertadament puntualitza Paloma Gómez (1993: 36), però comparant amb altres formes de comercialització, aquests mercats estan més prop de l'autorregulació, sobretot el del Situado de Productores, que no qualsevol altre tipus d'intercanvi comercial. Aquí les transaccions comercial entre el comprador i el venedor es realitzen en condicions més igualitàries i estan més prop de la competència perfecta que en els mercats no autorregulats, on el preu dels productes es fixa amb antelació i els compradors dominen sobre els venedors.

La comercialització directa dels productes agraris pels mateixos camperols sembla ser una activitat bastant generalitzada al si de l'agricultura familiar, no obstant tenim pocs estudis en Espanya sobre aquest tema. Només coneixem els realitzats per Josepa Cucó (1982) i Ubaldo Martínez-Veiga (1985). El primer es centra en la primera

manipulació dels raïm de taula en una xicoteta localitat de la comarca de la Vall d'Albaida (València); el segon en el funcionament d'un mercat de productors-consumidors a una localitat de 12.000 habitants de Castella-Lleó.

A França els mercats ha estat un tema bastant investigat des de diverses perspectives, que coneixem per uns articles publicats en la revista *Etudes Rurales*, dels quals destaquem -per ocupar-se del tema de la comercialització de productes hortofrutícoles- els de Philippe Nicolas i Bernard Poche, inscrits en el segon i tercer esglaó (majoristes i minoristes).

Aquest tema, com altres, també ha estat poc estudiat al País Valencià, però no per això no han hagut autors que han posat de relleu la importància de l'aspecte comercialitzador en la producció agrícola domèstica. Josepa Cucó i Rafael Juan diuen sobre aquest aspecte: "És en el comerç d'on es treu realment els guanys del camp, i, on hi ha possibilitat d'aprofundiment ple d'un valor afegit, com ara l'embalatge, la confecció, les primeres transformacions, etc. No controlar el comerç implica no controlar tampoc, l'excedent brut que genera l'agricultura". (1982: 328).

Per la seua banda, Josepa Cucó ha pogut constatar en les seues investigacions els avantatges econòmics de la preparació del raïm de taula en La Pobla del Duc. Aquesta activitat la realitzen les famílies dels camperols des del 1976, i els ha permés mantenir els seus nivells de renda i consum, en acaparar una part dels beneficis de la comercialització, la qual cosa no està exempta de riscos, com l'autora senyala encertadament. Aquest estudi però, se centra en el primer grau de la comercialització (expedidor), on els productors realitzen les primeres selecció i l'embalatge del producte, que és lliurat a un majorista per la seua venda en un mercat de majoristes. (1982: 135-144).

La metodologia que hem seguit ha estat principalment el treball de camp antropològic, el qual s'ha realitzat a través d'entrevistes enfocades als membres que

realitzen la venda dels seus productes agrícoles, o l'han realitzada en algun moment de la seua vida. Hem obtingut registres sonors de la majoria de les entrevistes realitzades, la informació de les quals s'han plasmat en fitxes agrupades per temes. També hem obtingut registres fotogràfics de cadascuna de les tasques que els actors realitzen al voltant de la comercialització dels productes de la pròpia explotació i que mostrarem en l'Annex III (Fotogràfic).

Per tal de completar la informació s'han seguit dues estratègies, diferents en cada un dels mercats investigats: pel que fa al mercat d'abastiment de València, i donada la seua importància, hem entrevistat al director de la nau de productors, a alguns actors i actores i al cap de la Societat Agrària de Transformació (SAT). En el mercat de Massamagrell hem realitzat una enquesta a totes les parades de fruites i verdures, per tal de destriar els productors i els revenedors, car el seu tamany i nombre és molt més reduït. Anteriorment a l'enquesta es va realitzar un treball de camp continuat des d'octubre de 1992 fins a maig de 1993, del qual es prenia bona nota cada dia de mercat setmanal, en unes fitxes.

Amb aquestes estratègies metodològiques els aspectes que anem a estudiar d'aquests mercats en aquests dos capítols són: el nombre de venedors/venedores, la freqüència en què acudeixen a comercialitzar els seus productes, el seu municipi de procedència, els productes que venen, l'horari i la proporció entre productors-venedors i revenedors.

Capítol V.- L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL FAMILIAR.

- 1.- Introducció.
- 2.- Feines de la llar.
- 3.- L'administració de la unitat domèstica.
- 4.- La producció agrària.
- 5.- La recol·lecció.
- 6.- La manipulació del producte.
- 7.- El transport.
- 8.- La venda.
- 9.- Conclusions.

1.- Introducció.

El treball de camp realitzat al si de les unitats domèstiques camperoles de l'Horta, ens permet d'afirmar que pel que fa al tema de l'organització del treball i la seua distribució per edat i sexe, no ha hagut grans canvis en el segle actual, malgrat les innovacions tecnològiques que s'han introduït en els diversos camps. Per altra banda, cal destacar que els treballs que es realitzen al si de les famílies que comercialitzen els seus productes inclouen una àmplia gamma d'activitats, que van des del cobriment de les necessitats més bàsiques (alimentació), fins a la comercialització dels productes de la pròpia explotació, passant pel conreu i la recol.lecció, per citar les més rellevants.

2.-Feines de la llar.

Començarem per les necessitats més bàsiques, com ara, totes aquelles activitats que giren en torn a la llar: neteja de la casa i la roba, tenir compte dels nens o dels iaïos, fer el menjar. Totes aquestes activitats les realitzen les dones de forma generalitzada.

a) Si no hi ha més que una dona en l'explotació agrícola familiar, aquesta pot arribar a fer compatible les tasques de la llar amb la comercialització dels productes. Un exemple d'aquesta compatibilitat ens el proporciona una dona d'uns 50 anys, el seu grup domèstic està format per tres membres: ella, el marit i una filla, (que ja no treballa en l'explotació familiar). "Quan vinc del mercat, compre i a casa, faig la *faena* de la casa i el dinar" (Roser, 1986).

De vegades el criteri de l'edat o la salut pot determinar la realització de les tasques domèstiques; així observem que la malaltia de la dona de més edat (mare, sogra), accelera l'assumpció de les feines domèstiques per la dona més jove. Aquest és el cas d'Aurora, que és una dona que a hores d'ara té uns 80 anys. Es va casar molt jove i es va posar a viure amb els sogres, ja que la seua sogra s'havia quedat cega. Hi havia més

germans i germanes de l'home però s'anaren casant. Ens explica que "Quan arribava a casa (del mercat) ho tenia tot conforme m'ho havia deixat" (Aurora, 1986). Un segon exemple actual, seria el d'una dona d'uns 45 anys el seu grup domèstic és de 6 membres, la sogra privada, el marit (Antoni) i dos fills i una filla entre 22 i 13 anys, ens diu que des que la sogra es va quedar privada (fa tretze anys) ella s'ha d'ocupar de tot allò de la casa. (Antoni i Marta, 1993).

b) Si hi ha varies dones amb possibilitats físiques i no realitzen treballs remunerats fora de l'explotació o estudien, es produirà una divisió de les feines domèstiques entre elles: la que va a vendre al mercat els productes de l'explotació s'encarregarà també de la compra i abastiment del grup familiar, l'altra (només dones generalment), es quedarà a casa realitzant la major part de les feines de la llar. Posarem dos exemples sobre la distribució de les feines de la llar entre les dones del grups domèstic, quan hi ha més d'una dona.

Petra (que va faltar als 85 anys l'any 1992) havia anat al mercat des que els seus fills tenien uns 10 anys. El seu grup familiar en el moment àlgid estava compost de 5 membres el seu marit, la cunyada que era fadrina una filla i un fill. Ens explicava referint-se a la cunyada: "Ella feia el dinar, agranava i estava per ací, era *una ajuda* molt gran" (Petra, 1986).

Un altre exemple actual ens el proporciona un altre grup familiar de 5 membres, el pare la mare i tres filles (aquestes de entre 22 i 18 anys). La mare i les dos filles majors van a vendre als mercats al detall, la més xicoteta encara estudia i la mare ens diu: "el dissabte, una de les meues filles majors no ve a vendre al mercat, ella i la que estudia, arreglen la casa. El dinar el faig jo quan venim de vendre". (Emília, 1993).

La col.laboració de les dones i el repartiment de les diferents tasques domèstiques queda palesa una vegada més en un altre exemple. C és una dona d'uns 50 anys, el seu grup domèstic el formen 5 membres una iaia, ella i el marit una filla i un fill.

Al explicar-nos sobre qui realitza les feines de la casa: "està la meua xiqueta, que és *pelquera*, pos ella el *rato* que està, a treballar, l'*abuela* fa lo que pot i jo faig lo que puc; lo que està fet, fet està i lo que no està fet, està per fer; què anem a fer? lo primer és primer... t'ho has d'acoplar *aixina*, perquè si vas a dir : ai! que estiga tot en punt d'onze! si, però quan el meu home me diu anem-se'n, jo ho he de deixar tot i me n'he d'anar al camp" (C. 1986).

La feina de la llar malgrat ser bàsica, no representa una activitat peremptòria, com hem observat en el darrer exemple i com podem veure en un exemple més: Concepció és una dona d'uns 67 anys, el seu grup domèstic ha estat molt nombrós en el seu punt àlgid, arribà a comptar amb 17 membres. dos iaïos, Concepció i el seu marit i 13 fills i filles. Sobre el tema de les feines de la casa ens diu: "si les xiquetes tingueren *empleo*, no caldria anar tant al mercat, però lo que jo dic, no anem a estar totes en casa en els braços creuats, pegant-li pintons a la paret i polimentant les cadires, ho tindríem tot perfecte, però *aixina* entre l'oratge que ha fet (ha plogut), que vius en l'horta, i els néts,..." (Concepció, 1986).

En resum, els casos anteriors presenten un denominador comú: la dona o les dones que formen part d'una unitat familiar, són les encarregades de realitzar les diferents tasques domèstiques. La distribució pot variar en funció de l'edat i les possibilitats físiques, del tamany del grup familiar i del cicle domèstic, però sempre són les dones les que realitzen la neteja de la casa i de la roba, cuinen i compren. Segons les circumstàncies concretes, unes ho fan tot, altres s'ajuden i altres es reparteixen les diferents feines.

3.- L'administració de la unitat domèstica.

La participació de la dona en la venda dels productes de l'explotació familiar, i per tant el ser la primera en contactar amb el metàl·lic cada dia de venda al mercat un paper primordial com administradora, de l'economia domèstica. Un exemple sobre la importància del paper de la dona com administradora, ens el proporciona Aurora, referint-se a quan la seua sogra anava a vendre a finals del segle passat i principis de l'actual. La sogra d'Aurora anava per aquella època a vendre al mercat, el seu grup domèstic el formaven 9 membres el matrimoni i set fills. La germana de la sogra també anava a vendre i, la informant compara les diferents actituds front al tema de l'administració familiar. "La meua sogra comprava paquets de "*salaitos*" i aixina els acontentava a tots; però la seua germana comprava mitja dotzena de pastissets i la meua sogra li deia: xica, però tu pa què vas a vendre? *pos* si no saps en què et gastes els diners". Eren germanes, però..." (Aurora, 1986).

Ja en aquella època de principis dels s. XX el consum familiar era problemàtic per a l'economia domèstica dels camperols, i la capacitat d'administració de les dones que venien els productes de l'explotació jugava un paper fonamental en aquest afer. Josepa Cucó va estudiar fa uns anys en la Pobla del Duc el tema del consum familiar. Segons l'autora el consum dels grups domèstics agrícoles és semblant als dels grups urbans, però a canvi de la intensificació del treball i de la privació de temps lliure (1982: 157-159). Diferents valors, diferents èpoques, l'acostament als models de vida urbans, han acabat imposant-se. En el treball de camp hem pogut observar que el nivell de vida dels grups domèstics que van a vendre al mercat, les seues cases, els cotxes, etc. són similars als de qualsevol obrer d'altres branques productives, però a canvi d'hores de feina, les hores no descansades, del treball familiar. No obstant això, si l'administració no és bona, es pot tirar per terra el benestar de la família i produir-se un estancament del seu nivell de vida, igual ara com abans.

Quan l'administradora és la persona que va a vendre, el grau de llibertat és més gran, sobretot per realitzar les compres quotidianes. Exemplificarem aquest grau de llibertat amb unes paraules de la actora Concepció: "Lo que guanye, si en trac quatre com si en trac cinc, compres, i si te sobra algun duro el portes a casa. Dedicar-lo a alguna cosa en concret no; lo que tens que arregar són els diners que paguem *antes* del mes el *puesto* (del mercat), el *gasto* de la furgoneta i si se prenem un cafè amb llet..." (C.R. 1986).

Però no sempre l'administració global de la casa passa per la persona que va al mercat, com era el cas del darrer exemple. De vegades aquesta persona pot ser l'home, el fill, la nora, o la filla de l'administradora de la llar. A partir d'aquest grau diferent de parentiu respecte a la persona administradora, s'estableix un destí diferent dels ingressos que proporciona la comercialització dels productes del grup domèstic. Així quan les persones que van al mercat són la nora i el fill de l'administradora o l'administrador, aquests solen compensar-los la feina, pel contrari si els que van al mercat són els fills i filles, la mare sol centralitzar els ingressos, almenys mentre no s'hagen casat.

Quan l'administrador/ora són els sogres, però la que va a vendre és la nora o un fill casat, el venedor/ora es queda amb una part de la venda. Aquest costum l'hem observat també en grups actuals, però posarem ara l'exemple de principis del segle XX. Una altra vegada és Aurora qui ens explica que quan tornava a casa (de vendre) "deixava els diners en la còmoda de ma sogra i li deia: "ací estan els diners"; però jo ja m'havia senyat (vol dir que ja havia pres els diners que havia volgut), perquè si jo m'havia de fer alguna coseta, li havia de dir: donem!; no, ella em deia que "el que toca primer els diners són d'ell"; ja m'ho digué quan entrí allí (vol dir quan es casà), que si me faltaven diners era perquè volia, ma sogra no tenia res de tonta, i mai no tinguérem problemes" (Aurora, 1986).

Una altra perspectiva és la dels fills/filles fadrins que venen els productes de l'explotació familiar. Dos exemples, un dels anys 60 i un altre actual, ens mostren el grau

de dependència que s'estableix entre aquests i la persona administradora. Generalment aquests lliuren tot el que guanyen a la mare.

Marina és una dona d'uns 40 anys, que va realitzar la comercialització dels productes del seu grup domèstic d'origen des dels 18 anys fins que es va casar; el seu grup el componien els seus pares i un germà. Ens diu: "Lo que guanyava ho entregava tot en casa, me feia un cafenet allí (en el mercat) i lo que me feia falta m'ho comprava ma mare, jo volia vendre-ho tot ben car i portar molts diners a casa".

Un altre cas és el d'Emília, ella i les dos filles més grans realitzen la comercialització dels productes de l'explotació familiar i referint-se a les seues filles ens diu: "a elles no els agrada el mercat perquè no toquen els diners, si els toquen com jo, veuries com si que el agradaria també, igual que a mi".

Encara que la venda la realitze un home espòs o fill, és important ressaltar, que és també la dona qui realitza l'administració. La primera despesa que cobreixen els diners del mercat és el consum diari i aquesta feina com hem esmentat anteriorment la realitzen sempre les dones. La segona consisteix en pagar les despeses que s'esdevenen de la producció agrícola i de la comercialització (adobs, insecticides, contribució, arrendament, aigua, furgoneta, lloc de venda, ...), pagaments que realitzen tant els homes com les dones; i en tercer lloc estaria el consum no primari de tots els membres del grup familiar, i l'estalvi a llarg termini (casaments, dots, compra de terres, etc.), del que participen tots els membres del grup familiar, en major o menor mesura.

4.- La producció agrària.

Des de principis del segle XX fins l'actualitat no ha hagut gairebé canvis en l'assignació de les feines que giren al voltant de la producció agrària. No hem vist a ninguna dona regar, sulfatar, cavar la terra, etc. les tasques de la producció es consideren feines d'home i ells les realitzen, amb mà d'obra familiar o llogada, però sempre són homes. Aquestes feines requereix un coneixement tècnic que solament tenen els homes. La preparació de la terra, plantar, regar, adobar, polvoritzar són tasques que s'encarreguen als homes del grup domèstic o a homes llogats. Una altra vegada les paraules de les dones que realitzen o han realitzat la comercialització dels seus productes en diferents èpoques ens reiteren l'assignació d'aquestes feines als homes.

Àngela, va néixer el 1910, al voltant del primer terç del segle era una xica jove, fadrina, que anava al mercat a vendre els productes de l'explotació familiar. El seu grup domèstic el componien aleshores els seus pares i un germà. Ens diu el següent: "Els homes *antes* treballaven en el camp, cavar, regar,... igual que avui, la diferència és que *antes* teníem animals i la feina del camp costava molt" (Àngela, 1986).

Una altre exemple de l'assignació de la producció als homes del grups domèstic més actual ens el proporciona Concepció. La seua família té actualment uns set membres (Concepció, el seu home i cinc fills i filles que encara viuen en casa), ens informa sobre aquest tema: "de la terra s'ocupa el meu home i el meu Antoni (fill), ells treballen la terra" (Concepció, 1986).

Com hem vist, l'assignació de les feines que giren al voltant de la producció, als homes del grup domèstic no ha variat. La introducció dels insecticides, d'herbicides i la mecanització que des dels anys 70 i 80 s'incorporen massivament en la comarca a l'Horta en les explotacions familiars ha permés una important reducció de les hores de treball. Però aquesta reducció no ha variat l'assignació de les tasques de la producció als homes del grup familiar. És més si els homes de la família no poden (per impediment

físic, o per ser poc nombrosos) realitzar-les es recorre a mà d'obra assalariada. Això és precisament el que passa a l'explotació d'Emília, on només hi ha un home, el seu espòs, el qual té un impediment físic. (Emília, 1993).

Les innovacions tecnològiques que han permès la reducció d'hores de treball dels homes de la família, els ha possibilitat treballar més terres i augmentar la producció, realitzar un altre treball (A.T.P.) o disposar amb al mateix tamany d'explotació de més temps lliure, que l'home també pot ocupar comercialitzant els seus productes, és a dir, realitzant una feina que tradicionalment la realitzaven les dones i que ocupa com veurem molt de temps.

En els grups domèstics agrícoles que realitzen la comercialització dels seus productes, hem observat la realització de dos tipus de producció: a) l'anomenada "collita grossa", és a dir, la o les collites que generalment ocupen la major part de l'explotació familiar, i b) una altra que s'anomena "fer verdures" o "fer que vendre" que ocupa normalment una part més reduïda de l'explotació. Els productes i la forma de comercialització en els dos casos, pot variar, però generalment la collita grossa es comercialitza a través d'un magatzem. Hi ha productes que actualment sempre es comercialitzen així: xufes. La recol·lecció d'aquesta producció sempre es fa amb maquinària i si cal amb mà d'obra llogada. Per la seua part les verdures es recol·lecten a mà el dia anterior a la venda i segons el grau de maduració, és la part de la collita que venen els mateixos llauradors. Hi ha una gran varietat de productes que podríem incloure en aquest tipus, entre els quals els més típics serien: tomàquets, pebrots, albergínies, cebes tendres, faves, bajoqueta etc.

No obstant la major o menor proporció d'un o d'altre tipus de producció dependrà del moment en què es trobe el cicle familiar, o dit d'una altra manera, de la mà d'obra disponible, del tamany de l'explotació, de la necessitat d'ingressos, del nivell de consum, etc.

El per què d'aquesta distribució de la producció ens l'ofereix el cas de Concepció que ens explica el següent: "*Mosatros* es dediquem a la verdura, perquè la collita grossa, per exemple les xufes, *pos* està mig any en la terra, *pos* eixe mig any, no cal que mengem! ... *pos* mira fas un poquet de verdura que no vens en el camp, i un poquet de collita grossa, xufes, melons, creïlles que vens en el camp o ho portes a la comissió i mira t'ho defens". (Concepció, 1986).

La collita grossa es ven d'una sola vegada a un expedidor intermediari, encara que el tipus de venda varia amb el producte. És una forma ràpida de desfer-se d'una quantitat gran de gènere. Ara bé si els preus d'un producte en concret són en una campanya molt baixos, el productor comercialitzarà poc a poc la collita grossa, sobretot si pot accedir amb facilitat a la seua conservació i magatzematge (creïlles, taronges). Pel contrari, la producció que ocupa la part més reduïda de l'explotació, generalment verdures, és venuda directament pel productor, bé al mercat a l'engròs o bé al detall. Ara bé, la divisió establerta en un principi entre la producció per a la comercialització pel mateix llaurador i la producció per a la venda en bloc de la collita grossa no sempre es compleix.

Consol és una dona que comercialitza directament enciams i verdures de la seua explotació (20 fanecades) en el Situado de Productores de Mercavalencia, té però 20 fanecades més de taronger. Aquest producte el venia a un comerciant de taronja, que s'encarregava de la collita, manipulació del producte. però des de fa dos anys el preu de les taronges ha baixat i ara les ven poc a poc junt als enciams.

Emília i les seues filles venen els seus productes als mercats al detall. De vegades però, no pot vendre tota la producció, o la qualitat d'aquesta és inferior, llavors ho ven a un intermediari: "Aquest any vaig vendre les cols que no hem pogut vendre a un assentador de Mercovasa i les carxofes menudes a la comissió per a la conserva (un magatzemista)". (Emília, 1993).

5.- La recol.lecció.

La recol.lecció és l'única tasca vinculada al camp en què les dones tenen una participació important, si bé aquesta depèn del producte i del tipus de producció. La recol.lecció de la collita grossa es fa en grup, amb mà d'obra llogada o a màquina, homes i dones junts com es pot veure en la foto número 2 de l'Annex III fotogràfic. Fins i tot els membres més dèbils (avis, nens) participen en alguna tasca secundària, com és l'exemple de la foto número 3 (de l'Annex III), on un home d'avançada edat, cus un sac ple de cacauets.

Però la collita per a la venda directa es realitza diàriament i generalment les encarregades de fer-la són les dones, perquè són elles les que tradicionalment realitzen la venda i saben el punt exacte del fruit, i la quantitat que necessiten per vendre al dia següent. Unes paraules de C.R. i de E. ens serveixen per exemplificar la realització de la recol.lecció per les dones del grup familiar. "*Mosatros*, la meua filla i jo, (són les que van a vendre a Mercavalencia) som les que s'ocupem més de collir, si ells estan en casa mos ajuden, però sinó s'ho collim *mosatros*" (Concepció, 1986). "Les meues filles i jo collim, m'estime més collir-m'ho jo perquè sé més el que vaig a vendre" (Emília, 1993).

No obstant això hi ha grups domèstics on els homes participen junt amb les dones en la recol.lecció, formant un equip o individualment, segons el producte o l'època de l'any. El cas de la família de Consol i el de la família d'Antoni i Marta ens serveixen per exemplificar l'assignació de la tasca recol.lectora entre els diferents membres del grup.

Consol ens diu el següent: el meu home talla, jo vaig envasant-ho i el meu xiquet va traient-ho al camió i carregant-ho" (Consol, 1986).

Respecte a aquest aspecte ens diu Marta: "en hivern plantem bledes i ràvens, i això ho cull el meu home a soles (que és el que realitza la venda) i en casa ho arreglem,

però en l'estiu, anem a collir els dos i a vegades els xiquets també, és més feina de camp".(Antoni i Marta, 1993).

És a dir que en la recol·lecció per a la venda directa diària els que realitzen la venda sempre estan presents, i de vegades recolzats amb major o menor grau per altres membres familiars. Més que el sexe o l'edat el que determina a qui recol·lecta és qui fa la comercialització: cull aquell que ven. Com aquesta tasca ha estat realitzada tradicionalment per les dones, són també majoritàriament aquestes les que cullen el producte. En cas contrari, passen a un paper secundari d'ajut, que serà més o menys intens segons l'estació de l'any i la quantitat de feina.

6.- La manipulació de la producció.

De les tasques que es deriven de la comercialització directa de la producció agrària pels membres del grup domèstic, la manipulació dels productes és una de les més feixugues, especialment en alguns productes que requereixen una elaboració més acurada. La classificació i selecció del gènere, el rentat i l'envasament, són la feines que cal fer amb els productes recent recollits. En aquestes tasques participen els membres del grup domèstic, en nombre que varia segons la venda que s'espera a l'endemà, la quantitat de producte a manipular, la disponibilitat dels diferents membres del grup, etc.

El cas de la família d'Antoni i Marta ens servirà d'exemple. És el principi de la primavera, encara comercialitzen els productes de l'hivern, bleda i ràvens sobretot, l'endemà és dissabte i s'espera una venda important (en la foto número 4 de l'Annex III), podem veure que avui s'ha aplegat tota la mà d'obra disponible: el que comercialitza els productes en Mercavalència (Antoni), la seua dona (Marta), un tiet, i la seua filla. El procediment que se segueix és el següent: Antoni ha deixat damunt la taula les bledes tal i com les ha collides; la dona, el tiet i la filla, treuen les fulles lletges i fan una garbeta amb una goma. El mateix procediment se segueix amb els ràvens. Mentrestant Antoni les va rentant en una pica gran (fotografia número 5, de l'Annex III), i posa el gènere de forma ordenada en caixons nets (fotografia 6 i 7 de l'Annex III). El gènere ja està a punt per vendre's l'endemà. Com tots els dies no hi ha tanta feina, habitualment a la tarda, Antoni i Marta preparen tot el producte per vendre l'endemà de matinada. (Treball de camp en la família Antoni i Marta, abril 1993).

Concepció ens conta qui ha participat en la preparació del gènere destinat a la comercialització: "...avui estava esta, l'altra (es refereix a dues filles seues), el meu nét, el meu home que poc ha fet, i jo; perquè sempre hi ha algun de més gros, més xicotet (de xirivies i naps) i ho tens que seleccionar i ho fem en caixes o en malles i ja està preparat pa demà". (Concepció, 1986).

Una vegada més podem constatar la importància de la figura del venedor familiar, ell o ella sap millor que ningú el que necessita i sempre està present en la preparació dels productes que s'han de vendre l'endemà. Però és ajudat per tots els membres del grup disponibles en eixe moment, segons el dia seran més o menys, els fills, els parents de més edat, tots participen en la manipulació de la producció que precedeix a la venda. Com ja ha estat dit, segons el producte i la quantitat, el nombre de participants pot variar. Així hi ha productes que es preparen en el camp, no cal rentar-los, com és el cas dels enciams; aquest producte s'envasa en el mateix camp i es carrega directament deixant-lo llest per a l'endemà. I si la quantitat a vendre el dia següent és xicoteta, una persona pot arreglar-s'ho tot. Aquest és el cas de Pilar que és una dona que comercialitza junt al seu home enciams en mercats al detall. En total conrea i comercialitza una explotació que s'acosta a les 5 fanecades. El nombre de membres del seu grup domèstic, és actualment de quatre (el seu pare, el seu home, ella i la seua filla). I ens diu "hi ha dies que anem a collir el meu home, la meua xiqueta i jo, però hi ha dies com avui, que només ha anat ell (el seu home)" (Pilar, 1993). Pilar i el seu home es reparteixen els mercats locals, un o l'altre va a vendre un dia a la setmana; segons la venda que esperen realitzar cullen més o menys quantitat d'enciams i participen un o tots els membres que poden, ja que hi ha mercats on tenen més clientela que en altres.

7.- El transport.

El transport dels productes de la casa dels llauradors al mercat on es realitza la venda ha sofert durant el segle actual nombrosos canvis. No solament hem de tenir en compte la incorporació de mitjans de transport nous (vehicles amb motor, ferrocarril, etc.) sinó també els canvis de localització dels mercats a l'engròs. La situació de la vivenda dels llauradors és també una qüestió important, així com la quantitat que s'ha de vendre. Així doncs, molt són els condicionants que s'han de tenir en compte a l'hora de determinar qui realitza el transport, especialment a partir dels anys 80, moment en què el mercat a l'engròs de la ciutat de València es divideix en dos, un al Nord i l'altre al Sud ambdós de difícil accés mitjançant un transport públic.

Des dels anys trenta fins l'actualitat, el transport de les fruites i verdures, des de la casa del llaurador fins el mercat s'ha realitzat fonamentalment de tres formes: utilitzant un mitjà de transport comunitari (públic o privat), utilitzant un mitjà de transport propi (carro o vehicle a motor), i si la quantitat de productes era reduïda i la distància des de la casa al mercat no era massa gran, es podia fer a peu.

Començarem pel darrer cas, quan el transport de les mercaderies es feia a peu. No hem trobat cap informació directa sobre aquesta modalitat, però la literatura ens ofereix un bon exemple. En l'obra de Blasco Ibáñez La barraca, trobem el cas d'una dona casada sense fills, "Pepeta", que venia hortalisses a l'engròs en el mercat de València; la casa de Pepeta estava situada a l'Horta Nord, en Alboraià, a uns 4 Quilòmetres del centre de la ciutat. Li costava una hora aproximadament de cobrir el camí a peu. "Levantábase a las tres, cargada con los cestones de verdura cogidas por Toni al cerrar la noche anterior (...), y a tientas por los senderos, guiándose en la oscuridad como buena hija de la huerta, marchaba a Valencia, mientras su marido, aquel buen mozo que tan caro le costaba, seguía roncando dentro del caliente *estudi*, bien arrebujado en las mantas del camión matrimonial." (1983: 12-13 /1897/). Quan el transport es feia a peu, com en l'exemple literari que hem vist, era realitzat per la mateixa persona que venia en el mercat.

Pel que fa a la utilització del transport comunitari, el tren, l'autobús o l'ordinari (transportista) -són les modalitats més generalitzades-. Almenys així es desprén del treball de camp realitzat. Si es tractava d'un mitjà de transport públic, la mercaderia la portaven a la mateixa estació de tren o parada d'autobús els homes del grup familiar; en baixar del tren si la quantitat era considerable, uns homes (llogats) amb un carret traslladaven la mercaderia de l'estació al mercat. En cas contrari, la mateixa venedora, traslladava la mercaderia. Si el transport el feia un ordinari, li portaven la mercaderia a sa casa els llauradors i l'ordinari la deixava en el mercat on acudia després la venedora; en concloure la venda el mateix ordinari recollia els cistells i els portava a casa. (d'acord amb la informació de Marina, 1986, que fa referència als anys 1968-1976).

Però les professions de transportistes manuals o en cotxe van desaparèixer, al voltant dels anys 70. Actualment, si un grup domèstic vol vendre els seus productes i no disposa d'un mitjà de transport propi, pot demanar a una altra persona que realitze el mateix trajecte, generalment un altre venedor, que la porte al mercat. Aquest és el cas de la informant Roser. Ella des de la divisió del mercat d'Abastos en dos venia els seus productes en Mercovasa, un mercat situat a l'Horta Nord. El seu grup domèstic no disposava de vehicle propi i anava al mercat amb altres llauradors o compradors que acudien al mateix mercat, ja que Mercovasa queda lluny de les vies de comunicació públiques i només es pot accedir amb un vehicle privat.

El transport amb un vehicle familiar ha estat el més emprat i còmode. En carro fins els anys 60 i 70 o amb un vehicle de motor a partir d'aquests anys. La mercaderia era i és trasllada des de les cases dels llauradors fins el mercat. Hem constatat que aquesta forma de transport ha esdevingut en l'actualitat pràcticament l'única. En èpoques anteriors aquesta era una activitat que normalment no realitzava el cap de família, encara que sempre solia fer-la un home, generalment el fill del cap de l'explotació. En altres ocasions el transport el feia el criat de casa; aquest és el cas de Sebastià que treballava per a un llaurador d'un poble de l'Horta Nord, Massamagrell i que també realitzava la venda dels productes horto-frutícoles del seu amo entre 1945-

1960. (Sebastià, 1993). Darrerament sembla que el transport el fan també treballadors assalariats del Magreb (ens consta aquest fet pel coneixement de les llistes de productors titulars i col.laboradors de Mercavalencia, on apareixen noms àrabs, en qualitat de col.laboradors).

Si la venda la feia una dona del grup domèstic, l'home encarregat de transportar les mercaderies podia tornar a treballar en l'explotació, o bé esperar-se a que acabara la venda. Si la venda la realitzava el mateix que transportava els productes, evidentment no tornava a casa fins que no venia la mercaderia. En general hom suposa que el cap de l'explotació no es queda dormint com en l'exemple literari, sinó que les primeres hores del dia s'aprofiten per desplaçar-se als camps i treballar en ells abans que aprete la calor del sol.

Darrerament, amb la generalització dels vehicles a motor, el fet de disposar del carnet de conduir o no, i la nova ubicació dels mercats a l'engròs en l'extrarradi de València, ha suposat un nou condicionant. Aquest fet, junt a la mecanització del camp, que permet reduir el temps dedicat al conreu de la terra, pensem que ha provocat una incorporació dels homes caps d'explotació no solament al transport sinó a la mateixa venda dels productes familiars. No obstant hem constatat que la incorporació del homes a la venda ha estat menys important en els mercats al detall, que en els mercats a l'engròs. Aquesta diferència ve donada possiblement perquè la distància del domicili dels productors al lloc de venda al detall és menor i permet l'anada i tornada d'un lloc a l'altre en pocs minuts, i perquè la distribució del treball entre els membres del grup familiar és més tradicional.

S'ha produït però un fet innovador: la incorporació de la dona a partir dels anys 80. Així en els grups domèstics on alguna dona té el carnet de conduir, (la dona del cap de l'explotació o una filla), aquestes realitzen el transport i la venda al mercat a l'engròs, com és el cas de nombrosos grups que hem estudiat. També en els mercats al detall les dones més joves que comercialitzen els productes familiars, accedeixen al

mercat conduint el vehicle familiar. En canvi les dones de més edat les porten els seus homes o fills i tornen a recollir-les quan s'acaba el mercat.

En resum, el transport de les mercaderies des del domicili dels llauradors fins als mercats actualment té les següents característiques: 1) la forma de transport que s'ha imposat és el privat. 2) els caps de la unitat domèstica s'han incorporat a l'activitat del transport i venda dels productes familiars. 3) Les dones han realitzat l'entrada en aquesta activitat, no obstant però, continua sent una activitat realitzada majoritàriament pels homes. Totes aquestes característiques les hem observades tant en els mercats al detall, com en els mercats a l'engròs.

El mercat al detall de Massamagrell, al ser reduït el nombre de llauradors que venen directament els seus productes ens permet exemplificar el que venim a dir. De les sis parades de productors que venen habitualment en aquest mercat setmanal, només en dos d'elles són les dones les que realitzen el transport de les mercaderies des de l'explotació al lloc de venda, cobrint un trajecte d'uns 10 Quilòmetres, són les més joves (18-45 anys). De les quatre parades restants, tres són portades per dones entre 45 i 60 anys que són transportades al mercat, dues d'elles pels seus homes i una per algun membre de la unitat domèstica disponible; els seus domicilis estan molt prop, entre 3 i 7 Quilòmetres, i generalment els homes que les porten no es queden a vendre. L'última parada de productors és del mateix Massamagrell, en ella ven un matrimoni el qual roman tot el matí en la parada.

8.- La venda.

Ens ocuparem en aquest apartat de la comercialització directa dels productes de l'explotació agrària familiar, des de la perspectiva d'una estratègia econòmica del grup domèstic i que analitzarem separatament de l'estudi dels mercats concrets, de la seua descripció, etc. (veure Capítols V i VII). Ara farem una anàlisi més general i conjunta des de la perspectiva de la unitat econòmica familiar agrària.

a) La venda.

Hem dit més amunt que entre les activitats del cap de l'explotació, no figurava fins a dates molt recents la venda de la producció agrícola familiar. Tradicionalment aquesta la realitzava la dona, la filla, o la mare del cap de l'explotació, ajudades en el transport per altres homes de l'explotació familiar. Això no implica però que els homes no pogueren vendre, també ho feien; però fins els anys 1980 en el mercat de productors, sembla que la presència de les dones era majoritària. En els mercats els homes eren els assentadors (majoristes), guàrdies, carregadors i alguns compradors, però en "la fila de comptar" -nom que designava al conjunt de venedors/venedores productors de fruites i verdures-, dominaven les dones. És més, s'atribuïa als homes una incompetència nata per a la venda. La informant Marina que va realitzar la comercialització dels productes de l'explotació familiar entre 1968 i 1976, ens diu: "si que hi havia homes venent, però no sabien vendre" (Marina, 1986).

Tanmateix al llarg de l'última dècada, l'adés esmentada consideració vers els homes ha canviat molt; així Consol, altra informant ens diu el següent: "A la joventut no li agrada això del mercat, no hi ha moltes xiques joves, unes vint en pena; de la meua edat en amunt, de quaranta en amunt, xics joves si que hi ha però xiques no, les xiques han agarrat *empleo* o una altra marxa, i són filles de llauradors!... xics entre vint i vint-i-cinc anys sí que van, a defendre's lo d'ells, perquè com són llauradors, que ells hereten la terra dels pares, *pos* sí que van, no van a deixar-ho perdre, *entonces* se tiren a lo que hi

ha, o perquè no tenen *empleo*. Van casats i fadrins, *antes* sempre han sigut les dones les que han anat..." (Consol, 1986). Nota 2.

La continuïtat de l'activitat de la venda entre les dones del grup s'establia en relació a la salut, l'edat, l'existència de fills menuts, etc. Generalment unes generacions ajuden a les altres, encadenant-se i cobrint els diferents períodes del seu cicle. Així la dona d'una família recentment constituïda no s'incorporava a la realització de la venda fins que la dona de l'anterior generació deixava de poder anar. Quan ja ho podia fer, aquesta esdevenia l'encarregada de tenir cura dels fills de la generació més jove, mentre la jove mare anava a vendre (recordem aquí que les hores del mercat d'abastiment són la matinada, que habitualment els nens dormen). Si no hi havia aquesta possibilitat de substitució, de vegades se suspenia l'activitat de la venda fins que els nens eren més grans; però altres vegades se'ls deixava sols a casa.

La situació que estem descrivint fa referència a famílies troncal que no es constituïen en noves unitats domèstiques neo-locales, sinó que s'incorporaven a un nucli familiar preexistent.

Unes quantes informacions ens serviran per exemplificar l'esmentat encadenament entre les dones de diferents generacions a l'interior de l'organització familiar en l'activitat de la venda al mercat:

Àngela té 83 anys i mai es va casar. Anava al mercat amb el seu germà, que en casar-se va incorporar la dona a la casa. La cunyada d'Àngela no va anar al mercat fins que no va tindre criats els dos fills, en aquell moment Àngela és substituïda per la cunyada: "A mi si que m'agradava anar al mercat, però s'havíem de quedar una en casa, i com a ella (es refereix a la cunyada) no li agradava tant guisar, ella se n'anava" (Àngela, 1986). La cunyada d'A.G. va realitzar aquesta activitat des de 1946 fins el 1985.

Aurora va anar al mercat vora trenta anys (1935-1960). En casar-se es va posar a viure en la casa dels seus sogres, i va comercialitzar la producció familiar des del casament, perquè la seua sogra estava cega i la seua cunyada que estava fadrina no volia anar; quan va tindre fills era la sogra la que els tenia compte mentre ella anava a vendre. Aurora ens va contar que quan la seua sogra tenia els xiquets xicotets també anava al mercat, però com no tenia ningú amb qui deixar-los es quedaven sols en casa esperant que arribara. (Aurora, 1986).

Roser va anar al mercat des d'abans de casar-se i continuà l'activitat després durant uns vint-i-cinc anys (entre 1941 i 1990). En casar-se es quedà a viure a casa dels seus pares; Roser ens descriu com la seua unitat domèstica va resoldre el buit que ella va deixar quan va tindre la seua única filla: "Quan vaig tindre la xiqueta estiguí un any sense anar, però el meu germà, que estava fadrí s'ho arreglava, l'activitat continuà. I quan jo poguí tornar ma mare me *cuidava* la xiqueta" (Roser, 1986).

Amb aquestes paraules constatem de bell nou la recent incorporació dels homes a la comercialització, la qual cosa ha permès la professionalització del cap d'explotacions menudes ocupant el temps que la mecanització de la producció els ha deixat lliure. Així el que abans era agricultura familiar, necessitat de mans per a la producció, manipulació dels productes, el transport als mercats i la comercialització, actualment és agricultura a temps complert del cap de l'explotació, ajudat a temps parcial en algunes fases per un o més membres del grup.

Junt a la professionalització del productor d'hortalisses, hem de suposar que ha hagut una reordenació de la vida familiar. La neolocalitat de les parelles joves, l'allargament de l'esperança de vida, etc. han contribuït a apartar les dones en edat de procreació de l'activitat de la venda.

En l'actualitat es constata la presència de xiques joves fadrines com a venedores, però com diu la informant Consol: "n'hi ha molt poques". Recordem

l'exemple del mercat de Massamagrell: de les sis parades que hi ha de productors, només dos tenen xiques fadrines, en una la mare acompanya a les dues filles d'entre 18 i 20 anys, en l'altra dues germanes entre 22 i 25 anys realitzen elles soles la venda. Segons ens han manifestat aquestes joves, no els agrada; la mare de les primeres creu que no els agrada perquè no tenen interessos econòmics en la venda; per la seua banda les dues germanes de entre 22 i 25 anys es varen negar a fer-se una foto perquè creien "estar fetes una fatxa", i només esperen casar-se i abandonar aquesta activitat.

Però és aquesta actitud de les xiques joves, filles dels llauradors realment nova? Creiem que no. També a exemples de principis i mitjans de segle, l'activitat de la venda era rebutjada per dones de l'explotació, igual que als exemples més actuals de filles de llauradors, que sense cap altra expectativa laboral rebutgen l'activitat de la venda i prefereixen el matrimoni amb un home d'ofici. Pensem que estem davant un fenomen cultural, que comentarem àmpliament al Capítol VII de les Conclusions.

b) L'estratègia econòmica.

La venda directa de la producció familiar per algun membre de l'explotació en els mercats a l'engròs o al detall, és clarament una estratègia econòmica que permet acaparar total o parcialment, segons el tipus de mercat, els beneficis de la comercialització directa de tota o part de la seua producció. Utilitzarem les paraules de la informant Petra (ella va comercialitzar dels productes de la seua explotació des de 1945 fins 1985), que descriu a la perfecció el significat de la comercialització directa dels productes de l'explotació: "*Pos això del mercat representa una ajudeta, perquè si no anara seria treure diners de la butxaca en compte de ficar-ne... No és que tragam gran quantitat, però compres pa passar el dia i pa lo que siga i ahorres un duro; si no vas al mercat tens que traure eixos pa comprar i altres pa pagar.*" (Petra, 1986). La informant Consol, ens diu: "Si jo no anara al mercat els (es refereix als enciams de la seua

explotació) vendria als comerciants, ...però la diferència de benefici seria prou" (Consol, 1986).

Les diferències que apunta Consol les anem a concretar en el producte que ella comercialitza, enciams. Entre octubre de 1992 i maig de 1993, els preus mitjans d'aquest oferien les següents variacions segons el lloc on els productor els lliura.

Quadre 1.-Variacions del preu dels enciams.(preu de cada unitat).*

En un magatzem	Mercat a l'engròs	Mercat al detall
15-20 pts.	30-35 pts	45-50 pts.

*Font: Treball de camp i informació de preus dels productes en els magatzems que dona la Conselleria d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

Les diferències segons on i com es lliura el producte són clares; els preus poden pujar o baixar segons la llei de l'oferta i la demanda però el marge comercial entre un i altre esglau comercial es manté. El que determina la comercialització dels productes en un o altre tipus de mercat és, en principi, la quantitat de producte que pot arribar a produir cada unitat de producció domèstica i no tant el tamany de la seua explotació. Perquè els mercats a l'engròs i al detall tenen les seues limitacions de demanda. Un altre factor que condiona la comercialització directa dels productes de l'explotació familiar a un o altre esglau comercial és el nombre de membres que el formen i la mà d'obra disponible dedicada a la producció i a la comercialització.

Dos exemples d'exploracions ens ajudaran a comprendre millor aquestes diferències.

Cas primer. Emília és una dona que comercialitza part dels productes de l'exploració familiar en mercats al detall. De les 29 fanecades d'horta arrendada de què consta la seua exploració, només ven directament en aquests mercats la producció d'unes 8 fanecades, i de vegades lliura també part d'aquesta mercaderia a Mercovasa, un mercat a l'engròs, quan la producció és superada per la demanda. El nombre de membres del grup és de cinc, el matrimoni i tres filles, dues de les quals ajuden a la mare en la venda. Per tant quatre són els membres disponibles, en aquest moment àlgid del cicle familiar, l'espòs d'Emília conrea la terra recolzat per mà d'obra assalariada. (Emília, 1993).

Segon cas. Antoni i Marta són un matrimoni que tenen una exploració de 26 fanecades. Però només comercialitzen directament les 10 fanecades d'horta en un mercat a l'engròs. El marit, conrea la terra i no sol llogar mà d'obra assalariada, però rep l'ajut de la seua dona i d'alguns membres del grup familiar en el moment de la preparació dels productes per a la venda que realitza ell mateix. El nombre de membres del grup és de sis persones però per al conreu, el transport i la comercialització només Antoni està disponible; mentre que per a la preparació dels productes es poden reunir fins a 4: Antoni i la seua dona, la filla i un tiet. La resta estan exclosos, per impossibilitat física (mare d'Antoni), minoria d'edat (fill menor), o desvinculació de l'exploració familiar (fill major). No podent ser recolzat per cap altre membre de la família en la comercialització, Antoni ven tota la producció de verdures i hortalisses fresques al mercat d'engròs de Mercavalencia. A banda de les 10 fanecades d'horta, l'exploració consta de 10 fanecades d'arrossar i sis de taronger; Antoni les conrea totes, però l'arròs no el comercialitza mai i les taronges segons la conjuntura de preus.

L'obtenció d'un preu més elevat dels productes de la comercialització directa evidentment no s'assoleix de forma gratuïta. Tots els membres dels grups domèstics que participen en la producció i comercialització dels productes de l'exploració familiar que

hem estudiat són conscients de les moltes hores que hi dediquen sobretot a la preparació i a la comercialització, tots diuen que si comptaren les hores no ho farien. "Els llauradors no podem comptar les hores" repeteixen una i altra vegada.

Per concretar aquest aspecte, anem a posar dos exemples de dos grups domèstics que comercialitzen el mateix producte tot l'any, un a l'engròs l'altre al detall. Els càlculs són aproximats i en ells no es tenen en compte les despeses que s'esdevenen de la comercialització (pagament de la parada, desplaçament al lloc de venda), però sí de la producció (herbicides, insecticides, aigua, etc.).

Primer cas. Pilar és una dona d'uns 60 anys, comercialitza la producció d'horta pròpia (3 fanecades), que dedica exclusivament a l'enciam, a les quals afegim altres que "compra" (Nota 3) en el camp i cria el seu home (en total unes 5 fanecades). Pilar i el seu marit es reparteixen els mercats al detall de la zona: ella va dos dies, el seu home tres. A les tasques de conreu de les terres només participa el seu home; la recol·lecció i preparació del producte en caixes, de vegades la fa sol el seu home, però en altres ocasions va Pilar i també la seua filla, segons la venda que esperen tenir l'endemà. Ella i el seu marit comercialitzen una mitja cada dia d'unes 20 caixes d'enciams (cinc dies a la setmana). En el Quadre 2 resumim el total d'hores, el preu d'hora treballada, i els guanys anuals bruts.

Quadre 2.- Comercialització al detall.*

Hores diàries producció i preparació	4 h.
Hores diàries comercialització	7 h.
Guanys bruts anuals	3.150.000 pts.
Despeses Producció/any	560.000 pts.
Pts/hora treballada	938 pts./hora

*Font: Elaboració pròpia a partir del treball de camp realitzat l'any 1993.

Segon cas. Consol és una dona d'uns 50 anys; ella i el seu marit van a vendre la producció pròpia cada dia (sis dies setmanals) a Mercavalencia. L'explotació que comercialitzen és de 20 fanecades d'horta dedicada a enciams. El seu fill ajuda regularment en les tasques del conreu i recol·lecció. La seua filla treballa fora de l'explotació i l'àvia està en casa, en total són cinc membres.

Quadre 3.- Comercialització a l'engròs.*

Hores producció	8 h.
Hores comercialització	12 h.
Guanys bruts anuals	7.200.000 pts.
Despeses Producció/any	1.520.000 pts.
Pts./hora treballada	880 pts./hora

* Font: Elaboració pròpia a partir del treball de camp realitzat durant 1986.

Malgrat les diferències entre el tamany d'exploració d'una i altra família, els guanys per hora treballada són molt semblants. Tanmateix Consol no podria vendre la seua producció en mercats al detall, a causa de la major quantitat de producció i Pilar guanyaria menys si comercialitzara a l'engròs la producció d'enciams. Cada grup domèstic busca l'adequació òptima entre producció i comercialització, partint de la base del tamany del grup familiar i la composició per edat i sexe. El preu de l'hora treballada neta s'acosta molt als jornals agrícoles habituals (unes 700-800 pts./hora), però si la feina la fan els membres de la unitat familiar, especialment els esposos, recolzats puntualment per altres membres familiars (fills/es), s'estalvien el jornal i els "guanys" són majors. En realitat el que tenen és la seguretat de poder obtenir un jornal, en treballar les seues terres, no depenen de la contractació de ningú i obtenen l'equivalent a un salari. Així els llauradors i els seus grups domèstics, prefereixen dedicar hores a la comercialització dels seus productes, i arriscar-se, perquè la compensació és un preu més elevat i el cobrar cada dia en efectiu, és a dir prefereixen "defendre's lo d'ells".

Si aquests grups que ens han servit d'exemple, en compte de comercialitzar directament la producció pròpia, lliuraren la mercaderia a un magatzem, els "guanys" es veurien clarament minvats. Així per al cas Pilar la mateixa producció, a un preu d'unes 17'5 pts unitat (preu mitjà de l'any 1993) obtindria un benefici net (descomptant les despeses de producció) d'unes 665.000 pts. anuals, i en el cas Consol d'unes 2.280.000 pts. anuals, netes, és a dir, comptant les mateixes despeses de producció (inputs). Fins i tot comparant els beneficis/hora dels casos de Pilar i de Consol, amb un altre cas suposat que lliurara la seua producció a un magatzem, observem clars avantatges econòmics per a les nostres actores. Mentre als grups domèstics de Pilar i Consol el benefici per l'hora treballada es situa entre les 880 i les 938 pts./hora, en una explotació que tinguera la mateixa producció però es lliurara a un magatzem (comptabilitzant només les hores dedicades a la producció), el preu de l'hora treballada variaria entre 665 pts./hora (si fóra com la de Pilar) i de 633 pts./hora, si fóra com la de Consol. (Nota 4).

9.- Conclusió.

En aquest capítol s'ha anat veient la distribució de feines en les famílies que realitzen la comercialització directa dels seus productes en casos específics de la comarca de l'Horta. Aquesta distribució, que oferia poques variacions entre uns grups i altres des de principis del segle XX fins als anys 1970, s'ha vist bastant canviada durant l'última dècada. L'explotació necessita cada vegada menys la mà d'obra familiar i el cap de l'explotació (l'home) assumeix tasques que tradicionalment realitzaven altres membres de la unitat domèstica com la manipulació dels productes per a la venda, el transport i la venda. Al llarg de tot el període analitzat hem pogut observar, que les dones són excloses de les tasques relacionades amb la producció; malgrat les innovacions tecnològiques que s'han introduït en aquest camp, aquestes tasques les ve realitzant invariablement l'home cap de l'explotació, igual que ho feia a principis del segle. Tampoc han hagut moltes variacions en algunes tasques assignades a les dones com ara les feines de la llar, i el seu paper d'administradora.

Creiem que en el cas de l'Horta la distribució de feines descrita té fonaments culturals, algun tret en comú amb els sistemes de producció domèstics de les societats agrícoles, i sobretot amb formes de producció domèstica enquistades en altres formes productives, concretament en el sistema capitalista.

Segons Shalins a les societats agràries el Sistema de Producció Domèstica, té tres característiques fonamentals: a) es subaprofiten els recursos (marge de seguretat). b) la divisió del treball per sexes subaprofita la mà d'obra (exclusió de les dones i joves del treball agrícola). c) un percentatge regular de grups familiars no alcancen a cobrir les seues necessitats, a causa de causes imprevistes que poden fer malbé la collita. Aquestes tres característiques porten a l'autor a dir que el sistema de producció domèstic és per naturalesa subproductor (1983:55-90).

Si comparem punt per punt aquestes característiques amb els grups familiars que s'han estudiat a l'Horta, podem veure que l'únic tret en comú és la característica a), perquè només una part de l'explotació es dedica a productes intensius que necessiten també un treball intensiu, solament en casos de forta pressió demogràfica, fiscal, etc. s'incrementarà la producció, estenent a tota l'explotació el grau d'intensitat d'aquesta part. És eixa relació entre collita grossa i collita per a la venda, quan en un moment donat la collita grossa es pot dedicar també a la venda per tant normalment s'estan infrautilitzant els recursos. b) En quant a la infrautilització de la mà d'obra és un aspecte que no veiem clarament vinculable, perquè si bé per una part hi ha una distribució de feines, aquesta distribució, en els grups que comercialitzen els seus productes, no infrautilitza en absolut la mà d'obra femenina i jove, tot el contrari creiem que la superutilitza o sobreexplota. La característica c) no és comuna ja que la seua dependència davant de possibles imprevists és molt menor i en cas de presentar-se són salvats sense gaire dificultats.

Un dels trets que caracteritza les unitats domèstiques que realitzen la comercialització directa dels seus productes a l'Horta i que les diferencia clarament de l'empresa capitalista, és la utilització de la mà d'obra familiar, especialment de les dones, la qual cosa permet maximitzar de forma important els beneficis. En general els grups domèstics no tenen en compte, malgrat d'ésser conscients, el preu del treball que realitzen, les hores que dediquen. Per al camperol la seua empresa és la seua família. Aquesta característica diferenciaria clarament els grups estudiats amb la forma de producció capitalista, com diu Txaianov citant a Marx: "el campesino no incluye su trabajo como parte sustancial de los costos de producción" (1973 /1925/: 12).

Les dones tenen assignades funcions tradicionalment en la distribució de feines familiars, però en les famílies que s'han estudiat, a més a més participen molt activament en la comercialització dels productes de l'explotació familiar: en la recol·lecció, les tasques de manipulació de la mercaderia per vendre, i en la mateixa venda. Aquestes tasques li han donat en alguna etapa de la seua vida uns ingressos propis

quan accedeix a l'estatus de dona casada, però sempre els beneficis de la seua feina han repercutit en el conjunt del grup domèstic.

Malgrat la participació activa de les dones que es concreta en la comercialització directa dels productes de l'explotació familiar, a aquestes se'ls nega l'estatus de productora, perquè no se li assignen mai tasques relacionades amb la producció. La negació d'aquest status també es dona en societats agrícoles, segons assenyala Claude Meillassoux (1985: 113), en aquest cas les dones sí que conreen les terres, però la seua producció entra en el circuit domèstic a través d'un home, essent aquesta la causa de la negació de les dones com a productores. La negació de l'estatus de productora que es dona a les dones de l'Horta, té possiblement a veure amb l'altra estratègia del camperolat que intentaria allunyar-les el màxim possible del principal mitjà de producció agrícola que és la terra i dels interessos que puguen esdevenir d'aquesta relació directa amb ella, un bé escàs en els grups familiars agrícoles de l'Horta i de vegades d'impossible subdivisió.

Però si per una part se li nega culturalment una relació directa amb la producció agrícola, per l'altra s'utilitza el seu treball per obtenir un major benefici, perquè les dones són una mà d'obra mal.leable, fàcil d'expulsar, i d'incorporar, barata, etc. En el fons són una reserva de mà d'obra que al mateix temps que realitza les tasques domèstiques imprescindibles en el grup domèstic, permet la seua reproducció biològica, tot i aportant gratuïtament el seu treball. Si els llauradors de la comarca de l'Horta que comercialitzen els seus productes hagueren de pagar el treball agrícola que fan les dones, segurament posarien en perill la viabilitat de les seues explotacions, però les hores que fan els llauradors i els diferents membres de la unitat familiar, no s'han de pagar.

Notes del Capítol V.

1 En l'Annex III fotogràfic podem veure en foto número un, la realització dels cavallons per una haca amb un aparell i posterior sembra del cacauet en els anys 80 activitats realitzades totalment per homes.

2. En l'Annex III fotogràfic podem veure en les fotografies 12 i 13, venedors i venedores a l'engròs en el Situado de Productores de Mercavalencia i en la número 14 al detall en Massamagrell.

3. Aquesta és una modalitat de conreu. L'amo planta el producte (enciams) i el llaurador-venedor els conrea, realitzant totes les despeses que s'esdevenen de la producció, excepte del reg. Quan el producte està criat, el llaurador-venedor el comercialitza. L'amo de la terra s'assegura uns guanys en el moment planta i no corre cap risc.

4. Es parteix d'una informació sobre la producció d'enciams per fanecada, que és de 4.000 enciams en cada collita. Cada any es poden donar 3 collites en la mateixa parcel·la, no dóna pràcticament temps en un any de fer-ne quatre collites en la mateixa parcel·la. En el cas de Pilar, com part de les terres que conrea el seu marit no són en propietat i les poden canviar, hem considerat que produeix pel total de les cinc fanecades, 3'5 collites, tres en les seues terres i 4 en les que "compra". En el cas de Consol, només hem comptabilitzat 3 collites, ja que la totalitat de les terres eren seues.

Capítol VI.- VENDA A L'ENGRÒS: MERCAT D'ABASTIMENT DE LA CIUTAT DE VALÈNCIA.

1.- Introducció.

2.- Breu història dels mercats d'abastiment de la ciutat de València.

3.- Localització del mercat d'Abastiment de fruites i verdures durant el s. XX.

4.- La comercialització actual a l'engròs pels mateixos productors.

a) Funcionament. b) Els venedors i venedores. c) La freqüència. d) Volum i contingut de la venda. e) Procedència dels productors.

5.- Conclusions.

1.- Introducció.

El material recopilat en aquest capítol procedeix de treball de camp realitzat a través d'entrevistes enfocades als actors que realitzen la comercialització directa dels productes agraris de les seues explotacions, i a través de l'observació no participant. Com ja ha estat dit, el treball de camp fou realitzat durant dos períodes: un entre Nadal i Pàsqua de l'any 1986 i l'altre des de Gener fins el Maig de 1993. A més a més ens ha estat de gran utilitat la informació lliurada en l'any 1986 pel coordinador de la S.A.T. (Societat Agrària de Transformació: "La tira de contar") i per l'actual director del Situado de Productores, el qual ens ha proporcionat una llista de tots els venedors-agricultors i el seu domicili, cosa que ens ha permés d'obtenir una visió de conjunt d'un col·lectiu força extens.

Aquests conjunt de materials ens han permés certament conèixer el mercat en la seua realitat més recent. Però el nostre estudi no es limita a l'actualitat, sinó que intenta aprofundir en el temps, en la mesura que les entrevistes o les fonts escrites ens ho permeten. De fet, l'actual Situado de Productores -lloc on actualment els llauradors venen directament els productes de la seua explotació-, és la continuació d'altres mercats anteriors, ja desapareguts i que tenien la mateixa finalitat.

2.- Breu història dels mercats d'abastiment de la ciutat de València.

Generalment hem trobat molt pocs vestigis de la comercialització dels productes hortofrutícoles pels mateixos llauradors a la ciutat de València. No obstant en alguns relats apareix la constatació d'aquesta activitat des de l'Edat Medieval. Així diu Sanchis Guarner que malgrat la construcció d'esglèsies, convents i nous edificis públics, un segle després de la conquesta de València per Jaume I (1238) la ciutat conservava encara les característiques que havia tingut en l'època musulmana. Així conservava alguns càrrecs com el Mostassaf, un magistrat edilici molt important que es curava de la vigilància del mercat, dels pesos i mesures, dels preus i transaccions, etc. El seu tribunal tenia edifici propi, la "llongeta del Mostassaf", situada en la cantonada de l'Església de Santa Caterina, la qual fou construïda el 1372 i perdurà en servei fins el 1594 (Sanchis Guarner, 1983: 91).

En aquella època el mercat de fruites i verdures on els llauradors venien els seus productes estava situat en la plaça de l'Herba (actualment Plaça de Lope de Vega, de color groc en el Mapa 1), en la porta oest de Santa Caterina. Però res no sabem dels productes, de l'horari, dels venedors, etc. Com qualsevol ciutat medieval, València tenia el seu mercat local per a l'abastiment de la seua població, però aquest mercat ha restat eclipsat al costat dels importants intercanvis a distància de grans quantitats de producció que entraven o eixien de la ciutat, per via marítima. La visió local ha quedat reduïda a productes concrets, com el blat per exemple (Antoni Furió, 1985: 9-23). (Nota 1).

Avançant un poc en el temps ens trobem uns textos de principis del s. XVIII que parlen molt més explícitament del mercat local, de les seues normes, horari, etc. Són els "Quaderno de los autos y providencias, dispuestas por los Señores Intendentes Corregidores, para el buen gobierno del mercado y Lonja de Vituallas de esta Ciudad de Valencia, que se hallan notificados, y publicados por varios Pregones". Aquí es recullen normes sobre el funcionament del mercat, pesos, mesures, etc. i una important informació indirecta que ens permet conèixer com es realitzava la venda al mercat pels

llauradors de l'horta de la ciutat de València, que abastien la ciutat de determinats productes. Una de les majors preocupacions que posen de manifest els intendants en publicar aquestes normes, és el control sobre els preus, de manera que aquests no -a causa de la venda i la revenda- no resulten excessius. Així en 22 de juny de 1728 un auto "sobre el gobierno del mercado" diu: "hombres y mugeres que estanto habiles y capaces para el trabajo; por huir de él, y vivir licenciosament del sudor ageno, se ocupan en reveder en el mercado a toda hora, y sin limitación, cuantas vituallas, y abastos concurren a él, cometiendo visibles fraudes en todos ellos, con imponderable perjuicio de la causa pública" (Quaderno de los autos...: full 3). El dit perjudici es refereix a què "los vecinos de esta ciudad no pueden tener, ni adquirir los abastos precisos sin el gravamen de la segunda mano" (Quaderno de los autos...: full 4). Per tal que no es produeca aquesta situació es fan públiques una sèrie de normes:

"1. (...) que ninguna persona, por si ni por otro, compre dentro de los términos generales de esta Ciudad, para revender en ella....

"3. (...) que cualquiera vecino de esta ciudad (...) que quisiere comprar para proveerla, fuera de sus términos generales, pueda hacerlo, trayendo su testimonio de los pagares donde aya comprado (...).

"5. (...) que ningun revendedor, ni revendedora se atreva a variar del sitio que se les destinàre, ni a vender por si, ni por otro, cosa alguna de bolateria ni otra especie, en la plaza del mercado antes de las once de la mañana".

"8. (...) que ningun revendedor ni revendedora, tendero ni tendera, por si, ni por interpuestas personas, compre fruta, ni hortaliza, de ninguna especie, verde, ni madura, dentro de la huerta de esta ciudad, ni de sus términos generales, para venderla en ella, sí solo en la plaza del mercado, y esto despues de dadas las once horas de la mañana; y que el dueño la aya tenido visible por si, sus hijos, familiares, o criados, hasta dicha hora".

14. (...) que se destine numero cierto de revendedores y revendedoras...".

"15. (...) que los tales revendedores i revendedoras, (...) devan tener en su parada publicamente, una vanderilla alta, para que mediante esta senyal, cualquiera comprador pueda facilmente conocer si compra de los dueños, o revenderos..."
(Quaderno de autos ... : fulls 5 al 7).

Malgrat les penes que s'aplicaven per l'incumpliment d'aquestes normes, la primera vegada una multa i la segona "vergüenza y destierro", la insistència en reiterar-les autos successius, com el de 1735 i 1736, ens fa pensar que no es complien. Així, el 4 d'agost de 1742 es torna a insistir de forma exhaustiva "Sobre el buen gobierno del mercado" on en el punt vint es diu: "Que los tenderos, y revendedores no puedan entrar en las Lonjas, ni divagar por el mercado, ni comprar, ni vender cosa alguna en publico ni en secreto, des del toque del alba, hasta las once de la mañana; y ponerse à estas horas à las entradas, y salidas de la ciudad ni detener por las calles a los que entran vituallas, y abastos, que vienen sin destino a hacer plaza" (Quaderno de autos... fll 42).

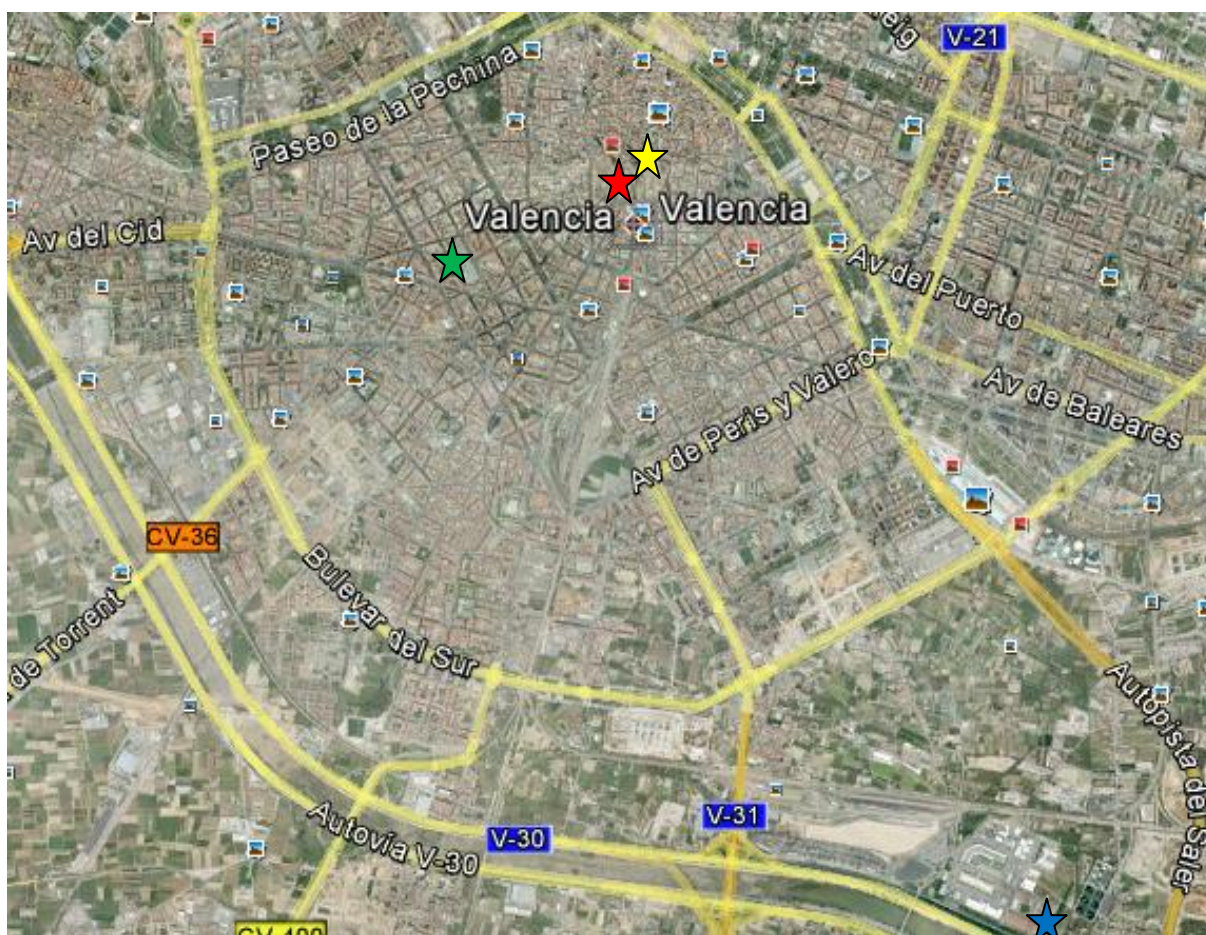
Aquests textos ens mostren una activitat practicada tradicionalment pels pagesos i que és anterior a la normativa pública del segle XVIII, la qual intenta establir clares diferències entre els productors-venedors i els revenedors o majoristes. Front a l'anonimat dels primers, destaca l'exigència d'identificació dels segons; front a la llibertat d'establir-se en qualsevol lloc, exigeix la fixació d'un "puesto" identificat i identificable. Una situació que malgrat la distància temporal es revela molt semblant a la d'aviu i que ens fa pensar en la dificultat d'abastar el nombre de llauradors que anaven i que van a vendre i les diferents persones que ho podien fer i que ho fan en el seu nom (fills, filles, esposes, criats, etc.), així com en la seua irregular assistència als mercats d'Abastiment de la ciutat de València.

A València hi havia varis mercats d'abastiments segons els productes: la Llotja del Pes on es venia a l'engròs oli, mel, vi, llana, seda, grana, etc.; el mercat

d'Abastos de verdures que estigué situat en l'espai ocupat per l'actual Mercat Central (front a la Llotja) des del s. XIV fins finals del s. XIX (color roig del Mapa 1). Allí era on podien acudir els llauradors a vendre les verdures i hortalisses fresques de llurs explotacions a determinades hores (des de l'alba fins a les onze). Durant el s. XIX els llauradors acudien a aquest lloc, com il·lustra la novel·la de Blasco Ibàñez La Barraca, on un personatge anava a vendre verdures (1982: 12-13 /1897/).

Així doncs, sembla evident que la venda a l'engròs i al detall per part dels llauradors dels productes de llurs explotacions es realitzava ja a principis del s. VXIII i es mantingué fins el s. XIX. No sabem si abans també es practicava en les dues modalitats, però almenys al detall segur que sí, com era tradicional en totes les hortes properes a les ciutats. (Nota 2).

Mapa 1.-Localització dels mercats d'Abastiment de fruites i verdures de València. *

* Elaboració pròpia a partir del mapa del Google Earth, 2012.

★	Edat Medieval	★	Segle XVI fins 1900 a la Plaça del Mercat
★	Des de principi del s. XX fins els 1980	★	Actual

En el Mapa 1.- podem observar la localització dels mercats d'abastiment de la ciutat de València, des de l'Edat Medieval fins l'actualitat.

3.- Localització del mercat d'Abastiment de fruites i verdures durant el s. XX.

Durant el segle actual, el mercat d'Abastiment de fruites i verdures a l'engròs ha canviat de lloc tres vegades. (Mapa 1 colors roig i blau). A principis del segle XX es va iniciar la construcció de l'actual Mercat Central, la qual cosa va provocar el desplaçament dels venedors de fruites i verdures a l'engròs a un lloc a l'aire lliure "provisionalment al carrer Guillem de Castro, entre les Torres de Quart i el Tirador" (Sanchis Guarner 1983: 568). Algunes persones grans encara recorden aquest indret i el situen en l'actual delegació d'Hisenda. Quan les obres del Mercat Central foren acabades (1918-1928), molts llauradors que venien els seus productes es varen quedar una parada i canviaren la venda a l'engròs per la venda al detall. Encara avui en dia hi ha llauradors que en aquest i altres mercats al detall de la ciutat de València, comercialitzen directament els productes de l'explotació familiar.

Al mateix temps es va anar construint el Mercat d'Abastos (color roig de Mapa 1) destinat a la comercialització a l'engròs de fruites i verdures; quan s'acabaren les obres, els venedors l'ocuparen fins l'any 1980. (Nota 3). La actora Marina que va comercialitzar allí els seus productes des de l'any 1968 fins a 1976, ens descriu com era aquest mercat: "Allí eren dos carrers, el del bar i el de l'estanc. Hi havia parades per als assentadors, però els llauradors estaven en els carrers; *mosatros* es posàvem en el de l'estanc; *puesto fijo* no era, però com casi sempre anava l'ordinari a dur-t'ho i sempre te descarregava en el mateix *puesto*..." (Marina, 1986).

Sembla que aquesta va ésser l'època daurada per als llauradors. A partir més o menys dels anys 1950 i fins els 70, aquest Mercat d'Abastos es va beneficiar dels avantatges del transport per carretera; allí es concentraven gran part dels productes de la comarca de l'Horta i des d'allí s'enviaven no solament a les botigues de la ciutat, sinó a importants centres consumidors (Barcelona, Madrid). Poques zones d'Espanya podien abastir com València de fruites i verdures fresques les ciutats més populoses. No

solament era un mercat d'Abastiment de la ciutat, sinó un important centre on s'aplegaven demanda i producció i on es comercialitzava segurament el major nombre de producció de fruites i verdures de la comarca. (Burriel E., 1971:524-529).

El funcionament d'aquest mercat l'hem pogut reconstruir gràcies a la informació dels actors, i el detalllem tot seguit: L'entrada al Mercat d'Abastos es realitzava a peu amb l'ajut d'un carret de mà. La mercaderia era portada en paneres i cistells i es pagava pel seu nombre (independentment del pes), que eren comptades pel guàrdia de l'entrada. Una actora que realitzà la venda en aquest mercat entre 1968 i 1976 ens relata aquest aspecte. "Pagàvem per *bultos*, tants *bultos* duïes tant pagaves, *aixina* les paneres de carxofes eren de 60 Qg. i en posaves 70 o 80; a última hora crec que valia cinc duros per *bulto*" (Marina, 1986).

Una vegada dins del Mercat d'Abastos cada venedor buscava un lloc. La informant Aurora va vendre en aquest mercat entre 1934 i 1950 i ens descriu com es realitzava aquest afer "on pillaves un *puesto*, conforme anaven arribant s'anaven posant (...) hi havia vegades que a les tres del matí eixíem, perquè *puestos fijos* no hi havien" (Aurora, 1986).

L'horari de la venda era des de les quatre de la matinada fins a les vuit. Però si encara restava mercaderia que no s'havia pogut vendre, les ames de casa arribaven a aquest hora i liquidaven el mercat; la venda al detall consumia el que no s'havia venut a l'engròs bé per l'excés de mercaderia existent, bé perquè havia estat rebutjat per la seua inferior qualitat.

En l'any 1980 el mercat de fruites i verdures d'abastiment de la ciutat de València, es va desplaçar a la "Unidad Alimentaria de Mercavalencia, situada al Sur de la Zona Urbana de la Ciudad de Valencia, a unos 10 Km. del centro urbano, junto al nuevo cauce del rio Turia, entre la carretera En Corts i l'autopista V-30, a la que tiene

acceso directo i des de la qual se puede acceder fácilmente" (Memoria Mercavalencia, 1986: 24). (Fotografia 11 de l'Annex III).

El nou emplaçament coincideix amb la construcció en l'Horta Nord d'un altre centre comercial de verdures i fruites fresques a l'engròs, cosa que provoca la divisió dels productors, dels assentadors (majoristes), i també de la demanda. Per si aquest fet no fóra suficient s'iniciava llavors l'entrada massiva de productes ultraprimerencs procedents d'altres zones d'Espanya que fins llavors no havien iniciat la seua expansió comercial (Almeria). El resultat és la decadència del mercat d'Abastiment de fruites i hortalisses fresques, que es veu agreujada per un últim fenomen: l'aparició i creixement de les superfícies comercials grans i mitjanes, amb canals propis d'abastiment, i la preferència dels consumidors per aquestes grans superfícies.

Tots aquests fets han convertit a l'actual mercat a l'engròs de fruites i verdures de Mercavalencia en un mercat on solament s'abasteixen les botigues i alguns venedors de mercats municipals de València i de pobles pròxims. Aquest mercat només cobreix la demanda d'una reduïda part dels consumidors, altres utilitzen els nous canals de comercialització. Ja no és el centre on s'aplegava gran part de la producció de l'Horta.

4.- Comercialització actual a l'engròs pels mateixos productors.

Des que les fruites i hortalisses fresques per a l'abastiment de la ciutat de València es desplaçaren a l'actual ubicació, els productors i els assentadors passaren a ocupar dos llocs diferents de la Unitat Alimentària de Mercavalencia. En el Plànol 1 podem observar les diferents instal·lacions d'aquesta unitat, on es destaquen en verd dues naus annexes, destinades a "frutas, verduras y situados". La nau rectangular correspon a la del "Situat de Productors", on els llauradors comercialitzen els seus productes, l'altra és per als assentadors o majoristes.

A l'interior d'aquestes naus les diferències entre una i l'altra nau es fan ben paleses: a la nau dels assentadors, anomenada "Frutas y Verduras", les 145 parades fixes

estan dotades d'infraestructura, i alineades a dreta i esquerra d'un pas central. La presentació és impecable i destaca la procedència internacional dels productes (Xile, Holanda, etc.), junt a productes locals ben etiquetats i presentats.

En la nau de productors anomenada "Situado de Productores" homes i dones senzillament vestits, entre 18 i 60 anys, ofereixen els seus productes en parades improvisades o directament sobre terra en caixes de plàstic, alineats en tres carrers separats per ratlles grogues pintades en terra (tarimes), 936 parades en total. Aquí s'ofereixen productes locals, fruites i hortalisses generalment sense etiquetar ni empaquetar, però de bon aspecte i qualitat.

En tota la Unitat Alimentària hi ha moviment des de la vesprada (es poden portar les mercaderies des de les cinc fins a les nou), encara que augmente a partir de les tres de la matinada, hora en què hom prepara les parades, i els compradors més matiners es recorren les diferents naus per assabentar-se dels preus i els productes que s'hi ofereixen. A les quatre s'encenen els llums, toca una sirena i comença la venda, que s'allarga fins a les vuit. Aquest horari es manté de dilluns a dissabte (de matinada), durant sis dies a la setmana.

A) El funcionament de Mercavalencia és força diferent de l'antic d'Abastos, malgrat la seua coincidència d'horari: La informant Concepció que té més de 60 anys que ja venia a Abastos i que ara ho fa a Mercavalencia ens ho explica: "allí paguem sis duros a l'entrar i per tarimes, entrem en el cotxe carregat de *gènere* i l'home que hi ha a la porta ens diu: "¿Cuanto género llevais?" i mosatros diem poco más o menos lo que portem" (Concepció, 1986). A 1993 l'entrada amb vehicle val 60 pts., si s'entra a peu no es paga.

Cada productor/venedor ha de llogar una tarima (Nota 4) que té diferents preus segons la modalitat de pagament. L'any 1986 el preu diari de la tarima (cada metre quadrat) era de 300 pts. Si el productor/venedor vol conservar la mateixa tarima sempre, es pot fer el pagament mensual de 6000 pts.(preus de l'any 1986); si no reserva la tarima amb aquest pagament mensual, es lloga diàriament a qui arriba primer.

La càrrega i descàrrega ofereix molta més comoditat que l'antic mercat d'Abastos. Així els productors entren amb el seu vehicle i el situen en el moll que circumval·la la nau del Situado de Productores; des d'allí descarreguen els seus productes amb uns carrets de mà i els porten a la tarima a l'interior de la nau. També els compradors utilitzen aquest sistema per carregar la mercaderia una vegada realitzada la compra.

No obstant l'existència d'un horari per a la venda, hi ha compradors que reserven la mercaderia abans de l'hora d'inici, mentre que d'altres arriben passades les vuit del matí, perquè saben que els venedors no se'n aniran fins que no arriben, els tenen guardada la mercaderia. El regateig és usual i cada venedor defensa la seua producció com millor pot, cadascú estableix la seua estratègia de venda. Uns exemples ens il·lustren sobre diverses modalitats:

a) Consol i el seu marit venen diàriament a l'engròs des de fa uns trenta anys, prefereixen tindre uns clients fixes, per a assegurar-se la venda i el preu.

b) Antoni comercialitza actualment ell sol els productes de la seua explotació, no va cada dia i no té una clientela fixa, "jo mire el que hi ha al mercat de lo que jo porte, però a lo millor veus que el del costat està esperant que tu no li ho vengues al preu que vol el comprador per vendre-li-ho ell, i te toca afluirar" (Antoni, 1993).

La determinació dels compradors que posa de manifest aquest informant no és en absolut una apreciació subjectiva. Respecte a aquest tema Vicente Barceló ens diu: "Los mercados en los que se venden o compran productos hortofrutícolas no son mercados de competencia perfecta (...) las características de estos mercados, es que en cualquier escalón domina el comprador en perjuicio del vendedor." (1991: 163). No obstant en comparació a altres formes de comercialització, aquests tipus de mercat ofereixen més possibilitats als venedors, ja que els preus es regulen en relació a l'oferta i la demanda.

B) Els venedors i les venedores.

Per poder vendre en el Situado de Productores un membre de la família s'ha de fer un carnet amb una fotografia. Per poder-se fer el carnet es tenen que complir uns requisits mínims, entre els quals destaca el que el productor ha de demostrar amb un document que és propietari o arrendatari d'una quantitat de terra. El carnet té una validesa de dos anys. A cada titular de carnet se li assigna un número i pot tindre diversos col.laboradors que vagen a vendre; aquests també tenen un carnet on figura el mateix número que el titular, però amb una extensió de tres números més seguint un ordre.

Per exemple X és titular d'un carnet de productor. X ha demostrat documentalment que és propietari d'una fanecada (no s'ha d'especificar el tamany de l'explotació, sinó només demostrar que es propietari o arrendatari d'una quantitat de terra) i se li ha assignat un número: 010310. Però X no va sempre a vendre al mercat, li ajuden la seua dona i el seu fill, ells tenen carnet amb el mateix número que el seu home o pare respectivament però amb una extensió, així la mare té el número 010310/001 i el seu fill, el 010310/002.

Al maig de 1993 en el Situado de Productors de Mercavalencia estan donat d'alta un total de 2.219 venedors, ordenats segons la categoria de titulars i col.laboradors i segons el sexe de la següent forma:

Quadre 1.- Relació de titulars i col.laboradors del "Situado de productores" de Mercavalencia.*

	HOMES	DONES
Titulars	1.226	134
Col.laborador Primer	336	337
Col.laborador Segon	92	57
Col.laborador Tercer	16	4
Col.laborador Quart	4	3
Col.laborador Cinquè i més	10	0
Total	1.684	535

*Font: elaboració pròpia a partir del llistat de titulars i col.laboradors del Situado de Productores. Maig de 1993.

Com ja havíem avançat en el capítol anterior, hi podem constatar en l'actualitat la presència majoritària d'homes productors-venedors i sobretot de titulars d'exploracions, la qual cosa s'ha convertit en la fórmula majoritària. Les dones, que tradicionalment eren les encarregades de realitzar aquesta tasca solament suposen la tercera part del total. Cal remarcar que les dones figuren sobretot com col.laboradores primeres, essent molt reduït el seu nombre en els altres graus de col.laboració, i també poc important el nombre de dones titulars. Encara que la informació és parcial, - recordem que no s'ha de declarar tota la terra que s'explota, ni la titularitat de tota

l'explotació-, cal remarcar una vegada més l'insignificant nombre de dones titulars (134), comparat amb l'important nombre d'homes titulars (1.226). Aquesta diferència pot deure's a la ideologia dominant, que fa que no es declare la terra que tenen les dones, o bé perquè efectivament els propietaris de terres d'horta són més freqüentment els homes.

C) La freqüència de comercialització en què els productors venen directament els seus productes varia segons l'època de l'any i segons els productes que tinguen plantats. Certament els 1.226 productors no van tots cada dia, però hi ha productors que accedeixen al mercat diàriament. Dos informants ens expliquen la importància d'anar amb freqüència al mercat:

Petra va comercialitzar els productes de la seua explotació des de 1945 fins 1985; primer va vendre en el mercat d'Abastos i després en un mercat local al detall. "Abastos m'agradava molt, perquè és més quantitat; però si no tens una clientela que coneixes no vages, perquè te se queda allí tot; tens que afluixar un poquet i saber a qui vens, perquè són paneres i sacs i això se té que arreglar" (Petra, 1986).

Consol ens informa respecte a aquest tema: "Si jo tenia cent clients en Abastos (antic mercat) tots estan en Mercavalencia ara, tret de dos cunyats de la Vall D'Uixò, per això m'he quedat ací, ... Perquè jo tinc clientela i explote una miqueta més el *gènere*, per quan n'hi ha, per quan no n'hi ha; sempre la tenen guardà (la lletuga), tens eixa atenció, perquè sinó la gent quan hi ha molta buscaria, però *aixina* tornen a tu". Vol dir que manté un preu més o menys estable independentment de si en el mercat puja o baixa i al mateix temps s'assegura la venda d'una quantitat de producte fixa.

Si tenim en compte que la producció agrícola de l'explotació familiar pot patir importants buits, ¿com es pot assegurar la venda diària? Hem recollit informació des de principis del segle actual sobre com es cobreixen aquests buits. Si la producció pròpia falla, o si ja s'ha comercialitzat tot el producte, o si es vol oferir més varietat als

clients i no es produeix en la pròpia explotació, hom pot comprar la mercaderia a un altre productor i quedar-se una comissió per haver realitzat la venda. Dos exemples un de principis de segle i un altre dels anys 80 ens il.lustren com s'omplin els buits de la producció familiar.

Aurora ens relata un fet ocorregut abans de casar-se (1935) i que va protagonitzar la seua sogra. Un cunyat d'Aurora li diu a sa mare (sogra d'Aurora):

Cunyat- "mare, enguany no menjarem melons"

Sogra- "per què fill?"

Cunyat- "s'ha mort el melonar, què hem de menjar?"

Sogra- "tu creu-me a mi, que menjarem melons i encara mos en sobraran". Per omplir el buit de la producció, "se n'anava tots els dies el meu cunyat i ella en el carro a Massamagrell, allí comprava ous, *tomates* de menjar, comprava tot el que volia, i encabant ho duia al mercat de València".

En l'actualitat també s'intenten cobrir els dèficits de la pròpia explotació. La informant Concepció que va al mercat des de fa uns quaranta anys, acompanyada ara per la seua filla, ens explica com s'ho fa per abastir de productes variats a una clientela més o menys fixa. "La meua xiqueta i jo anem tots els dies al mercat, de lo que no en tenim en comprem; ací hi ha moltes dones que me duen *gènere pa* vendre, i si no *pos* allí mateix en el mercat ho compres, que al costat de lo que tens, si te guanyes algo ...".

Però aquestes situacions no es produeixen sempre. La majoria dels llauradors del Situado de Productores venen el que produeixen, o quantitats molt reduïdes d'alguns veïns o parents que no poden anar, intentant, això sí coordinar al màxim la seua producció i la venda, segons la demanda del mercat.

D) Volum i contingut de la venda.

El control sobre l'origen, la quantitat i la qualitat dels productes en el Situado de Productores és pràcticament inexistent, sobretot si es compara amb la nau de Frutas y Verduras. Però no és l'únic esglaó on és difícil valorar la producció o la quantitat de fruites i verdures comercialitzades. Com diu Vicente Barceló, en la producció de fruites i hortalisses el flux exportador és important. "La quantificació del porcentaje que se destina a la exportación no resulta sencilla. Los datos de aduanas tan sólo permiten determinar el lugar de salida del producto pero no el origen del mismo" (1991: 92). I si això passa en l'intercanvi exterior, encara és més accentuada la dificultat de precisar la producció i comercialització interna.

Tanmateix, podem presentar algunes dades de referència que ens proporcionen una idea aproximada de la quantitat de producció comercialitzada en Mercavalencia en l'any 1986. La informació prové d'una Memoria de Mercavalencia on en base a la informació dels mateixos venedors es va calcular la quantitat de fruites i verdures comercialitzades. Segons aquesta informació els assentadors (majoristes) comercialitzen menys hortalisses que els productors. Així per l'any 1986 de les quantitats d'hortalisses comercialitzades en Mercavalència, 25.097 Tones procedien de la nau d'assentadors i 37.992 Tones de la nau dels productors; entre les dues naus abastien el 30 % de la quantitat de fruites i hortalisses consumides en la província de València (Memoria de Mercavalencia, 1986: 18-19).

A França l'any 1972 el 25 % de fruites i llegums fresques passaren pels mercats de producció-expedició, i si afegim les que passaren per mercats a l'engròs i al detall, és a dir si tenim en compte el total que comercialitzen els productors, el percentatge puja al 44 %. El mateix any els mercats més grans com el de Chateaurnaud i el de Saint-Pol de Lyon varen expedir respectivament 195.000 Tones i 218.000. (Philippe Nicolas: 1980: 96).

És a dir que les quantitats lliurades en Mercavalencia pels productors són molt minses comparades amb les xifres dels mercats francesos, essent com és la comarca de l'Horta una important productora de fruites i hortalisses fresques. No podem comparar la producció total comarcal amb les quantitats comercialitzades en el Situado de Productores, però suposem que és una quantitat molt inferior a la producció global.

No obstant tot el que acabem de dir, si suposem vàlida la quantitat de producció lliurada pels productors en el Situado de Productores per a l'any 1986 (no es disposen de dades actuals) i la repartim entre el nombre de tarimes, eixirien uns 135 Quilograms/dia, quantitat que per collir, preparar i transportar resulta considerable pels membres de la unitat de producció domèstica amb la mà d'obra familiar disponible.

Entre la nau dels productors i dels intermediaris les diferències no són solament de presentació, qualitat i etiquetatge, sinó que es fan paleses molt especialment en els productes. En la nau de productors primen les verdures i fruites autòctones, de temporada. A l'hivern cols, col-i-fiors, carabasses, moniato, llimones, garrofó sec, carlotes, naps, ràvens, bledes, escaroles, cebes, enciams, taronges, carxofes, caragols, cards. tots ells productes tradicionals, junt a d'altres de recent consum com els xampinyons, l'api, soja germinada, endívies, alls porros ... . A l'estiu: pimentons, tomaques, albergínies. En contrast, en la nau dels assentadors els productes autòctons - ben etiquetats, de temporada o fora d'ella (melons, taronges)-, s'ofereixen junt a productes tropicals (alvocats, plàtans) o productes procedents de zones més càlides (tomaques i bajoqueta a l'hivern).

Ara bé, la barrera no està tan clarament delimitada com pareix i així trobem alguns productors que comercialitzen productes que no són autòctons, per estar fora de temporada, per exemple tomaques i bajoqueta a l'hivern. De la mateixa manera els assentadors que proveeixen verdures locals compren en la nau de productors. Intercanvis interns per donar al client-comprador una major varietat de productes i concentrar les seues compres en unes poques parades estalviant-li temps.

E) Procedència dels productors.

Fins que es va generalitzar el transport amb vehicles de motor, l'accés diari al mercat a l'engròs de la ciutat de València estava mediatitzat per la distància. Els carros tenien les seues limitacions en el temps; així doncs, la zona de l'Horta més pròxima a la ciutat, era la que majoritàriament podia abastir-la. A partir dels anys 60 i 70 es produeix la generalització del transport amb vehicles a motor, el que permet que indrets més allunyats entren en l'àrea d'influència comercial de València. Això explica la procedència actual dels venedors, que encara són majoritàriament de la comarca de l'Horta encara que amb una representació important d'altres comarques, algunes de les quals arriben als 150 Qm. de distància i fins i tot hi ha venedors que no són del País Valencià sinó de províncies veïnes.

Segons la informació oral dels actors paral·lelament a la inclusió de productors d'àrees més allunyades de València, el nombre de productors de l'Horta que comercialitzen directament els seus productes ha disminuït al llarg d'aquest segle. Així Aurora que va comercialitzar els productes de la seua explotació entre 1935 i 1960 ens diu que en eixa època anaven unes 60 dones d'un poble de l'Horta Nord (Alboraia); al 1993 consten 33 titulars de carnets del mateix poble. Marina va comercialitzar els productes de l'explotació familiar entre 1968 i 1976 i és d'Almàssera (Horta Nord) ens diu que en aquell moment anaven unes 15 o 20 dones; actualment d'aquest poble només hem trobat a les llistes de titulars 6.

Sobre el nombre i l'origen dels actuals grups domèstics que comercialitzen els seus productes en el Situado de Productores, només tenim informació per a l'any 1993 i no podem establir de forma general les diferències que s'hagen pogut produir al llarg del temps. En el Quadre 2 podem veure la representació comarcal del Situado de Productores, i la distància des de la capital de la comarca a València. Les diferències entre el nombre total de productors-venedors entre el Quadre 1 i el Quadre 2 es deuen a què són dues llistes diferents, en la darrera figuren els titulars i els seus col·laboradors,

mentre que en l'altra apareixen els titulars amb els seus domicilis. La no coincidència en el nombre total es deu a la manca d'actualització.

Quadre 2.- Procedència dels productors.*

Comarca	Nombre de productors	Quilòmetres
L'Horta	1.008	-
La Ribera Alta	143	38
Camp de Túria	98	24
Els Serrans	23	68
La Ribera Baixa	22	34
Foia de Bunyol	21	35
Camp de Morvedre	10	25
La Safor	6	67
La Plana Baixa	4	54
La Plana d'Utiel	4	72
La Vall d'Albaida	4	90
La Costera	3	62
La Marina Alta	1	101
La Marina Baixa	1	152
Vinalopó Mitjà	1	169
Albacete	2	191
Total	1.351	

*Font: Elaboració pròpia a partir de les llistes de titulars on consta el seu domicili, cedida pel director del Situado de Productores. (Any 1993).

No calen gaire comentaris sobre el Quadre 2, resalta la comarca de L'Horta sobre totes les altres, no obstant el més important és que a finals de s. XX un nombre important de productors, junt als membres de la seua família, comercialitzen els productes de la seua explotació en el mercat a l'engròs d'abastiment de València. Es tracta per tant d'una estratègia familiar que avui en dia practiquen encara molts grups domèstics dedicats a l'agricultura, buscant eixe marge comercial que maximitze els ingressos bruts de les rendes familiars.

5.- Conclusions.

Al llarg d'aquest capítol hem descrit en la mesura de les nostres possibilitats i recolzant-nos en diverses fonts diferents aspectes de la comercialització directa a l'engròs dels productors. Encara que hem donat una visió de llarga durada, ens hem centrat en el segle actual. Hem fet constar les variacions que en els diferents aspectes s'han produït: en la ubicació, en la persona que realitza la venda, en la diferent procedència dels venedors, etc.

Però quin és el denominador comú durant tot el temps que hem estudiat? En primer lloc, hem constatat la persistència del treball familiar, del grup domèstic agrícola que realitza la comercialització directa dels productes de l'explotació i que utilitza la mà d'obra del grup domèstic: segons la pressió de consum del grup familiar, la terra disponible, el moment del cicle en què la família es trobe, etc.

En segon lloc, observem com els propis actors percebeixen aquesta activitat com una estratègia econòmica que poden o no posar en marxa, segons les condicions internes i/o externes al grup. Així afirmen que: "si les xiquetes tingueren *empleo*, no caldria anar tant al mercat". Sembla per tant que les condicions laborals externes determinen l'activitat, però també la determinen factors interns al grup domèstic com per exemple, el nombre de membres que el constitueixen, que determina molt fortament

l'activitat de la venda, perquè per a la comercialització directa fan falta mans, mans que no resulten excessivament cares i que permetesquen al grup domèstic mantenir un cert nivell d'ingressos.

Per altra banda, de la mateixa manera que s'han produït canvis en la persona que realitza la venda i que tenen a veure amb la reducció de les hores que es dediquen a la producció a causa de les innovacions en aquesta fase, pensem que canvis en l'elaboració i presentació dels productes pot incidir també en la variació de l'organització familiar en un futur, la qual cosa afectarà a aquestes parts del procés, manipuladors o a la comercialització. Si els grups domèstics obtingueren una diferència de guanys mínima entre la comercialització directa i la comercialització a través d'intermediaris, possiblement optarien per la segona modalitat. Però avui per avui això no passa; els agents comercials no representen suficientment els interessos dels productors, i aquests responen amb estratègies tradicionals, que són encara vàlides, tal i com hem vist aquí. Tiren endavant "defenent-se lo d'ells".

Notes del Capítol VI.

1. En la foto 8 de l'Annex III fotogràfic, l'actual Plaça de Lope de Vega, on encara es veuen els arcs tapats de la llotgeta del mostassaf.

2. En la foto 9 de l'Annex III, l'actual Mercat Central, davant la Llotja, on els llauradors venien els seus productes fins la construcció del mercat al detall actual.

3. En la fotografia número 10 de l'Annex III Fotogràfic podem veure una de les portes d'accés al mercat d'Abastiment on els llauradors han venut els seus productes durant la major part del segle XX.

4. Preu per tarima/dia (m2), segons les diferents modalitats de pagament per a l'any 1993, és el següent.

Diari: 455 pts.

Bons de 10 dies: 320 pts. per als associats a la S.A.T.

340 pts. per als no associats a la S.A.T.

Reserva mensual normal: 380 pts.

Reserva mensual cantoner: 480 pts.

Capítol VII.- VENDA AL DETALL: MASSAMAGRELL.

- 1.- Introducció.
- 2.- Història.
- 3.- Funcionament.
- 4.- Venedors i venedores.
- 5.- Volum i contingut de la venda.
- 6.- Procedència dels venedors.
- 7.- Conclusions.

1.- Introducció.

El material d'aquest Capítol prové totalment del treball de camp realitzat entre octubre de 1992 i maig de 1993 que ha consistit en l'observació participant, en la realització d'entrevistes enfocades a alguns productors que comercialitzen la seua collita en el mercat al detall de Massamagrell i en una enquesta realitzada el 4 de maig a tots els venedors de fruites i verdures de l'esmentat mercat setmanal. Tota aquesta informació ha estat anotada dia a dia o transcrita en fitxes temàtiques segons la metodologia emprada. El fet de no trobar cap font secundària d'informació ens ha obligat a limitar el nostre coneixement sobre el mercat de Massamagrell a la recerca que s'ha realitzat en aquest treball de camp.

2.- Història.

Massamagrell és un municipi que compta actualment amb uns 15.000 habitants, a l'Horta Nord. Està situat a uns 15 Qm. de València i travessat de nord a sud per l'antiga carretera nacional de València a Barcelona; dita localitat es troba ben comunicada per tren de via estreta i línies d'autobusos amb la capital, Sagunt i els pobles de la rodalia, que compta actualment amb uns 15.000 habitants. (Mapa 2). El dimarts celebra un mercat on actualment es ven de tot, des de roba fins a articles de ferreteria, passant pel peix fresc i salat, carn, fruites i hortalisses.

treball de camp a Mercavalencia, ja que alguns dels productors-venedors d'aquest mercat anaven allí a comparar productes hortofrutícoles i altres anaven a vendre animals domèstics. Pels indicis que tenim sembla que Massamagrell ha desenvolupat al llarg del segle XX un important paper en la comercialització de la producció agrícola i ramadera de la comarca de l'Horta, però desconeixem exactament la seua importància, ja que no hi ha fonts escrites que ens parlen de la producció que allí es comercialitzava, ni de quina manera es feia.

Des de quan ha desenvolupat aquest paper? No hem obtingut resposta a aquesta pregunta, fins i tot ens plantegem si el mercat d'aquesta localitat està relacionat amb les limitacions comercials del municipi de València durant el segle XVIII, les fronteres del qual s'acaben just al sud de Massamagrell seguint la carretera nacional València-Barcelona en direcció nord. Però això són suposicions. Cenyint-nos a la informació dels actors, podem constatar la seua existència durant tot aquest segle. Evidentment, en el seu transcurs el mercat setmanal de Massamagrell ha experimentat canvis en el seu contingut i significat, però la informació oral dels informants és de vegades contradictòria, i no ens permet establir una periodització clara. Els períodes pels quals ha passat aquest mercat els intuïm més que els constatem a través de la informació oral. No obstant aquesta font és la base sobre la qual es recolza la reconstrucció històrica del mercat de Massamagrell.

Una actora, Presentació ens aporta la informació més antiga i concreta sobre l'esmentat mercat. Té actualment uns 80 anys i es va quedar en casa fadrina amb un germà fadrí també, quan es van morir els seus pares, ambdós vivien del conreu d'un hort familiar de reduït tamany i de criar animals per vendre, això era després de la Guerra Civil Espanyola. Presentació ens diu que per aquella època, juntament amb els pollets que venien quan tenien set setmanes, criava uns vuit titots pel Nadal i els anava a vendre a Massamagrell. (Purificació, 1986).

Un altre actor Sebastià, que comercialitzava els productes de la família per a la qual treballava, ens descriu com era el mercat l'any 1945: "el mercat eren quatre parades, on està la plaça avui. Venien en un mocador de *fardo* (a quadres blancs i marró, d'un metre quadrat aproximadament) que duïen, quatre peces de roba, quatre *caxarros*, igual que ara, de tot, però més reduït, també es venia verdura. I en acabant, a la placeta del costat (on ara està la verdura), ací era d'animals, tot animals, porcs, conills, gats, gossos, algun animal de llaurança, però a l'engròs, (...) venien carros complets de granges o no se d'on els durien" (Santiago, 1993). Ell comercialitzava fruites i verdures, i si no podia vendre-ho tot, preparava el carro per a l'endemà vendre-ho en el mercat d'Abastos de València.

En la dècada dels 70, segons Marina que va comercialitzar de fadrina els productes del seu grup domèstic en el mercat d'Abastos, ens diu: "el meu germà ha anat al mercat després de casar-me jo, però al de Massamagrell, que també és al per major, però no se ven tant com en Abastos" (Marina, 1986).

Per converses informals amb dos homes de la zona, tenim notícies que l'any 1960 s'instal·la en Rafelbunyol, un poble confrontant amb Massamagrell, un mercat a l'engròs diari de verdures d'estiu (bajoqueta, tomaques.). Massamagrell, en veure que anava bé aquell mercat va començar a fer un mercat diari d'hivern, especialitzat en carxofes, desglossant així la venda a l'engròs del mercat tradicional dels dimarts. Un conseller de l'Ajuntament de Massamagrell ens fa constar que el "mercat de la carxofa" - així s'anomena aquest mercat d'hivern- es va començar a fer al voltant de la dècada dels 70 i que el seu punt àlgid fou en la dècada dels 80-85, "allí es venien cada dia 10.000 Qg. de carxofes en plena temporada" (1993).

Precisament dels anys 70 tenim una descripció del mercat setmanal i que prové d'una història de Massamagrell feta a 1977 per David Moreno i Manuel León. En parlar dels projectes que té previst realitzar l'Ajuntament ens diu: "Uno de ellos es la construcción de un mercado por ser esta localidad en ese sentido punto de concurrencia

de infinitos compradores y vendedores. Cada martes acude a la Villa una masa difícil de calcular de gentes que, en mayor o menor cuantía, hacen operaciones mercantiles y la población adquiere un movimiento inusitado. Los bares y cafés se convierten en una especie de lonja de contratación, ya que en tales establecimientos se reúnen los labradores para documentarse sobre los precios de las cosechas, realizan algunas transacciones, se ajustan los futuros productos todavía sin sazonar, razonan sobre los problemas agrícolas y se oye con atención las voces de los expertos. Y, mientras tanto, las dos plazas habilitadas para el mercado y calles adyacentes son un hervidero humano que hacen difícil el tránsito, pues la venta de diversas mercancías acaparan los dos tercios de la ubicación de puestos, y el resto queda estrecho y apretado para las gentes que van de un lado para otro en busca de lo que desea adquirir.

Percatadas las autoridades de que dicho zoco no reúne las condiciones higiénicas ni el desahogo indispensable, nos consta que están haciendo un estudio minucioso para trasladar de lugar ese vivero de compras y ventas, con edificio propio, amplio y en lugar adecuado. No se descarta la posibilidad, según nos anuncia la prensa, de crear un mercado de origen de productos agrícolas que abarque una extensa zona de localidades, con la denominación Mercoturía, y que quedaría ubicado en el término de Massamagrell, y con ello, además de descongestionar Valencia, utilizaría más a esta población, facilitando al cosechero el transporte de sus productos, la menos complejidad de ventas y hasta posiblemente mejor pagada de la mercancía. De momento ya se han facilitado unos almacenes y funciona una oficina para dar comienzo, aunque sea de forma provisional. Después irá adquiriendo carta de naturaleza". (1977: 256).

Aquest projecte no es va realitzar mai i la venda a l'engròs de la carxofa es va desplaçar a un altre lloc del poble, concretament a una plaça situada al costat de l'estació del trenet de via estreta, on encara a l'hivern es pot veure en un cartell l'horari i els dies de mercat: "de lunes a viernes de 8- 9'30, a las 10'30 las ventas. Festivos y domingos de 8- 9'30 a las 9'30 las ventas". La decadència d'aquest mercat és ben palesa: hi ha dies que no va ningú a vendre en plena temporada, i els dies que va algú de vegades

no pot vendre el gènere perquè no hi ha compradors. Aquest mercat sempre l'ha gestionat l'Ajuntament, però el volen treure, perquè malgrat cobrar una quantitat per cada caixa de mercaderia, el noi que s'encarrega diu que no es treu ni el jornal, car no va gairebé ningú.

La decadència del esmentat mercat de la carxofa de Massamagrell i Rafelbunyol, ambdós a l'engròs, està relacionada amb la construcció l'any 1983 d'un altre mercat també a l'engròs al terme municipal de Puçol, al nord de Massamagrell, anomenat Mercovasa. Els venedors d'aquest mercat (assentadors i productors) s'instal·laren en ell després de la nova ubicació del Mercat d'Abastos en Mercavalencia. La maniobra Mercovasa també va anar engolint-se a poc a poc els mercats a l'engròs diaris d'estiu i d'hivern de Rafelbunyol i Massamagrell. Així quedava definitivament separada la venda a l'engròs del mercat setmanal, on es ven al detall de tot tipus de mercaderia, incloses les fruites i hortalisses.

L'Ajuntament de Massamagrell gestionava abans el mercat setmanal, però en els últims anys s'ha desvinculat d'aquest afer realitzant un contracte anual amb una empresa, que paga a l'ajuntament per la contracta anual, uns 4 milions de pessetes, i segons el conseller en deu treure uns 6 . L'empresa s'encarrega d'assignar un lloc als venedors i cobrar les parades cada dimarts.

Resumint, doncs, el que hem pogut esbrinar sobre la història del mercat de Massamagrell:

a) durant el segle actual i fins els anys 60 sempre s'ha celebrat els dimarts i s'ha venut de tot, tant al detall com a l'engròs, però estava especialitzat sobretot en animals domèstics.

b) A partir d'aquesta data i per la competència d'un poble veí (Rafelbunyol), el mercat setmanal perd part de la seua influència en fruites i verdures d'estiu.

c) En els anys 70 Massamagrell intenta recuperar el protagonisme com a punt de comercialització d'hortalisses i acapara la producció d'hivern en un mercat diari a l'engròs de carxofa.

d) A partir de la construcció de Mercovasa en 1983 s'inicia la decadència del mercat de la carxofa, i també el del dimarts com a punt d'intercanvi de productes agrícoles a l'engròs.

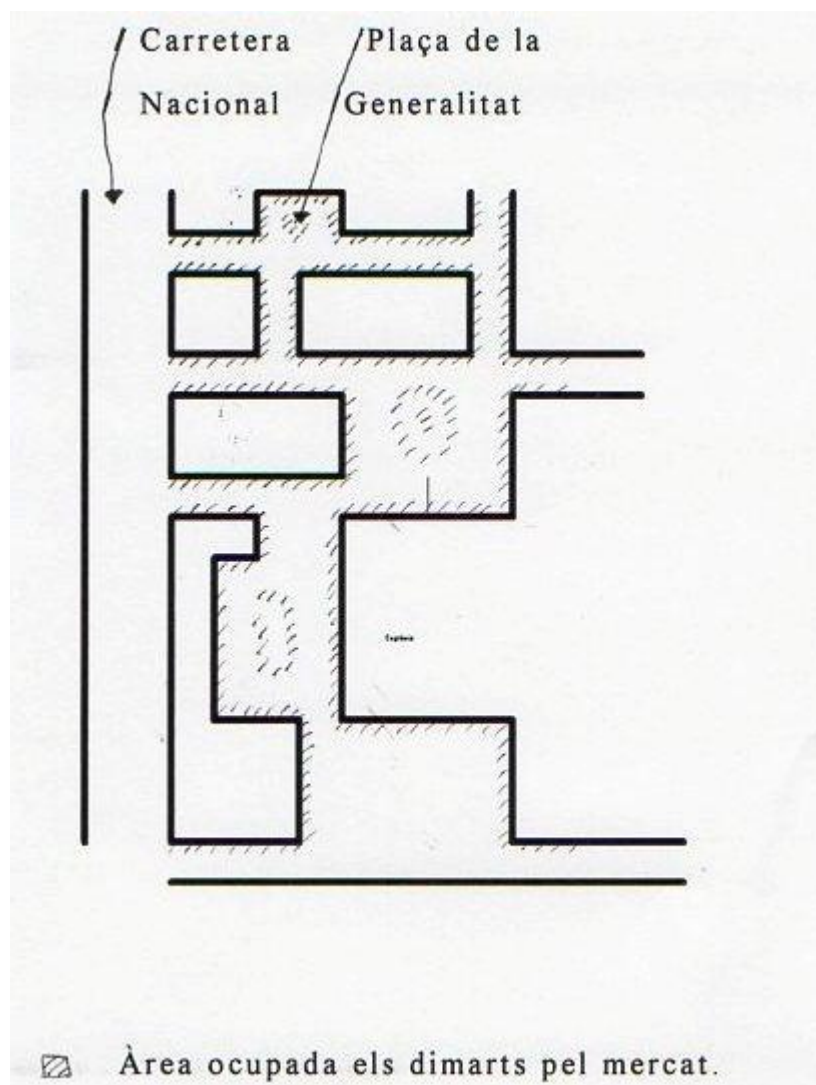
e) En l'actualitat el mercat setmanal es continua realitzant el mateix dia, però només es ven al detall. Poques coses el diferencien ara mateix de qualsevol mercadet setmanal que hem vist proliferar en gairebé tots els pobles en els darrers deu anys. Des dels anys 70 ha augmentat la superfície que ocupa i el nombre de mercaderies i parades, però ha perdut el seu paper de centre comarcal de comercialització de productes agraris. Només unes parades de verdures i fruites comuniquen els compradors amb els productors.

3.- Funcionament.

Aquest mercat del dimarts té una àrea d'influència més àmplia que qualsevol mercat dels pobles del costat, per tant, té un cert aire comarcal. El mercat se celebra actualment a la plaça major (on hi ha l'Ajuntament i l'Església), en les tres places més pròximes a aquesta, i en els carrers que comuniquen les dites places. Aquest espai esdevé un circuit tancat al tràfec el dia del mercat, on gairebé no es pot caminar, de tanta gent que s'aplega en tan escàs lloc. A la Plaça major, davant de la porta principal de l'Església, s'apleguen les parades de roba, ferreteria, i altres objectes, en el mur longitudinal oest, se situen les parades de peix fresc junt a d'altres de roba. En una altra plaça situada junt a la capçalera de l'església s'ubiquen parades de roba, bosses, etc. A la placeta situada al costat de la plaça major, en direcció nord i que s'anomenada actualment Plaça de la Generalitat, es concentra pràcticament tota la fruita i verdura del mercat.

Plànol de l'àrea on es concentra el mercat.

/ Carretera / Plaça de la
/ Nacional / Generalitat

El mercat s'inicia a les vuit del matí, però els venedors estan muntant les seues parades des de les sis o les set, ja que a partir de l'hora de començament del mercat no poden estacionar els seus vehicles a l'interior del recinte destinat a la venda; els mitjans de transports utilitzats per dur la mercaderia, resten fora de l'àrea.

Hi ha parades que tenen una assiduitat setmanal, però hi ha d'altres que són ocasionals. Igualment varia el tamany i el muntatge més o menys elaborat de cada punt de venda.

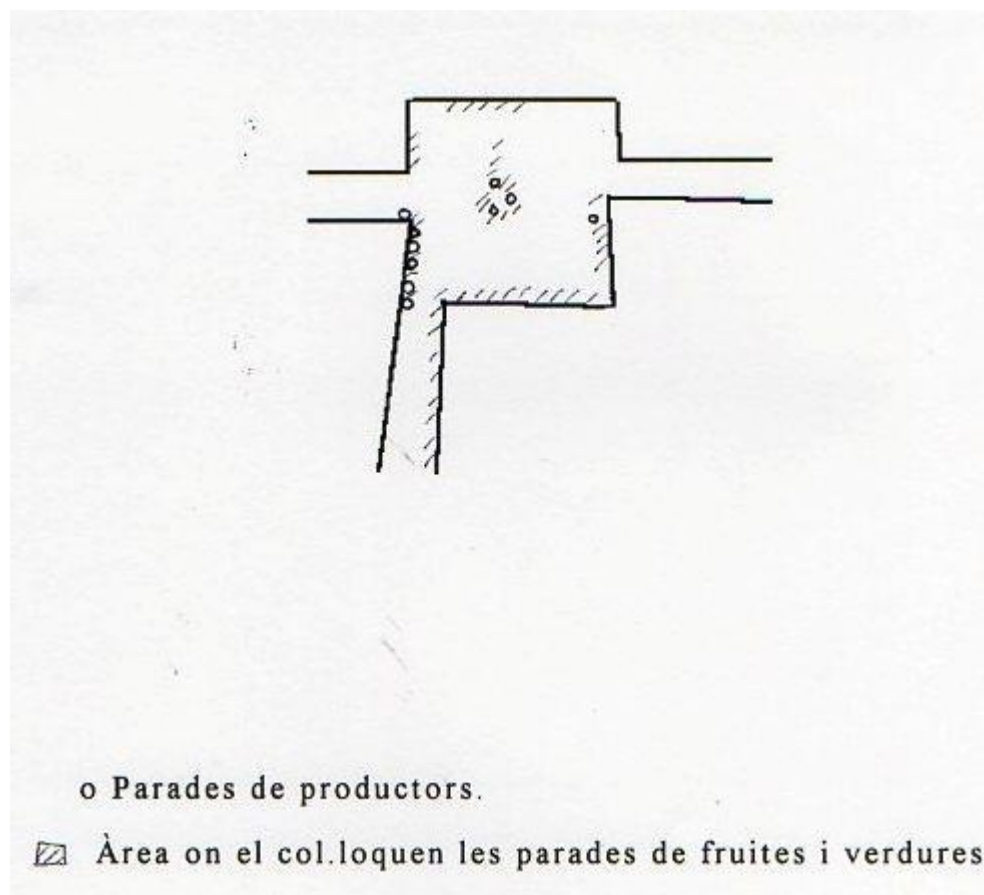
La Plaça Major (de l'Església) es comunica a través d'un carrer molt estret en direcció Nord -on podem trobar l'única parada d'animals domèstics de consum humà (ànecs, gall d'indi, conills , gallines,...)- amb la Plaça de la Generalitat, de forma trapezoïdal, on es concentren les fruites i verdures fresques del mercat. Les parades s'aliniem seguint la vorera de les cases, i en el centre en una illa triangular. Una productora que ven habitualment en aquesta plaça en una parada d'escassa elaboració, diu que paga per un metre i mig 300 Pts. cada dia de venda.

La mercaderia està a la vista dels compradors i venedors i també els preus dels productes, però això és era una regla fixa: no sempre apareixen en lloc visible els preus de tots els productes ni en totes les parades. Aquests poden pujar o baixar al llarg d'un matí, segons la quantitat de cada producte. Els venedors de fruites i verdures volen acabar tota la mercaderia, donades les característiques dels seus productes i a vegades a partir de les 12 comencen a baixar aquells productes quan encara els queda molta quantitat. Pel contrari hi ha venedors que a eixa hora ja han acabat, i desmunten la seua parada. La majoria són més pacients, i es queden fins a les dues més o menys, hora en què es comença a desmuntar tot el mercat. Ens trobem per tant front a un marcat on es regules els preus segons l'oferta i la demanda, segons la divisió de Neale (1976: 417, citat per Paloma Gómez: 1993: 36).

4.- Venedors i venedores.

A través de l'enquesta que realitzarem el 4 de maig de 1993, complementada la informació amb el treball de camp, tenim un coneixement bastant exacte dels venedors habituals i ocasionals, siguen productors o revenedors, així com la seua localització exacta a la Plaça de la Generalitat. En el següent plànol presentem la localització de les parades on els productors venen les collites de l'explotació familiar. Cal advertir que el nombre de parades de fruites i verdures varia sensiblement d'una setmana a altra, i que quan realitzarem l'enquesta hi havia un total de 27 parades, però en altres ocasions hem arribat a comptar fins a 33. El mencionat plànol ve seguit del Quadre 1 on es detalla la composició de productors i revenedors, habituals i ocasionals.

Plànol de la Plaça de la Generalitat.

Quadre 1.- Composició dels venedors de fruites i verdures de Massamagrell.*

	Productors	Revenedors
Habituals	6	16
Ocasionals	4	1
Total	10	17

*Font: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta realitzada el 4 de maig de 1993.

Al mercat de Massamagrell els revenedors de fruites i verdures són més nombrosos que els productors; però no és aquesta l'única diferència entre uns i altres. Les diferències més rellevants són la procedència dels productes, -aspecte que detallarem en un altre apartat més avant- i el fet que les parades dels productors estan regentades amb més freqüència per dones, l'edat de les quals varia entre els 18 i els 60 anys. En el Quadre 2 posarem la composició per sexes dels productors i els revenedors.

Quadre 2.-Composició per sexe dels venedors.*

	Productors		Revenedors	
	Homes	Dones	Homes	Dones
Habituals	1	6	18	13
Ocasionals	4	2	2	-

*Font: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta realitzada el 4 de maig de 1993.

Una altra diferència significativa, és el temps que uns i altres porten anant a vendre a aquest mercat: la majoria dels revenedors porten molts anys venent a Massamagrell -molts passen dels 15 o 20 anys i un d'ells fa 50 anys que ven aquí-. Per contra l'arribada dels productors és més recent solament una venedora fa també uns 50 anys que ven, i dels restants no passen dels 12 anys que venen habitualment ací.

També trobem similituds entre els productors i els revenedors. Per una banda el mercat de Massamagrell no és l'únic on van a vendre, sinó que també ho fan en altres localitats. No obstant, trobem certes disparitats entre un i altre col·lectiu: la distància que separa la casa dels productors de Massamagrell no excedeix mai els 30 Qm., mentre que en els revenedors, aquesta distància es veu ampliada fins els 90 Qm. Cal tenir en compte que tots els productors viuen en la comarca de l'Horta, igual que la majoria dels revenedors. Segons aquestes dades, els productors-venedors, segueixen més el principi de la maximització dels beneficis i la minimització de les despeses, ja que la distància que han de recórrer la majoria d'ells és menor que la dels revenedors. A continuació presentem una llista de localitats on uns i altres venen també les seues mercaderies.

Quadre 3.- Localitats on també venen al detall els productors i els revedors del mercat de Massamagrell.*

Productors (que venen habitualment)

Llocs de venda	Nombre
Sagunt	4
Port de Sagunt	4
Museros	3
Meliana	3
Foios	3
Situado de Productores	2

Revedors

Llocs de venda	Nombre	Llocs de venda	Nombre
Sagunt	8	Burjassot	1
Port de Sagunt	6	Museros	1
La Vall D'Uixò	5	Foios	1
Meliana	3	Tavernes Blanques	1
Almàssera	3	Benifaió	1
Castelló	3	Requena	1
Montcada	2	Aldaia	1
Torrent	2	Alzira	1
Burjassot	1	Alfatar	1
Museros	1	La pobla de Vallbona	1

* Font: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta realitzada el 4 de maig de 1993.

De vegades, quan els productors volen afegir una major varietat de mercaderies, es converteixen també en revenedors. Aquest és el cas de dos dels sis productors que comercialitzen habitualment les seues collites a Massamagrell.

Una qüestió important són els preus. Entre els productors aquests venen marcats en la majoria dels casos pel preu que cada producte té en el Situado de Productores de Mercavalencia. Això és així perquè alguns d'ells van allí una o dues vegades a la setmana a vendre a l'engròs; aquests s'assabenten dels preus i fan de transmissors de la informació. Els productors, que al mateix temps són revenedors i que s'abasteixen dels productes que no tenen del mercat a l'engròs de Mercovasa, coneixen directament els preus d'aquest lloc de venda. Naturalment els preu a l'engròs són de referència, i sempre li afegeixen una quantitat de pessetes segons el marge de comercialització que vulguen aconseguir. Però com hem indicat més amunt, al llarg de la jornada de venda i segons la relació oferta-demanda, els preus poden oferir variacions considerables.

El preu de referència per als revenedors és el que han pagat pel producte en Mercovasa, en Mercavalencia, cooperativa o magatzem. Una vegada en el mercat les diferències de preu depenen del marge de beneficis que hom vullga aconseguir, i la competència que cada venedors pretenga alcançar dels seus productes. Les parades que ofereixen preus més baixos, són les que més clientela tenen, la qualitat també compta, però sobretot és el preu el que determina l'èxit de cada parada.

5.- Volum i contingut de la venda.

El volum és difícil de precisar, no hi cap control sobre aquest aspecte, i calcular a ull tot el que es ven és bastant arriscat. No obstant l'actora Pilar que comercialitza enciams, ens informa sobre la quantitat d'aquest producte que ven en un dia de mercat en Massamagrell, que segons ella és un bon mercat. "Hi ha dies que venc vint o trenta caixes, a vegades trenta-cinc, i no sóc la única que en venc". (Pilar, 1993). Efectivament hi ha més parades que venen enciams, hi ha una altra que també ven solament enciams, i dues més que venen aquest producte junt a d'altres. És a dir, que en un matí Pilar pot vendre entre 260 i 455 unitats (en cada caixa van 13 enciams) i hem pogut observar que cada dia esgota la mercaderia que ha portat, i que al voltant de les 12 ja no li sol quedar gènere en la parada.

Sobre el contingut de la venda es pot realitzar una major puntualització. Són pocs els productes que venen igualment productors i revedors, hi ha més aviat una especialització. En general les fruites i les hortalisses produïdes en altres zones, -per exemple plàtans, pomes, peres, maduixes, quiwis, bajoqueta i tomaques (a l'hivern), etc.- les venen els revedors.

Per la seua banda, els productors venen productes del terreny i de l'època: creïlles, cards, enciams, col-i-flors, carabasses, saiots, espinacs, bledes, ràvens. Els productors, desenvolupen dues estratègies de venda dels productes que ofereixen: Per un costat els hi ha que s'especialitzen en un o pocs productes (enciams, bledes espinacs, ràvens); aquesta és l'estratègia seguida per tres productors. Altres prefereixen l'estratègia de la diversitat: els hi ha que combinen les collites que es conserven durant llarg temps (creïlles, carabasses, saiots, cebes) amb aquelles altres que s'han de collir i vendre cada dia (tomaques, enciams, escaroles, etc.); La diversificació és més gran en les dues parades de productors que compren productes que no són de la zona, -com és el cas de la bajoqueta a l'hivern-, o que simplement no planten com les carlotes. La diversificació i l'especialització es fa palesa en una darrera parada; aquesta és la que ofereix major

varietat, i és també l'única de totes les parades de fruites i verdures del mercat on podem trobar productes autòctons tradicionals i no estandarditzats, com per exemple carabasses i saiots.

Entre els productors-venedors ocasionals, en total quatre, també hem pogut observar una diferenciació: mentre dos van a vendre ocasionalment al llarg de l'any productes de la temporada, els altres dos només van dos o tres mesos a l'any (març, abril i maig) i comercialitzen plantons de tota classe d'hortalisses d'estiu (tomaques, albergínies, pebrots,...) així com també plantes ornamentals (alfàbega), la resta de l'any complementen els ingressos de la comercialització realitzant jornals agrícoles.

6.- Procedència dels venedors.

La distància del domicili dels productors-venedors a Massamagrell, no sol excedeix els 23 Qm.; la majoria procedeixen de municipis de l'Horta Nord, i també de L'Horta Sud. L'únic que viu més lluny és un venedor ocasional, que procedent de La Plana Baixa, ven plantons durant tres mesos a l'any. Però, exceptuant aquest cas, en general la distància del municipi dels productors al mercat setmanal de Massamagrell, és menor per a ells que per als revedors. A continuació es farà una relació dels municipis de procedència dels venedors, en dues llistes diferents una per als productors i una altra per als revedors, fent constar els Qm. aproximadament que hi ha entre els seus municipis d'origen i Massamagrell.

Quadre 4.- Procedència dels venedors.*

Productors			Revedors		
Municipi	Nombre	Qm.	Municipi	Nombre	Qm.
Meliana	3	8	València	5	15
Massalfassar	1	2	Port de Sagunt	3	17
Alboraia	1	11	Massamagrell	3	17
Rafelbunyol	1	6	Museros	1	1
Museros	1	1	Mislata	1	17
Pobla de Farnals	1	3	Bonrepòs	1	7
Massamagrell	1	0	Tavernes Blanques	1	10
Vilavella	1	23	Catarroja	1	20

*Font: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta del 4 de maig de 1993.

Comparant aquesta àrea d'influència amb el mercat a l'engròs del Situado de Productores, de Mercavalencia es pot observar que la del mercat setmanal de Massamagrell és molt menor. No obstant, a l'igual que en aquell, destaca la importància dels productors de la Comarca de l'Horta, especialment de l'Horta Nord. La relació quantitat de venda/proximitat al mercat és inversa: a menor quantitat de la producció per a la venda major proximitat del mercat, així es redueixen les despeses que els productors han de realitzar en els desplaçaments diaris del seu domicili al mercat i incrementen paral·lelament el marge de beneficis.

7.- Conclusió.

Comparant el mercat a l'engròs del Situado de Productores i el mercat al detall actual de Massamagrell, i buscant el denominador comú de la comercialització dels productes de l'explotació familiar pels membres de la unitat familiar, trobem una sèrie de punts en comú junt a d'altres totalment diferents.

Entre les semblances hauríem de destacar que el tamany de l'explotació no és un factor determinant per a la comercialització directa dels productes de l'explotació familiar; tant en un mercat com en l'altre, podem trobar des d'explotacions molt reduïdes (5 fanecades=menys de 1/2 Ha.) o explotacions d'horta més importants (29 fanecades=2'4 Hes.). També és un factor comú l'organització familiar, si exceptuem la venda; la mateixa distribució de feines es repeteix en el mercat a l'engròs que al detall, en les feines de la llar, la producció, la manipulació per a la venda i el transport.

Els aspectes relatius a la venda, constituïrien la primera diferència: mentre que en el mercat a l'engròs són els homes els que actualment dominen, en la venda al detall són les dones. Pensem que la causa d'aquesta diferència és la proximitat dels productors-venedors al detall dels seus domicilis al lloc de venda, que permet als homes

anar a portar les venedores i tornar a l'exploració aprofitant eixe temps per realitzar altres activitats, i repetir el trajecte quan finalitza la venda. Tanmateix però, al igual que en la venda a l'engròs, moltes dones han començat a realitzar la tasca del transport de la mercaderia i han desvinculat als homes de l'exploració familiar d'aquest afer; el resultat per un o altre motiu és la presència majoritària de les dones en les parades de productors que venen habitualment, en les ocasionals es pot observar una major presència d'homes.

La diferència més notable entre un i altre mercat té a veure amb la quantitat de producció comercialitzada. Evidentment en els mercats al detall, malgrat comercialitzar quantitats diàries gens menyspreables, aquestes són menors que en els mercats a l'engròs. Però com el marge de beneficis és major en el mercat al detall i el temps necessari per la preparació menor (menys quantitat), la relació hores invertides/beneficis, en els dos mercats és molt semblant.

Una altra diferència és l'horari. En el mercat a l'engròs les hores dedicades a la venda són totalment inusuals, de matinada, entre les tres i les vuit. En els mercats al detall, els grups que comercialitzen els seus productes, dediquen les hores del matí, entre les set i les dues, com a màxim. Però també és evident que en el mercat a l'engròs s'han d'invertir menys hores en la venda i aquestes són "compatibles" amb altres activitats domèstiques, producció agrícola, feines de la llar, etc.

CAPÍTOL VIII.- CONCLUSIONS.

El propòsit d'aquest Capítol és realitzar un balanç general d'aquest estudi, contrastant les hipòtesis de treball amb les dades empíriques que s'aporten en la Segona i la Tercera Part. També pretenem fer un balanç ressaltant les aportacions aquí realitzades.

Per sota de les hipòtesis plantejades roman un tema cabdal que es pot expressar de la forma següent: fins a quin punt continua vigent l'agricultura familiar en la comarca de l'Horta? A partir de les dades empíriques que hem aportat, sembla evident que després d'un llarg procés de canvi, i fins i tot malgrat ell, l'agricultura es manté al sí de les famílies camperoles: la terra està encara -en una proporció que desconeguem- en mans dels camperols que la treballen a temps complert o parcial; en les seues explotacions, la major part de les tasques productives corren a càrrec dels camperols, (o d'empreses externes pagades per ells); fins i tot molts d'ells comercialitzen directament els seus productes. Però ¿això vol dir que l'agricultura continua éssent familiar, és a dir que necessita, com finals dels anys 1970, l'ajut de tots els membres de la unitat domèstica? Creiem que no.

Hem vist com s'exclou a determinats membres de tasques que tradicionalment realitzaven, com per exemple en la comercialització dels productes, on primer s'eliminen les filles i els fills i darrerament les dones. El cap de l'explotació cada vegada acapara més activitats, els canvis tecnològics li ho permeten. Tant és així que el cap de l'explotació tendeix a convertir-se en un professional de l'agricultura, sense necessitat de recolzar-se en cap altre membre familiar per a la realització de les tasques de producció, entenent com a tals no solament les específicament productives, sinó també totes aquelles que comporta la comercialització directa dels propis productes.

En efecte, per un costat observem que actualment el camperol prescindeix de gran part de les mans familiars que abans utilitzava (fills, filles, dones, tiets); l'activitat agrícola és realitzada pel cap de l'explotació i la seua dona, sobretot en el cas dels grups domèstics que comercialitzen directament els seus productes. Però per un

altre costat, observem que en realitat el camperol s'està convertint en un assalariat en la seua pròpia explotació tal i com, segons Miren Etxezarreta han tractat de demostrar Servolin, Lisovskif i altres autors durant la dècada dels 1970. (1979: 94) i segons també es dedueix de les dades empíriques del nostre treball (Quadres 2 i 3 del Capítol V).

En definitiva, la penetració del sistema capitalista en les explotacions camperoles de la comarca de l'Horta sembla haver-se fet efectiva entre les dècades dels anys 60 i 80, i es manifesta fonamentalment en els següents aspectes:

a) Trencament definitiu de les pautes hereditàries indivises en la transmissió de la terra. Aquesta deixa d'ésser un mitjà de vida per a molts grups domèstics, ja no té el mateix valor i experimenta en la dècada dels anys 1960 un canvi en el seu traspàs: la terra es reparteix més entre els hereus/hereves i de forma més igualitària.

b) Reducció de la mà d'obra familiar. El cap de l'explotació tendeix a realitzar totes les tasques productives i fins i tot en alguns casos, les comercials. Per tant la família deixa d'ésser una unitat de producció agrícola i passa a ésser l'ocupació del cap de família.

c) Pel que fa als ingressos que obté de l'activitat agrària, el camperol es converteix en un assalariat en la seua pròpia explotació; per un costat manté la propietat dels mitjans de producció agrícoles i sufraga les despeses que comporta la producció; però per l'altre costat, obté uns ingressos pròxims a un assalariat agrícola. Una postura ambigua, difícil, que no el situa ni al costat de l'empresari ni al costat del treballador.

Molt lluny d'aquest model resten les empreses capitalistes amb gran nombre d'assalariats, o la unitat agrícola familiar com unitat productora. El camperol s'ha convertit o tendeix a convertir-se en l'únic treballador de la seua empresa, però la plusvàlua del seu treball ja no se la queda ell, segons deia Marx en "El treball dels artesans i els camperols en la societat capitalista" (citada per Miren Etxezarreta en 1978:

81). Actualment els beneficis del camperol passen a les empreses capitalistes les quals abasteixen de in-puts agrícoles a l'explotació familiar, (maquinària, adobs, llavors, fertilitzant, herbicides i insecticides) aquelles també extenen força els seus arrels en els canals de comercialització, tal i com explica Sarlé (1977, citat en Comas i Contreras, 1990: 33-34). Al sistema econòmic predominant li interessa així.

Sarah Whatmore (1990: 256) planteja que el futur de l'agricultura familiar passa per la politització de les dones i la seua organització en demanda d'un status igualitari respecte als homes. En el cas que aquí s'ha investigat, hem pogut observar que el que ha permès la supervivència a algunes explotacions familiars, ha estat el tracte desigual segons el gènere, en el llegat de les propietats agrícoles i la transmissió selectiva dels coneixements tècnics necessaris per a la producció agrària. En un context social on hi ha un predomini de les explotacions xicotetes i mitjanes, hem entès aquestes transmissions desiguals i selectives com una estratègia. No sabem si en un futur pròxim la viabilitat estarà en la igualtat anteriorment mencionada, però de moment i durant tot el segle XX no ha estat així. És més, en el cas de la comarca de l'Horta, sembla que la tendència és la contrària, és a dir, que els homes tendeixen a realitzar totes les activitats agrícoles prescindint cada vegada més del recolzament de la resta dels membres de la unitat de producció domèstica: el camp es masculinitza.

* * *

La nostra hipòtesi central de treball plantejava que l'agricultura familiar ha continuat vigent fins l'actualitat -amb totes les matisacions que hem fet en l'apartat anterior- en la comarca de l'Horta a causa del desplegament de certes estratègies econòmiques domèstiques: en concret, la transmissió preferencial de la terra a alguns

membres de la unitat d'exploració domèstica i la comercialització dels productes de l'exploració familiar pels mateixos camperols. A la vista dels resultats obtinguts en el nostre estudi, és clar que constitueixen dues estratègies rellevants per la supervivència de les explotacions familiars. De no haver-se produït una transmissió preferencial de la terra, les expectatives de viabilitat de la major part de les propietats/explotacions agrícoles de l'Horta s'haguera reduït notablement, i actualment l'estructura de les propietats així com el de les explotacions seria segurament totalment diferent. Mentre la terra va constituir el mitjà principal de vida, la transmissió preferencial d'aquest bé escàs i ben ajustat a les necessitats familiars, no es podia subdividir indefinidament sense posar en perill el futur dels grups domèstics de nova creació. Pel que fa a la segona estratègia, la auto-comercialització de la producció familiar, ofereix clars avantatges econòmics als camperols, permetent-los acaparar total o parcialment els beneficis de la comercialització dels seus productes agrícoles, i disposar de metàl·lic regularment.

* * *

En la segona hipòtesi de treball, plantejàvem que la distribució de la terra en les adjudicacions d'herències no es feia sempre seguint el model de repartiment igualitari de l'herència entre tots els fills i les filles, i que la mencionada transmissió preferencial era una estratègia econòmica de les unitats domèstiques camperoles. També preteníem verificar si aquests models de transmissió variaven al llarg del temps.

En relació a la qüestió de si en la comarca de l'Horta se segueix sempre o no el model d'herència divisa igualitària, efectivament hem observat que el repartiment de les terres en les adjudicacions d'herències no es fa sempre seguint aquell model, i que el pas d'un a l'altre ofereix diferències al llarg del període investigat. Es pot deduir l'existència de dos etapes aproximades: la primera inclouria les dues primeres mostres analitzades, 1890 i 1930, perllongant-se aquesta dinàmica fins els anys 1950-1960. En aquest primer període les herències igualitàries només alcancen el 17'7 % en l'any 1890 i el 19 % l'any 1930, mentre que les transmissions desiguals de la terra representen el 33'8 % i el 38'5 % respectivament.

El segon període inclouria la tercera mostra que hem investigat centrada en els anys 70, encara que pensem que la seua dinàmica es pot fer extensiva a la dècada anterior i que es perllonga fins l'actualitat. Aquí es produeix un canvi important en quant al nombre total d'herències igualitàries, ja que alcancen el 39'3 %.

No hem pogut arribar a precisar el punt d'inflexió, el moment exacte en què les herències igualitàries passen a ésser més importants que les desiguals, però pensem que el canvi d'un model successori a l'altre es deu produir al llarg de només deu anys entre 1960 i 1970. Això ho interpretem com una ràpida reacció en l'ambient rural on a conseqüència dels canvis operats en el conjunt de la societat, canvia el model successori establert. La gran expansió urbano-industrial produïda en els anys 1960-70 amplia les possibilitats laborals fora de l'explotació familiar, i priva per altra banda els camperols d'importants superfícies conreables, a causa de l'ocupació del sòl.

Pensem que el fet que el model successori ideal fóra l'herència divisa, va facilitar la ràpida decadència d'unes pràctiques hereditàries que de forma generalitzada s'oposaven a aquell model. És per això que en el moment en què la divisió igualitària de la terra es va fer possible, quan l'agricultura deixa de ser el mitjà principal de vida, s'aplica. No obstant, encara a l'any 1970 resta un nombre significatiu d'adjudicacions d'herències que són desiguals i que suposen el 20'2 %.

L'evolució que ofereix la transmissió de la propietat de la terra en la comarca de l'Horta, s'aparta substancialment de la d'altres llocs. Andrés Barrera ha estudiat el model de successió troncal a Catalunya la qual cosa ens permet realitzar una comparació amb el nostre estudi, ja que el període investigat és més o menys el mateix, i es refereix a una societat situada a prop de la nostra. No obstant això cal ressaltar l'existència de diferències metodològiques i en el camp d'estudi (analitza només famílies propietàries i masoveres a les masies de Catalunya Oriental).

Segons aquest autor, el model de successió troncal no ha variat pràcticament al llarg del segle XX, d'acord amb la reconstrucció etnogràfica de les transmissions hereditàries de famílies que s'havien casat entre 1910 i 1947. Barrera expressa així els resultats obtinguts al respecte: "los profundos cambios ocurridos en el sector agrario no han afectado aún de manera decisiva al marco de la sucesión doméstica". (1990: 70). En contrast, la comarca de l'Horta ofereix una dinàmica totalment diferent: mentre en la comarca de l'Horta els canvis de la societat es deixen sentir ràpidament i les transmissions hereditàries s'adapten ràpidament a les noves circumstàncies, a la Catalunya Oriental els canvis operats en el conjunt de la societat no semblen afectar les pautes hereditàries.

Per altra banda, el model successor general de la comarca de l'Horta no afecta de la mateixa manera als diferents estrats de propietaris i, a més a més, les variacions que ofereixen els diferents tamanys de propietat no són les mateixes al llarg de tot el període. Així, tenint en compte aquestes qüestions, observem una altra vegada dos períodes clarament diferenciats. En el primer període (1890-1960) els estrats de propietaris que més practiquen l'herència desigual són els de menys de 6 fanecades (0'5 Hes.) i els de més de 12 fanecades (1 Ha.), és a dir els xicotets i mitjans-grans propietaris. Per la seua part els propietaris que més practiquen l'herència igualitària són els mitjans, que tenen entre 0'6 i 12 fanecades. (Quadres 3, 4 del Capítol IV).

En el segon període esmentat, és a dir, a partir dels anys 1960 fins l'actualitat, els estrats de propietaris que transmeten la terra més desigualment són els que tenen més de 12 fanecades, mentre que els que ho fan de manera més igualitària són els que tenen menys de 12 fanecades (Quadre 5 del Capítol IV). És clar que els canvis produïts en l'agricultura i en la resta de la societat han afectat el comportament dels propietaris de terres, segons l'estrat social on s'inscriuen.

Si comparem aquest panorama amb el que ens ofereix A. Barrera, una altra vegada observem diferències importants. En efecte, sobre Catalunya aquell autor observa el següent: "El modelo doméstico y sucesorio es reproducido en los distintos niveles del espectro social" (1990: 30). És a dir, la lògica successòria és sempre la mateixa, no importa el tamany de les explotacions. En contrast a la comarca de l'Horta, cada estrat de propietaris es caracteritza per unes estratègies hereditàries diferents, i que varien al llarg de tot el període considerat.

La transmissió de la terra de forma desigual no té el mateix significat en els diferents estrats de propietaris que més la practiquen; com diuen Dolors Comas i Jesús Contreras: "para los más ricos es condición para mantener su estatuto social; para los pequeños campesinos es un requisito para conservar las explotaciones en unos límites básicos para subsistir" (1990: 43). Durant la primera etapa (1890-1960), la transmissió desigual tindria el sentit que li donen aquests autors; a partir dels anys 60 però, la inviabilitat de les explotacions més petites de 12 fanecades, explicaria la polvorització de les propietats rústiques familiars, que es reparteixen de forma igualitària entre tots els fills i filles. en resum, en aquest tamany de la propietat les estratègies de transmissió han quedat obsoletes: la possibilitat de treballar en altres sectors productius, junt amb la insuficiència del tamany de l'explotació i l'increment del preu de sòl (a causa de l'expansió urbano-industrial) -que fa difícil si no impossible l'increment de les propietats camperoles, explicarien l'augment experimentat en les transmissions igualitàries en les propietats de menys de 12 fanecades.

Després de tot el que acabem de dir és evident que la transmissió preferencial de la terra a alguns membres de la unitat de producció domèstica és una estratègia econòmica. Com hem fet notar en varis apartats de la Segona Part (sobretot en els Capítols II i III), els tamanyes de les propietats s'ajusten en un percentatge important al mínim indispensable per poder mantenir una família, de tal manera que al si de cada propietat una família només pot ser substituïda per una altra si vol mantenir un nivell mínim de viabilitat. És clar tenint en compte aquestes circumstàncies, que la transmissió preferencial de la terra, és una estratègia econòmica familiar que permet a aquell o aquells membres que hereten la major part del patrimoni rústic continuar l'activitat agrícola amb una certa garantia de futur.

Això ha estat així fins que la terra deixa d'ésser el principal mitjà de vida en la comarca de l'Horta; en el moment en què la terra perd valor d'ús front als creixents llocs de treball en el sector secundari i terciari i que augmenta el seu valor de canvi amb l'increment del preu del sòl i que es fa necessari ampliar el tamany de la propietat per mantenir la viabilitat de les explotacions, la transmissió preferencial de la terra deixa de tenir sentit, especialment en aquelles unitats domèstiques que tenen unes explotacions de tamany insuficient. L'estratègia de la transmissió preferencial només té ja sentit per als grups de propietaris mitjans i mitjans-grans.

* * *

La tercera hipòtesi de treball considerava la comercialització de la producció agrícola pels mateixos camperols com una estratègia econòmica. Malgrat les dificultats que ens han eixit en relació amb aquest tema, ens sembla que han quedat prou clares les diferències econòmiques que per als camperols representa el lliurar la seua collita a un

majorista, o vendre-la directament a un mercat al per major o al detall, (en el Quadre 1 del Capítol V es poden constatar aquestes diferències en un producte concret). Les diferències del preu pagat pel mateix producte es veuen a primer cop d'ull: a mesura que el camperol s'acosta al consumidor el preu obtingut pel seu producte puja; pel contrari, a mesura que s'allunya d'aquell, el preu obtingut pel productor baixa. L'acaparació de major o menor part dels beneficis comercials varia amb el nivell de comercialització, en la venda directa al detall, els camperols obtenen tots els beneficis del marge comercials.

A més a més, independentment del mercat on els camperols venguen directament els seus productes, la auto-comercialització constitueix sempre una estratègia econòmica per a l'explotació familiar. És així perquè aquesta tasca li permet d'obtenir els ingressos en el mateix moment de la venda, agilitzant l'amortització del capital invertit en la producció agrícola, i obtenir d'aquesta manera una major disponibilitat monetària.

D'acord amb les dades empíriques que hem obtingut en aquest treball, podem afirmar que el que determina de forma primordial la venda directa dels productes familiars a un o altre mercat són dos aspectes: el primer seria el nombre de membres de l'explotació familiar que participen en el treball agrícola i el segon, -estretament vinculat amb el primer, seria la quantitat de producció agrícola que es destina a la comercialització directa. Hem observat que quan més membres familiars participen de l'activitat agrícola, la producció destinada a la venda directa augmenta i la comercialització es fa més freqüentment al detall, és a dir, per un costat la producció s'intensifica (augmenten els productes auto-comercialitzats) i per un altre s'intenta acaparar tot el marge comercial.

D'aquesta manera el tamany de la propietat i/o explotació, roman en un segon plànol i pensem que no és un factor determinant a l'hora de vendre en el mercat al detall o a l'engròs. En els casos que hem estudiat hem trobat explotacions petites (9

fanecades -0'75 Hes.) que venien directament els seus productes a l'engròs i explotacions més grans (29 fanecades -2'4 Hes.) que ho feien al detall.

La auto-comercialització dels productes horto-frutícoles que hem estudiat en aquest treball no és una activitat exclusiva dels camperols de l'Horta de València. És pel contrari una activitat molt generalitzada allà on hi haja hortes pròximes a un centre consumidor. No obstant, cal destacar que els camperols de l'Horta han tingut un mercat important on lliurar els seus productes des de fa segles i de forma exclusiva fins no fa molts anys (aproximadament fins 1980). Aquest fet ha permès que aquí les explotacions familiars pogueren desenvolupar més estratègies de comercialització que els camperols d'altres llocs no han pogut desplegar, almenys d'una forma tan generalitzada i freqüent (cada dia). No és d'estranyar per això que els camperols de l'Horta hagen elaborat tota una construcció cultural a l'hora de distribuir-se les tasques agrícoles i domèstiques. L'estratègia de la venda ofereix un flux i reflux que varia segons els moments del cicle familiar, segons la mà d'obra, i segons les necessitats del grup familiar.

* * *

La quarta hipòtesi de treball se centra en les qüestions de gènere; el que preteníem verificar era si a tots els membres de la unitat domèstica se'ls assignaven indistintament unes o altres tasques domèstiques i/o productives o pel contrari hi havia una distribució diferencial que obeïa a pautes culturals.

A partir del treball de camp realitzat en diferents grups domèstics que tenien com activitat principal l'agricultura, hem pogut observar que l'organització del treball obedeix a pautes culturals predeterminades i comunes. Així les tasques domèstiques s'assignen sempre a les dones, i també l'administració de la llar. Per contra, les tasques directament relacionades amb la producció agrícola s'assignen sempre als homes. Aquestes dues àrees d'activitat, la domèstica i la producció agrícola, no ofereixen canvis en quant a la distribució per sexes en el decurs dels anys estudiats (des de principis del segle XX fins l'actualitat), malgrat els canvis introduïts en ambdues àrees productives (mecanització del camp, automatització de les llars, etc.). Se segueix així el model europeu que assigna les tasques domèstiques i a les dones i les feines que giren al voltant de la producció agrícola als homes. (Moore, E. 1991: 62).

El repartiment de les feines obeeix doncs a pautes culturals prefixades, els homes s'encarreguen sempre de la producció agrícola, les dones de les tasques domèstiques. D'aquesta manera es confirma la proposició de Sahlins de què: "La composición de la fuerza de trabajo responde a una especificación claramente cultural y no simplemente natural (física)" (1983: 70). Aquesta distribució no es veu afectada per la introducció de la mecanització en el camp, ni per l'expansió dels electrodomèstics a les llars; la línia divisòria entre aquestes tasques és molt marcada i es manté inalterable al llarg del temps.

Hi ha però un altre bloc d'activitats que sí ofereix canvis en quant a l'assignació per sexes: es tracta de la comercialització directa de la producció agrícola. En efecte, des de principis del segle i fins els anys 1970-1980 aquesta activitat, no la realitzava generalment el cap de l'explotació agrícola, sinó que la delegava en els parents més pròxims (dona, fills, filles) o en els criats. Malgrat ser una activitat considerada secundària, donava a les dones certa llibertat econòmica, així com certa capacitat de decisió al sí de la unitat familiar (per exemple decidir el que s'ha de plantar per vendre, etc.).

Paulatinament, els caps de l'explotació s'incorporen a aquesta activitat, arribant a ésser actualment majoritaris en alguns mercats, com és el cas del Mercat d'Abastiment a l'engròs de la ciutat de València (Quadre 1 del Capítol VI); tanmateix, en altres, concretament en el de detall de Massamagrell, la presència d'homes continua encara éssent minoritària (Quadre 2 del Capítol VII). Si la dona ha estat relegada tradicionalment de la producció agrària, ara també ho està de la venda de la producció familiar; per tant, només li resta l'àrea domèstica i administrativa, i la primera manipulació dels productes per vendre.

Atenent a criteris de gènere, no podem dir que els canvis en la producció agrícola hagen afectat desmesuradament a la distribució de feines que es realitza al si de les explotacions domèstiques camperoles. Tanmateix però, el fet que el cap de l'explotació tendesca en l'actualitat a realitzar tasques que abans no les feia, en certa manera ens està indicant la seua capacitat de reacció, així com la de tot el grup domèstic. La generalització de la mecanització, dels herbicides, insecticides, etc., permeten reduir considerablement les hores dedicades al conreu de la terra. El cap de família assumeix tasques que abans realitzaven altres membres de la unitat domèstica, ocupant d'aquesta manera el temps que les innovacions tecnològiques li han deixat lliure. En síntesi, ens trobem davant d'una veritable reconversió al si de l'agricultura familiar, que combina les innovacions tecnològiques amb la reducció d'hores de treball dels diferents membres de la unitat domèstica, deixant fora de l'activitat agrària a alguns d'ells.

* * *

La cinquena hipòtesi de treball que hem plantejat feia menció a la relació entre la distribució desigual de les tasques familiars i la transmissió desigual del patrimoni rústic. Cal reconèixer però, que aquesta vinculació és difícil d'establir de forma clara i precisa.

En relació a les diferències que presenten els homes i les dones en les adjudicacions de terres per herència, hem pogut constatar que durant tot el període investigat no es produeixen grans variacions. En les herències que practiquen un repartiment desigual de la terra la proporció de dones desheretades és sempre superior a la dels homes. Així per a l'any 1890 les dones constitueixen el 63 % dels no beneficiats en el repartiment del patrimoni rústic familiar, per a l'any 1930 el 56 % i per a l'any 1970 el 58 %. (veure Quadre 7 del Capítol IV).

El fet que les dones siguin excloses en major mesura que els homes en les transmissions hereditàries de les terres, no és un aspecte nou. Goldshmidt & Kunkel (1971) després d'analitzar a Anglaterra els diferents sistemes de famílies camperoles i els respectius sistemes de transmissió de la terra (patrilinial indivisa, patrilinial divisa i bilateral divisa) arriben a la següent conclusió: "En cualquier caso, en la muestra de sociedades campesinas analizadas, predominan abrumadoramente los sistemas de transmisión hereditaria de la tierra en línea masculina. Hecho que es interpretado como correlato del control, práctico y político, que los varones ejercen sobre las tareas productivas, tanto por razones fisiológicas como genéricamente culturales" (Citat en A. Barrera, 1990: 26-27).

En el cas de l'Horta no podem dir que la transmissió per línia masculina siga aclaparadorament majoritària, però sí significativament important, més i quant si tenim en compte que en el present treball no hem pogut destriar els grups domèstics camperols de la resta de les famílies que posseïen terres a la comarca. Si això hagués estat possible, plausiblement els resultats donarien un avantatge més gran als homes. Un estudi etnogràfic del tema i centrat exclusivament en famílies camperoles ens podria donar una

resposta clara. Per la nostra banda, al llarg del treball de camp, hem pogut constatar la presència de famílies troncal amb residència patrilocal (Exemple 1 del Capítol III), així com la transmissió preferent de la terra als fills, amb la conseqüent discriminació de les filles, independentment de si la residència era neolocal o patrilocal.

Pel que sembla, la transmissió íntegra del patrimoni rústic a un dels fills masculins no és una pràctica aliena a la societat rural de la comarca de l'Horta. Els exemples presentats en Capítol III potser siguen insuficients per demostrar que l'herència desigual de les terres prové de la pràctica transmissora de l'arrendament consuetudinari; però el que és clar és que, per un costat, l'arrendament es tendeix a transmetre íntegre a un fill i que, per altre en els llegats de les propietats rústiques on es prima a un successor aquest sol ser un home. Una altra vegada pensem que un treball etnogràfic centrat en famílies camperoles podria aclarir de forma definitiva aquest aspecte.

Quan analitzàvem l'organització del treball familiar hem pogut veure com als homes se'ls vincula més directament amb la producció agrària i els mitjans de producció agrícoles. No obstant, aquesta divisió no apareix de forma tan evident a l'hora de realitzar el repartiment dels béns rústics: les dones no són desheretades sistemàticament de la herència de terres. Al llarg del període que hem investigat, s'observa una important proporció de dones que són receptores de béns rústics, així com un major augment d'elles en l'any 1970 (Quadre 7 i 9). A partir del present treball, no podem establir, doncs, una relació entre la distribució diferenciada de l'organització del treball i la transmissió desigual de les terres.

Aquestes diferències entre el comportament cultural del repartiment de les tasques i la distribució de les terres, ens sembla que provenen de les diferències entre els col·lectius investigats a l'hora d'analitzar les dues estratègies. En efecte, per a l'estudi de l'organització del treball hem investigat solament grups que practicaven l'agricultura familiar, en contrast, per a l'estudi de les herències, el nostre univers estava constituït

pel conjunt de la societat i més concretament, per aquells que posseïen terres en la comarca de l'Horta. Per tant, la comparació entre un i altre aspecte no es fa en termes d'igualtat. Per tot això, creiem que per clarificar la vinculació entre els dos aspectes esmentats, caldria reduir el camp d'estudi de les transmissions hereditàries a grups familiars que tinguen com activitat principal l'agricultura.

No obstant això, el que acabem de dir, pensem que en general, des de l'organització del treball familiar i la seua reproducció s'està potenciant el model cultural que vincula, en major mesura, els homes a la terra, mentre que aparta a les dones. El resultat d'aquesta pauta cultural és l'aclaparador predomini actual d'homes autònoms i empleadors (el 35 % d'homes front al 9'3 % dones) que es dona en el sector agrari del País Valencià (Quadre 11 del Capítol IV). També pensem que aquesta desproporció s'explica més a partir de l'organització del treball familiar que no a partir de les transmissions hereditàries.

* * *

Arriba el moment de fer balanç de les aportacions que hem realitzat en aquest treball:

Per una banda, en el moment d'investigar la transmissió de la propietat de la terra hem utilitzat una font poc explotada: els arxius de protocols notariaus, que hem buidat seguint una nova metodologia, la qual combina el mètode qualitatiu i el quantitatiu. (Capítol IV). A partir de la mateixa font esmentada, hem reconstruït els tamanyos de la propietat familiar. Aquesta informació es pot considerar valuosa donada la precarietat de les fonts i dels estudis realitzats en la comarca de l'Horta durant el segle

actual. (Capítol II). També hem aportat exemples etnogràfics i documentals sobre la transmissió de l'arrendament, treient a la llum, la transmissió dels patrimoni familiar de caràcter foral, així com formes familiars troncales. (Capítol III).

Per altra banda, hem analitzat la distribució de les tasques domèstiques al si de les unitats familiars camperoles atenent a criteris de gènere. Igualment hem analitzat aquesta distribució al llarg del segle XX, tot i destacant els canvis experimentats. (Capítol V).

Finalment, hem reconstruït amb el mètode etnogràfic, l'activitat de la comercialització dels productes de les unitats de producció agrícola-familiar en els mercats a l'engròs i al detall, així com els canvis que aquests han experimentat al llarg del segle actual. (Capítols VI i VII).

Entre les hipòtesis que hem verificat, voldríem destacar la transmissió desigual del patrimoni rústic. Ja no es podrà dir que si les propietats de la comarca de l'Horta tenen unes reduïdes dimensions és solament a causa de les reiterades divisions hereditàries d'una a altra generació. Les causes d'aquest fraccionament són vàries i es poden agrupar en dos blocs:

a) És en la primera meitat del segle XX, quan els camperols de l'Horta accedeixen, paulatinament, a la propietat de les terres que conreen. Durant eixe període l'explotació mínima viable era molt reduïda (6 fanecades = 0'5 Hes.), és a dir que les propietats a les quals accedeixen els camperols són generalment de petit tamany.

b) Entre els anys 1960-1980, tot un seguit d'innovacions tecnològiques (mecanització, herbicides, etc.) permeten als camperols d'ampliar considerablement la superfície de conreu. Junt a aquest fet apareix el desequilibri de les rendes agràries i la reducció dels seus ingressos. Tot plegat provoca la inviabilitat de les explotacions reduïdes. Mentre això ocorre, apareixen noves possibilitats laborals fora de l'explotació

familiar, i simultàniament, el creixement urbanístic concentrat en aquesta comarca, crea expectatives de revalorització del sòl; és solament a partir d'aquest moment, quan la terra deixa de tenir el significat que anteriorment tenia, i quan el valor de canvi és superior al valor d'ús, que la terra es reparteix de forma més generalitzada donant lloc a l'actual estructura de la propietat.

En resum, l'actual estructura de la propietat a la comarca de l'Horta, és el resultat de moltes causes, que en determinats moments i per motius diversos conflueixen generalment, en la xicoteta propietat. Clar que aquesta propietat ja no es pot dir "camperola". La veritable propietat camperola, resta en la incògnita, amagada darrera estadístiques oficials, entre moltes altres propietats agrícoles.

Personalment ens resta la satisfacció d'haver assolit un coneixement profund de la comarca de l'Horta, un espai humà associat des de sempre a l'agricultura i que en poc temps s'ha vist fortament minvada a causa de la invasió industrial i urbana. Enmig d'aquesta confluència d'interessos potser dins d'uns anys l'agricultura haja desaparegut de la comarca. Si això fóra cert, el present treball seria un testimoni d'un temps i d'una societat passada. Tanmateix tenim l'esperança de què aquesta tendència es limite, i l'agricultura trobe nous camins.

ANNEXES

ANNEX I .- DOCUMENTACIÓ.

ANNEX II .- METODOLOGIA.

ANNEX III .- MATERIAL GRÀFIC.

ANNEX IV .- INFORMANTS.

ANNEX I.- DOCUMENTACIÓ.

Annex I.

En aquest annex expressem els resultats obtinguts del buidatge de l'Arxiu de Protocols Notarials de València. Seguirem l'ordre dels apartats i capítols de la Tesi indicant en cada cas a través del títol la informació donada sempre en xifres absolutes, indicant en alguns casos escaients el sexe: H (homes) D (dones), així com el parentiu que s'expressa en xifres aràbigues.

En finalitzar aquesta sèrie de dades, farem una relació de tots els documents notariaus que hem utilitzat, on constarà l'any, el nom del notari i el nombre de Protocol Notarial.

Procedència del béns rústics (en xifres absolutes). 1930-1970.

Tipus de procedència	1930	1970
Herència d'H	26	16
Herència de D	17	21
Herència de D i d'H	8	3
Herència i guanys matrimonials	23	31
Guanys matrimonials	112	94
N.S.	27	23
Total	213	188

Tipus d'adjudicació. 1890,1930,1970. (en xifres absolutes horitzontals).

Tipus d'adjudicació	No definitiva	Un hereu	Deutes	Desiguals	Igual-igual	Igual-equivale-nt	+200	Total
1890	32	12	1	44	13	10	18	130
1930	59	8	12	82	26	15	10	213
1970	43	32	-	38	49	25	1	188

1890

Tipus d'adjudicació: No definitiva.

	H	D	Total
Tamanyes de propietat (en fanecades)	*1	2	d'adjudicacions
0'25-6	2	2	4
6'25-12	1	1	2
12'25-24	2	5	7
24'25-60	3	6	9
60'25-100	-	6	6
101-199	2	2	4
+ 200 **			
Total No definitives	10	22	32

*Parentiu. 1= vidu; 2= vídues.

**Les adjudicacions d'aquest tamany, no les hem analitzades per considerar que excedien el marc laboral dels grups domèstics agrícoles.

Tipus d'adjudicació: un hereu.

Tamany de Propietat	H			D			Total d'adjudicacions
	*1	3	9	2	4	10	
0'25-6	-	-	1	-	-	-	1
6'25-12	-	-	-	1	1	-	2
12'25-24	-	1	-	3	-	-	4
24'25-60	1	-	1	-	1	-	3
60'25-100	-	-	-	-	-	1	1
101-199	-	-	-	1	-	-	1
+200							
Total un hereu		4			8		12

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 10= Altres dones.

Tipus d'adjudicació: deutes.

Tamany de propietat (en fanecades)**	H					D					Total d'adjudicacions	
	*1	3	5	7	9	2	4	6	8	10		
0-25-6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Totals d'adjudicats:			-					1				1

**Els tamany de propietat que no tenen adjudicacions, no consten.

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

Tipus d'adjudicació: Desiguals. A) Adjudicats.

Tamany de propietat (en fanecades)	H				D				**Total d'adjudicacions
	*3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	9	-	-	4	2	-	3	2	14
6'25-12	-	-	1	-	-	1	-	-	2
12'25-24	8	-	-	-	3	-	1	-	11
24'25-60	4	-	-	3	7	-	-	1	9
60'25-100	1	-	-	-	8	-	-	1	6
101-199	1	3	-	-	1	3	-	-	2
+200									
Total adjudicats:									44
					34				33

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

** El total d'adjudicacions és el mateix que per a la següent taula de sense motiu B) No adjudicats, per aquest motiu no constarà aquest valor ni el seu percentatge.

Tipus d'adjudicació: Desiguals. B) No adjudicats.

Tamany de propietat *1	H					D				
	3	5	7	9		2	4	6	8	10
(en fanecades)										
0'25-6	-	7	1	2	1	1	13	1	1	-
6'25-12	1	1	-	2	-	1	3	-	2	4
12'25-24	-	8	-	1	5	-	16	-	1	5
24'25-60	-	13	-	-	8	3	6	-	-	2
60'25-100	-	7	-	-	-	1	6	-	-	3
101-199	-	2	2	-	-	1	-	1	-	-
+ 200										
Total no adjudicats:		6					71			
		1								

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

Tipus d'adjudicació: Igual-igual.

Tamany de propietat (en fanecades)	H				D				Total d'adjudicacions
	*3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	2	-	-	-	6	2	2	-	3
6'25-12	-	1	-	-	1	1	-	-	1
12'25-24	9	-	-	-	1	-	-	-	3
24'25-60	7	-	-	-	6	-	-	-	4
60'25-100	1	-	-	3	1	-	-	1	2
101-199	-	-	-	-	-	-	-	-	-
+200									
Total adjudicats		23				21			13

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

Tipus d'adjudicació: Igual-equivalent.

Tamany de propietat (en fanecades)	H				D				Total d'adjudicacions
	*3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6'25-12	2	3	-	4	1	2	-	3	3
12'25-24	4	-	-	-	7	-	-	-	3
24'25-60	4	-	-	-	4	-	-	-	2
60'25-100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
101-199	5	-	-	1	-	-	-	1	2
+200									
Total d'adjudicats			23			18			10

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes;
10= Altres dones.

1930

Tipus d'adjudicació: No definitiva.

	H	D	
Tamanys de propietat (en fanecades)	*1	2	Total d'adjudicacions
0'25-6	11	12	23
6'25-12	3	8	11
12'25-24	5	9	14
24'25-60	1	5	6
60'25-100	0	3	3
101-199	1	0	1
+200			
Total d'adjudicats:	21	37	58

*Parentiu= vidu; 2= vídues.

Tipus d'adjudicació: Un hereu.

Tamany de propietat *1 (en fanecades)	H			D			Total d'adjudicacions
	3	9		2	4	10	
0'25-6	1	-	1	2	-	-	4
6'25-12	1	-	-	1	-	-	2
12'25-24	1	-	-	1	-	-	2
24'25-60	-	-	-	-	-	-	-
60'25-100	-	-	-	-	1	-	1
101-199	-	-	-	-	-	-	-
+ 200							
Total d'adjudicats	4				5		9

*Parentiu.*Parentiu.1= vidu; 3= fill; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 10= Altres dones.

Tipus d'adjudicació: Deutes. A) Adjudicats.

Tamany de propietat (en fanecades)***	H					D					**Total d'adjudicacions
	*1	3	5	7	9	2	4	6	8	10	
0'25-6	2	4	-	-	1	2	1	-	-	-	10
6'25-12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12'25-24	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
24'25-60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60'25-100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
101-199	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
+200											
Total d'adjudicats:			7					5			12

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles;
 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

**Aquest nombre és igual que per als no adjudicats de la taula següent, per aquest motiu,
 no s'inclourà aquest valor ni el percentatge corresponent.

Tipus d'adjudicació: Deutes. B) No adjudicats.

	H					D				
	*1	3	5	7	9	2	4	6	8	10
**Tamany de propietat (en fanecades)										
0-25-6	-	12	-	-	-	5	7	-	-	-
12-25-24	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
101-199	-	3	-	-	-	-	3	-	-	-
+200										
Total no adjudicats:					16					15

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

**Els tamany que no consten és perquè no tenen adjudicacions d'aquest tipus.

Tipus d'adjudicació: Desiguals. A) Adjudicats.

Tamany de propietat (en fanecades)	H				D				**Total d'adjudicacions
	*3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	24	3	5	-	12	2	-	-	29
6'25-12	9	-	-	-	4	-	-	1	11
12'25-24	10	-	2	2	2	-	2	3	10
24'25-60	14	4	1	4	13	4	1	10	21
60'25-100	12	1	-	-	5	-	-	-	8
101-199	3	-	1	-	1	-	-	-	3
total d'adjudicats:			95				60		82

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes;
 8= germanes; 10= Altres dones.

**Aquest valor és el mateix que per a la següent taula, per això no constarà.

Tipus d'adjudicació: Desiguals. B) No adjudicats.

Tamany de propietat *1 (en fanecades)	H					D				
	3	5	7	9		2	4	6	8	10
0'25-6	4	28	3	-	-	11	26	1	3	-
6'25-12	4	9	3	-	-	1	21	2	-	2
12'25-24	2	4	1	-	3	3	12	1	1	1
24'25- 60	2	22	8	3	-	10	15	4	3	4
60'25-100	2	6	5	-	-	5	9	-	-	-
101-199	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-
Total no adjudicats:				109					138	

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles;
6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

Tipus d'adjudicació: Igual-igual.

Tamany de propietat (en fanecades).**	H				D				Total d'adjudicacions
	3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	19	1	-	-	16	1	-	-	10
6'25-12	19	1	1	2	16	-	1	1	13
12'25-24	6	-	-	-	3	-	-	-	2
24'25-60	-	-	1	-	-	-	1	-	1
Total d'adjudicats:			50			39			26

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

**Els tamany de propietat que no tenen cap adjudicació no consten.

Tipus d'adjudicació: Igual-equivalent.

Tamany de propietat (en fanecades)**	H				D				Total d'adjudicacions
	*3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	5	2	-	-	6	5	-	-	3
6'25-12	5	2	-	3	3	1	-	-	4
24'25-60	8	2	-	-	11	4	-	-	5
60'25-100	4	2	-	-	1	2	-	-	2
101-199	-	-	-	-	3	-	-	-	1
Total d'adjudicats:			33			36			15

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes;
 8= germanes; 10= Altres dones.

**Els tamany de propietat que no tenen cap adjudicació no consten.

1970

Tipus d'adjudicació: No definitiva.

	H	D	
Tamanys de propietat (en fanecades)** *1		2	Total d'adjudicacions
0'25-6	7	18	25
6'25-12	2	5	7
12'25-24	2	5	7
24'25-60	1	1	2
101-199	-	2	2
Total d'adjudicats:	12	31	43

*Parentiu. 1= vidu; 2= vídues.

**Els tamanys de propietat que no tenen cap adjudicació no consten.

Tipus d'adjudicació: Un hereu.

Tamany de propietat (en fanecades)**	H					D					Total d'adjudicacions
	*1	3	5	7	9	2	4	6	8	10	
0'25-6	2	4	-	-	-	3	2	1	1	1	13
6'25-12	-	6	-	-	-	-	3	-	1	-	10
12'25-24	2	-	-	-	-	2	2	-	-	-	6
24'25-60	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
60'25-100	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Total d'adjudicats:				15				18			32

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

**Els tamany de propietat que no tenen adjudicacions no consten.

Tipus d'adjudicació: Deutes.

No hi ha cap adjudicació d'aquest tipus de l'any 1970, en cap tamany de propietat.

Tipus d'adjudicació: Desiguals. A) Adjudicats.

Tamany de propietats (en fanecades)**	H				D				Total d'adjudicacions
	*3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	8	-	1	2	7	-	3	2	16
6'25-12	7	-	-	-	1	-	-	-	5
12'25-24	7	-	-	-	9	-	1	-	10
24'25-60	5	-	-	-	1	-	-	1	5
60'25-100	3	2	-	-	-	-	-	-	2
Total d'adjudicats:			35				25		38

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes;
 10= Altres dones.

**Els tamany de propietats que no tenen adjudicacions no consten.

Tipus d'adjudicació: Desiguals. B) No adjudicats.***

Tamany de les propietats (en fanecades)**	H					D				
	*1	3	5	7	9	2	4	6	8	10
0'25-6	2	13	3	3	4	4	16	1	2	7
6'25-12	-	1	-	-	-	-	6	-	-	-
12'25-24	2	6	1	-	-	2	6	2	-	2
24'25-60	2	2	-	-	2	-	7	-	-	1
60'25-100	-	1	-	-	-	2	2	-	-	-
Total d'adjudicats:					42					60

*Parentiu. 1= vidu; 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 2= vídues; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes; 10= Altres dones.

Els tamany que no tenen adjudicacions no consten.* El total d'adjudicacions és el mateix que per a la taula anterior Sense motiu A) Adjudicats.

Tipus d'adjudicació: Igual-igual.

Tamany propietat fanecades)	H				D				Total d'adjudicacion s
	de	*3	5	7	9	4	6	8	
0'25-6	38	4	-	1	43	4	-	3	25
6'25-12	16	-	-	-	15	-	-	-	10
12'25-24	5	-	-	-	9	1	-	-	6
24'25-60	11	-	-	-	8	-	-	-	6
60-100	1	2	-	-	1	2	-	-	1
101-199	2	-	-	-	4	-	-	-	1
Total d'adjudicats:		80				90			49

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes; 8= germanes;
 10= Altres dones.

Tipus d'adjudicació: Igual-equivalent.

Tamany de propietat (en fanecades)	H				D				Total d'adjudicacions
	*3	5	7	9	4	6	8	10	
0'25-6	15	-	-	-	13	-	-	-	7
6'25-12	3	-	-	-	7	-	-	-	4
12'25-24	9	-	2	3	8	-	3	2	7
24'25-60	4	-	-	-	7	-	-	-	3
60'25-100	6	-	-	-	3	-	-	-	3
101-199	-	-	-	-	4	-	-	-	1
Total d'adjudicats:		42				47			25

*Parentiu. 3= fill; 5= nét; 7= germà; 9= altres homes; 4= filles; 6= nétes;
 8= germanes; 10= Altres dones.

RELACIÓ DELS DOCUMENTS NOTARIALS.

Relació alfabètica dels notaris i numeració correlativa dels documents notarial dels anys investigats. Cada número correspon a una adjudicació d'herència, en la qual es repartien propietats rústiques de la Comarca de l'Horta.

1890.

Brusola: 757. 967. 992. 1146. 1206. 1354. 1381. 1460. 1518. 1536. 1819.

Burgos Gil: 173.

Calvo Dasí: 225. 229. 272. 310. 435.

Fernández Franquero: 69. 120. 186. 349. 340. 352. 357.

García Tormos: 57.

García Tramoyeres: 89. 120. 146. 159. 184. 188. 206. 207. 254. 282.

Genís Cantó: 89. 147. 154. 165. 180. 190.

Herrero Zorita: 331. 484.

Linares Ezquerdo: 57. 99. 102. 106. 118. 130. 189. 210. 272. 274.

Llop Pastor: 385.

Llorca Castells: 11. 279. 304. 305. 311. 404. 477.

Martí Gascó: 318. 359. 366. 367. 628. 616. 668. 675. 775.

Miranda: 80. 93. 364.

Montalt Sanchís: 99. 157. 191. 302. 484. 571. 624. 641. 716. 826. 901. 903. 960. 1047.
1079. 1110.

Montes Soro: 52. 64. 123. 238. 309.

Ramírez Bonet: 187. 239. 263. 320. 384.

Rodenas Perona: ?. 102. 151. 325. 416.

Ros Ferrer: 142. 162. 163. 175. 177. 221. 308. 315.

Tasso Chiva: 2. 459. 827. 831. 1021. 1151. 1499. 1599. 1683. 1701.

Viñerta Cases: 51. 120. 363. 478. 722.

Zargoso Ventura: 131. 259. 1500.

1930.

Aristoy Santo: 237. 422. 476. 522. 596. 618. 644. 712. 866. 916. 1142. 1171. 1821. 1830.
1902. 1996. 2236. 2263.

Barado Ferrer: 56. 112. 118. 249. 316. 399. 748. 832. 948. 982. 1028. 1037. 1098.

Brugada: 277. 373. 754. 1338. 1364. 1375. 1428. 1727. 1827.

Bruguetas: 12. 32. 43. 116. 229. 331. 374.

Candel y Cano: 37. 196. 205. 249. 330.

Castells: 101. 182. 208. 543. 916. 986. 1042. 1055. 1067. 1923. 2017.

Catalá Serra: ?. 49. 54. 69. 99. 127. 149. 167. 212. 226. 273. 276. 279. 345. 409. 425.
431. 438. 448. 452. 470. 478. 479. 526. 540. 628. 650. 680. 689. 734. 771. 787. 796. 861.
851. 1826.

Costas Verdia: 343. 372. 793. 842.

Gaus Barea: 5. 3099.

Garcés Tormo: 44. 121. 133. 134. 150. 225. 249. 288. 289. 313. 322. 323. 330. 368. 380.
401. 518. 551. 560. 628. 674. 679. 715. 716. 725. 728. 761. 781. 874. 911. 912.

García Granero: 286.

García Martínez: 118. 162. 295. 528. 664. 851. 902. 930. 1054.

Gil Perotín: 286. 1282. 1766. 1801. 2075. 2083. 2811.

López Palop: 501. 722. 1690.

Martínez Ferrer: 1. 31. 90. 297. 356. 428. 628.

Muñoz Araujo: 34. 136. 144. 302. 548. 941.

Núñez Moreno: 763. 1458. 813.

Pastor Antón: 139. 142. 173. 334. 352.

Pertegaz Ruiz: 29. 36. 80. 83. 87. 102. 133. 137. 145. 148. 199. 219. 220. 234. 236. 241.
279. 310. 362.

Puig Martínez: 349.

Rodríguez Muñoz: 114. 229. 330. 331. 357.

Soriano Roca: 10. 196. 371. 380. 382. 439. 704. 724.

1970.

Aymat Amorós: 4784.

Beunza Saez: 435. 907. 1007. 1661.

Bort Zandalinas: 271. 443. 510. 740. 904. 1156.

Cadahia Cicuendez: 21. 81. 90. 128. 171. 237. 242. 389. 446. 735. 868. 957. 958. 1008.

Casado Pallarés: 76. 473. 930. 1281. 1319. 1523. 1975. 2308. 2754.

Diaz Palomo: 1656.

Farfan Caire: 70. 322. 402. 446. 492. 658. 701. 744. 956. 1120. 1143. 1200.

Fernández Huidobro: 114. 186. 274. 301. 323. 466. 590. 683.

Fraguas Massip: 927. 1095. 1837. 2275. 2305. 2410.

Herran de las Pozas: 43. 157. 778. 1635. 1637. 2016. 3347. 4150. 5404.

Irurzun Goicoa: 52. 114. 116. 120. 166. 186. 293. 429. 524. 543. 739. 886. 1031. 1975.
1980.

Jara Vizcaino: 384. 1210.

Marco Baró: 364. 557.

Martínez Moreno: 7. 291. 381. 428. 1260. 1660. 1713. 2017. 2142. 2259.

Montes Alfonso: 99. 167. 256. 264. 363. 372. 381. 428. 488. 613. 639. 662. 774. 882.
989. 1570. 1607. 1840. 1942. 1987.

Orts Lluch: 14. 18. 119. 143. 164. 243. 274. 379. 467. 497. 597. 600. 701. 857. 903.
1019. 1042.

Perez Sahuquillo: 153. 204. 1101. 1190. 1284. 1338. 2092. 3273.

Ripoll Gracian: 104. 113. 122. 177. 243. 308. 491. 547. 695. 709.

Sanchez Sanchez: 132. 150. 286. 472. 624. 960. 1117. 1344. 2088.

Talet y Rodríguez: 210. 593. 1062. 1118. 1192. 1860. 2305. 2350. 2418. 2489.
2643.4320. 4400. 4728. 4797. 5021. 5052.

ANNEX II.- METODOLOGIA.

En aquest Annex, exposarem el procediment seguit per a la classificació de les dades obtingudes en l'Arxiu de Protocols Notarials de València.

En primer lloc seleccionàrem en l'índex aquells protocols on s'adjudicaven herències. Buscàvem el protocol i comprovàvem si entre els bens que constituïen la herència apareixien o no propietats agràries de la Comarca de l'Horta; si no hi havia terres de la comarca de l'horta no el buidàvem, pel contrari si apareixien terres de la Comarca, si que ho fèiem, per xicoteta que fóra la propietat. Cada protocol buidat té una fitxa diferent (Model fitxa 1), on consta:

el domicili on va morir el causant de l'adjudicació, si aquell era home o dona i les seues circumstàncies familiars.(número (1) en la Fitxa 1).

la data en què es fa l'adjudicació, que no es separa més de sis mesos de la mort del causant,(número (2) en la Fitxa 1).

els béns agrupats en tres categories: U= propietats urbanes, R= propietats rústiques i A= béns mobles, així com la localitat on es troben eixos béns.(número (3) en la Fitxa 1).

l'adjudicació, que es realitza a cada un dels interessats, fent constar el sexe, el nombre d'adjudicats i el tipus de béns que se li adjudicava a cada un. (número (4) en la Fitxa 1); i

el número de protocol i el nom del notari, que havia escripturat l'adjudicació.(Número (5) en la Fitxa 1).

A cada fitxa li donàvem un número correlatiu (número (6) en la Fitxa 1), seguint l'ordre alfabètic dels noms dels notaris i la numeració dels protocols notariaus de cada any.

Tot plasmat en fitxes amb el següent format:

Fitxa 1. Model utilitzat per al buidatge de les adjudicacions d'herències de l'Arxiu de Protocols Notarials.

Ne.(6)	(2) Domicili(1)Dat a	Tipus de béns. Municipi.(3)	Ne. i sexe, béns, receptors. Municipi.(4)	No. Registre.
				(5)

En total hem analitzat 531 adjudicacions d'herències de la comarca de l'Horta. El resultat està exposat sobretot en el Capítol IV, de la manera més simplificada possible, amb la finalitat de no navegar en un mar de xifres i presentar de forma clara els resultats obtinguts, d'acord amb el nostre objectiu. Les dades en xifres absolutes consten en l'Annex I documental.

Una vegada realitzada la tasca de buidatge de cada protocol notarial, en la part superior de cada fitxa, fèiem constar el nombre total de fanecades que integraven la propietat agrícola, i analitzàvem quin tipus d'adjudicació s'havia fet, el qual també el fèiem constar en la part superior dreta.

Malgrat veure que no hi havien dues adjudicacions iguals, en un intent globalitzador hem agrupat les herències en sis categories:

No definitiva . En aquesta categoria s'inclouen les famílies en què resta viu un dels esposos i aquest es reserva fins a la seua mort la propietat de tots o la major part dels béns rústics. Subratllem aquesta expressió, perquè no sempre els béns rústics corrien la mateixa sort que els altres, és a dir, que en una adjudicació no definitiva es podien adjudicar tots els altres béns (A i U), però no els rústics, que són els que a nosaltres més ens interessaven. Posarem dos exemples concrets d'aquest tipus d'herència, un en el qual el viu es queda amb tots els béns rústics (Fitxa 2) i un altre en la qual hi ha una anticipació de la herència als fills/es, però la meitat dels béns rústics se'ls adjudica l'espòs viu (Fitxa 3).

Fitxa 2.- Exemple d'adjudicació "no definitiva".

No. Domicili.	Tipus de béns.	Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors	No. Registre.
Data.			Municipi.	
22	1890 Dona (casada amb dos fills/a).	A= mobles, parament de la casa, eines del camp, animals de tir. U= Dues cases en Benetússer R= 3 fanecades de secà (oliveres) en Catarroja. Procedència: guanys del matrimoni.	1 H (vidu) A= mobles, eines del camp. Percebre metal.lic de 2H (fill). R= 3 fanecades de secà en Catarroja. 1D (filla) A= mobles ,parament de la casa. Percebre metal.lic de 2H (germà) U= Una casa en Benetússer 2H (fill) A= Animals de tir, eines del camp, parament de la casa. Abonar metal.lic a 1H i 2H. U= Una casa en Benetússer.	Genís Cantó Nº 154

En l'exemple de la Fitxa 2, la família estava formada pel matrimoni, un fill i una filla; era propietària de béns mobles (A), urbans (U) i rústics (R). Tots aquests béns havien estat adquirits durant el matrimoni, que ara es desmembra per la mort de la mare. El total dels béns rústics són 3 fanecades de secà en Catarroja, que se les adjudica el vidu, aquest ha adquirit per tant tots els béns rústics. La resta dels béns se'ls reparteixen el viu i el fill i la filla. Com el valor dels béns no és igual, i el que ha rebut 2 H (el fill) excedeix el que li correspon, aquest haurà de compensar eixes diferències amb un pagament en metàl·lic al vidu 1 H i a la germana 1D.

Fitxa 3.- Exemple d'adjudicació "no definitiva".

Ne.	Domicili Data	Tipus de béns.	Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors Municipi..	Ne. Regis- tre. Català
69	Sedaví. 1930 D (casada amb dos fills)	U= nua propietat d'una casa en Sedaví. R= 1, 2 fanecades d'horta en Sedaví. 1 fanecada d'arrossar en Alfafar. Procedència: guanys del matrimoni.		1H U= nua propietat d'una (vidu) casa en Sedaví. R= 2 fanecades d'horta en Sedaví. 2H,3H Adjudicació conjunta (fills) la meitat a cada un de: R= 1 fanecada d'horta en Sedaví. 1 fanecada d'ar- rossar en Alfafar.	Nº 99

En la Fitxa número 3, la família la componien quatre membres el matrimoni i dos fills. Tots els béns o la major part procedeixen de guanys realitzats durant el matrimoni, els quals els agrupem en urbans (U) i rústics (R). En total són propietaris de 4 fanecades. En la divisió que es practica a causa de la mort de la mare, el vidu es queda amb la meitat de la terra (2 fanecades), i els cedeix als dos fills la meitat de cada una de les altres dos fanecades. Com encara no s'ha practicat una adjudicació definitiva de les propietats rústiques, sinó només de la meitat, considerem aquesta adjudicació No definitiva. Si els béns rústics que els fills adquireixen hagueren superat el 50 %, aquesta herència l'hauríem col·locat en algun dels altres tipus.

Un hereu. Aquesta categoria, inclou aquelles adjudicacions, on els béns rústics passen a una persona per la inexistència d'altres parents igualment pròxims. Entren en aquest grup el fill/a únic/a que se li adjudicaven, tornem a insistir, tots o la major part dels béns rústics; els vidus o vídues que no tenien fills; els germans o germanes si no hi havien parents ascendents o descendents i també altres possibles parents (nebots/des) o persones que no tenien cap parentiu. En la Fitxa 4 posem tot seguit un exemple d'aquest tipus d'adjudicació.

Fitxa 4.- Exemple d'adjudicació d'un hereu".

Ne	Data	Domicili	Tipus de béns. Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors Municipi..	Ne. Registre
88	1890	Calatayud	U= Dues cases en València	1H Renuncia a tot. (vidu)	Montalt Sanchís
		Dona (casada amb filla)	R= 11'5 fanecades d'horta (fruiters) en Silla.	1D Se li adjudiquen tots els (filla) béns U i R.	Nº 1047
			Procedència: herència de D (dona difunta)		

En l'exemple de la Fitxa 4 la família està formada pel matrimoni i una filla. Els béns havien estat heretats per la mare, ara difunta, eren béns urbans (U) i rústics (R), els quals passen després de la renúncia del pare, a la única filla que el ara disgregat matrimoni posseïa.

Deutes. Encara que no hi ha molts casos agrupats sota aquesta categoria, n'hi ha algunes adjudicacions que en són deficitàries, és a dir que tenen deutes pendents, i en les quals una persona -de vegades dels mateixos interessats- es fa càrrec dels deutes, raó

per la qual se li adjudiquen tots o la major part dels béns rústics. Un exemple, el de la Fitxa 5, il·lustrarà millor que les paraules aquest tipus d'adjudicació.

Fitxa 5.-Exemple d'adjudicació "deutes".

Ne i Data	Domicil	Tipus de béns.	Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors Municipi..	Ne. Registre
84	Alcàsse	R=		1D Se li adjudiquen tots els béns A, U i R i es compromet a pagar el deute.	Català
	r	3 fanecades d'horta en Silla		(vídua)	
	1930			-	
	H (casat amb 1 fill)	4,2 fanecades tarongers en Alcàsser			Nº
		2, 5 fanecades de secà en Alcàsser		1H No se li adjudica res. (fill)	448
		2 fanecades de secà en Picassent.			
		A= 30'd'aigua de reg.			
		U= Una casa en Alcàsser.			
		Procedència: Guanys del Matrimoni.			
		Total del valor dels béns: 7000 pessetes.			
		Deutes pendents: 7000 pts.			

Aquest grup familiar el componien tres membres els pares i un fill. Els béns han estat adquirits durant el matrimoni, i ara se li adjudiquen a la vídua tots, perquè pague els deutes pendents.

Desiguals. Aquí agrupem aquelles adjudicacions en les que el repartiment del béns rústics no és igualitari: hi ha algun/a o alguns/nes, que hereten una quantitat de fanecades superior a la que els correspondria, mentre que hi ha altres adjudicats que tenen una proporció menor o no en tenen cap de béns rústics adjudicats, tot i tenint el mateix grau de parentiu. Això no sempre vol dir que el valor total de les adjudicacions no és igualitari per a tots els interessats amb el mateix grau de parentiu, sinó que entre ells les adjudicacions de terres no és igualitària. El motiu d'aquestes diferències -de les quals segurament algunes estan al límit de la il·legalitat, a causa de les marcades diferències entre les herències-, no sol constar en el quadern particional; i en el testament, si va adjunt al quadern, només consta l'última voluntat del causant, sense donar més explicacions.

Potser el motiu siga la impossibilitat de dividir la propietat rústica, la qual cosa seria comprensible en explotacions de reduït tamany, però aquest tipus d'adjudicació ens apareix en tots els tamany de propietat, i és que l'estudi de la vida íntima de les famílies, té els seus límits. D'aquest tipus mostrarem dos exemples, un en el qual la major part de les propietats rústiques va a parar a un adjudicat (Fitxa 6), i un altre en el qual, malgrat que tots reben terres, hi ha uns més afavorits que els altres, per tant no l'hem considerat igualitària (Fitxa 7). Els que hem considerat beneficiats, els senyalarem en negreta.

Fitxa 6.- Exemple d'adjudicació "Desigual".

Ne.	Domicili Data	Tipus de béns. Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors Municipi..	Ne. Registr e.
12	València 1930 D (vídua amb 3 fill/es)	A= 12 crèdits hipotecaris a favor de la herència. U= 1 casa València. R= 10' 5, 4'5 fanecades d'horta en Paiporta Procedència: adquirits durant el matrimoni.	1H A= 2 crèdits hipotecaris. (fill) U= 1/3 d'1 casa València. 1D A= 3 crèdits hipotecaris. (filla) U= 1/3 d'1 casa València. 2D U= 1/3 d'1 casa València. (filla) R= 10'5, 4'5, fanecades d'horta en Paiporta.	Brusola Nº 1460

En aquest exemple, el total dels béns rústics el constitueixen 15 fanecades, les quals amb la mort de la mare, ja vídua passen a una de les filles, la resta dels béns mobles (A) i urbans (U) se'ls reparteixen entre el fill i les dues filles.

Fitxa 7.- Exemple d'adjudicació "Desigual".

Ne.	Domicili Data	Tipus de béns. Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors Municipi..	Ne. Registre.
185	Aldaia. 1930 D,H (matrim o-ni amb 4 fills)	R= 5'5, 0'5, 4, 3, 6, 2'5, faneca- des de secà en Aldaia. 5'5 fanecades de secà en Quart de Poblet 4'5, 1'5 fanecades d'horta en Aldaia. 4 fanecades de secà en Riba- roja.	1H R= 0'5 fanecades d'horta (fill) en Aldaia. 3 fanecades de secà en Aldaia. 4 fanecades de secà en Riba-roja. 5'5 fanecades de secà en Quart de Poblet.	Pertegaz
			2H R= 0'5 fanecades d'horta (fill) en Aldaia. 5'5 fanecades de secà en Aldaia. 5 fanecades de secà en Quart de Poblet.	Nº
		Procedència: herència d'H i guanys del matrimoni.	3H R= 3 fanecades d'horta (fill) en Aldaia. 4, 0'5, 6, 2'5 fane- cades de secà en Aldaia.	102
			4H R= 0'5, 1'5 fanecades d'horta en Aldaia.	

En aquest exemple es fa la distribució de l'herència del pare i de la mare conjuntament, els quatre fills reben béns rústics, però les diferències entre la quantitat de fanecades rebudes són considerables. Així del total de 37 fanecades, en un hipotètic repartiment igualitari cada fill tindria que haver obtingut 9 fanecades, però en l'exemple de la Fitxa 7, 1H, 2H, 3H, superen aquesta quantitat, mentre que 4H no la obté.

Igualitària-Igualitària. Entenem aquesta categoria com el tipus d'adjudicació on tots els membres interessats reben exactament el mateix o una proporció més o menys igual de tots els béns. En aquest cas, sí hem tingut en compte els béns urbans i la resta de béns mobles no urbans, així com ens hem assegurat que tots rebien una proporció igual o quasi igual dels diferents tipus de béns rústics (secà, horta, fruiters, terra campà, marjal). Seria el que Ricardo Sanmartín anomena "una réplica en miniatura del patrimoni original" (Sanmartín, 1989, p. 42).

Tot seguit posem un exemple (el de la fitxa 8) d'aquest tipus d'adjudicació. Aquí tenim una herència en la qual un matrimoni ja difunt, reparteix els béns entre el fill i la filla. Els béns urbans estaven constituïts per quatre cases, adjudicant-se dues a cada fill. De les 74'5 fanecades que constitueixen els béns rústics, el fill n'hereta 34'25 i la filla 35; a més a més la diferent qualificació de les terres (horta, secà arrossar, regadiu), està més o menys repartida també entre els dos germans, malgrat que el fill, 1H, obté més fanecades de regadiu i horta que la filla 1D.

Fitxa 8.- Exemple d'adjudicació "Igual-igual".

Ne	Domicili Data	Tipus de béns. Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors Municipi..	Ne. Regis- tre.
57	Puçol. 1890 H,D (matrimo- ni amb 2 fill/a)	A= Metal.lic. U= 4 cases en Puçol. R= 1,2,2,0'75,2,2,6 faneca- des d'arrossar en Puçol. 3, 1 fanecades horta en Puçol. 2, 6 fanecades secà Puçol 10, 10 fanecades de secà en El Puig. 2, 1, 1, 6, 2, 6, 2, 4, fa- necades de secà Sagunt. 3 fanecades regadiu en Sagunt. Procedència: herència i guanys del matrimoni. Total de fanecades: 74'5	1H U= 2 cases en Puçol. (fill) R= 2,2,0'75 fanecades d'ar- rossar en Puçol. 3 fanecades horta Puçol 2 fanecades secà Puçol 10 fanecades de secà en El Puig 2'5, 6, 3 fanecades de secà en Sagunt 3 fanecades regadiu en Sagunt. 1D U= 2 cases en Puçol. (filla) R= 1 fanecada d'arrossar en Puçol. 10, 2'5, 6 fanecades de secà en Puçol. 1 fanecada d'horta en Puçol. 1, 1, 1, 2, 1, 2, 4, 3 fanecades de secà en Sagunt.	Linares Ezquer- do Nº 274

Igualitària equivalent. Aquesta categoria seria la intermitja entre les que hem anomenat Desiguals i les que són igualitàries del tot, és a dir ,són aquelles en les que tots tenen adjudicacions de terres, en quantitats més o menys semblants, però de vegades de categories diferents. De vell nou posarem un altre exemple d'aquest tipus d'adjudicació, amb la finalitat de fer més comprensible el que estem exposant.

Fitxa 9.- Exemple d'adjudicació Igual-equivalent.

Ne.	Domicili	Tipus de béns.	Municipi.	Ne. i sexe, béns, receptors	Ne. Registre.
148	Benima- clet 1930 H (vidu amb 5 fills/es i 2 nét/neta)	A= metal.lic. U= 1 casa-alqueria en Beni- maclet. R= 4 fanecades d'arrossar en Massanassa. 175 fanecades horta en Vega de València.		1D A= metal.lic. (filla) R= 1 fanecada d'arrossar en Massanassa. 2D A= metal.lic. (filla) R= 1 fanecada d'arrossar en Massanassa. 1H A= metal.lic. (fill) R= 1 fanecada d'arrossar en Massanassa. 2H,4D A= metal.lic. (nét/a) R= 1 fanecada d'arros- sar en Massanassa.	García Martínez Nº 1054

		3H	A= metal.lic.
		(fill)	U= 1 casa-alqueria en Benimaclet. R= 0'75 fanecades hor- ta Vega València.
		4H	A= metal.lic.
		(fill)	R= 1 fanecada horta en Vega de València.

En l'exemple de la Fitxa 9, es reparteix l'herència del pare vidu ara difunt; les dues filles i els dos fills, així com el nét i la neta d'un fill, reben tots terra. De les 5'75 fanecades que formen el total de béns rústics (R), les filles i els néts reben cada un una fanecada d'arrossar i els fills un 1 fanecada i l'altre 0'75. En quant a quantitat diríem que és igual, però no en quant a qualitat, ja que no és el mateix 1 fanecada d'arrossar, que una fanecada d'horta.

Una vegada havíem classificat cada fitxa segons el tipus d'adjudicació, elaboràrem un quadre resum per cada any analitzat, ordenat segons quatre variables:

- a) el tamany de la propietat
- b) el tipus d'adjudicació
- c) el sexe
- d) el grau de parentiu de la persona a qui se li feia l'adjudicació.

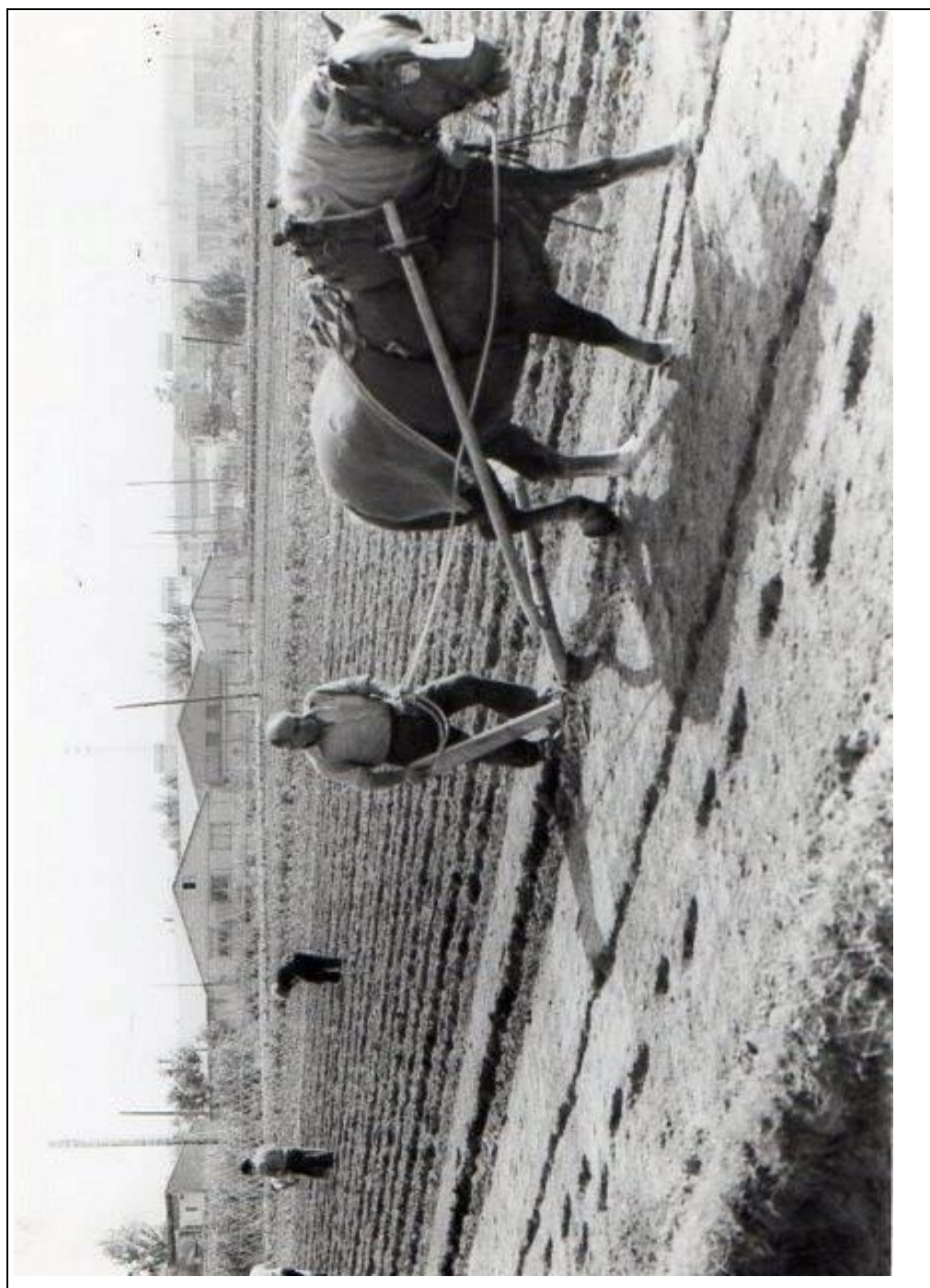
Hem tingut en compte totes aquestes variables, perquè no volíem delimitar en excés el problema, ni realitzar una comprovació rutinària del que s'ha dit fins ara

sobre el sistema d'herències al País Valencià. Aquestes taules apareixeran en xifres absolutes en l'Annex I documental.

ANNEX III.- MATERIAL GRÀFIC.

Fotografia N° 1.- La sembra de cacauets. Horta Nord, 1983. Podem observar com els homes s'encarreguen d'obrir els solcs i posteriorment sembrar els cacauets. Material cedit pel Museu d'Etnologia de València.

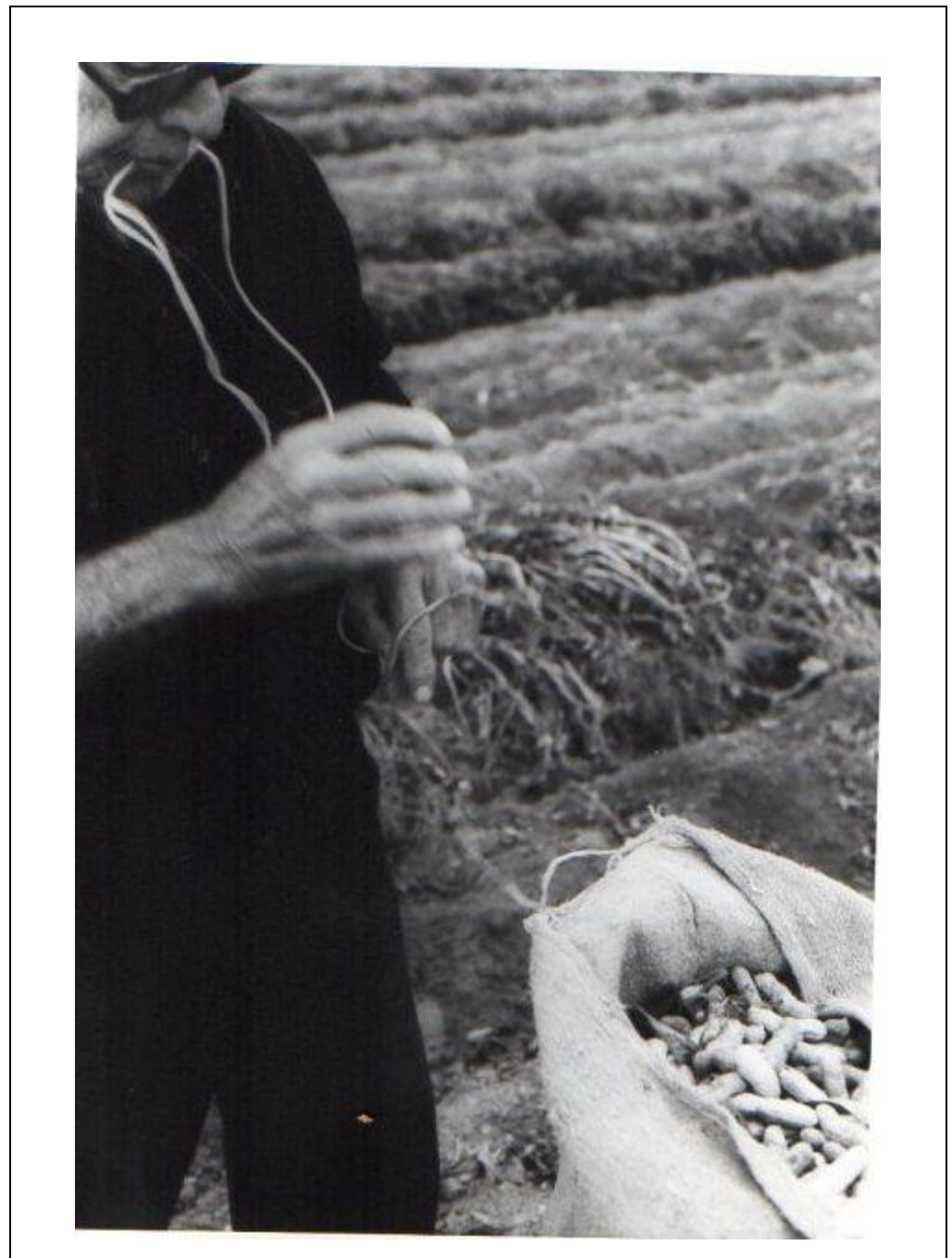

Fotografia N° 2.- Recol.lecció dels cacauets. Horta Nord, 1983. Homes i dones participen en la realització de la recol.lecció i la primera elaboració

del producte: separar la mata (fulles seques) dels arrels (cacauets). Material cedit pel Museu d'Etnologia de València.

Fotografia N° 3.- Envasat dels cacauets. Horta Nord, 1983. En el mateix camp, un home gran cus a mà els sacs de cacauets. Material cedit pel Museu d'Etnologia de València.

Fotografia N° 4.- Marta, la seua filla i un tiet, realitzen la primera manipulació de les verdures, seleccionant les fulles de bledes i agrupant-les en garbetes. En aquesta activitat participen el màxim nombre de membres de la unitat de producció domèstica. Material propi procedent del treball de camp de 1993.

Fotografia N° 5.- Antoni rentant les verdures. Material propi procedent del treball de camp 1993.

Fotografies N° 6.- Les bledes seleccionades, rentades i agrupades en garbetes, es disposen en caixes, on resten llistes per vendre. Treball de camp 1993.

Fotografia N° 7.- Els ràvens, seleccionats, agrupats formant garbetes i rentats, també es disposen en caixes de plàstic, on restaran fins el moment de la venda.

Fotografia N° 8.- L'actual Plaça de Lope de Vega. Emplaçament medieval del mercat de fruites, verdures i hortalisses fresques. Material propi. 1993. A la dreta de la porta barroca els dos arcs cecs de la Lotgeta del Mostassaf.

Fotografia N° 9.- L'actual Mercat Central. -En el seu solar es situaven els camperols a vendre les seues collites durant els segles XVII, XVIII i XIX. Material propi, 1993. Al fons es pot veure La Llotja.

Fotografia N° 10.- Façana principal del que va ésser Mercat d'Abastos durant la major part del segle XX. Material propi, 1993.

Fotografia N° 11.- Nau del "Situado de Productores". Al seu interior els camperols actualment, poden vendre els productes de la seua explotació a diari. Material propi, 1986/1993.

Fotografia N° 12.- Consol venent enciams i altres verdures en la seua tarima en Mercavalencia. Material propi procedent del treball de camp 1986/1993.

Fotografia N° 13.- Venedors i venedores del "Situado de Productores".
Material cedit pel representant de la S.A.T.: "La Tira de contar". 1986.

Fotografia N° 14.- Pilar venent enciams en la seua parada del mercat setmanal de Massamagrell. Treball de camp 1992/93.

ANNEX IV.- INFORMANTS.

Una part important de la informació obtinguda per la realització del present treball, especialment en la Tercera Part, procedeix d'entrevistes enfocades i en profunditat realitzades a alguns actors. Això no vol dir que aquestes siguin les úniques que hem realitzat, tant a altres actors com a persones vinculades al tema que hem investigat. Però és de les entrevistes en profunditat d'on hem tret una informació més qualitativa, gràcies sobretot a què els actors/res ens han permès gravar les seues entrevistes, i l'entrevista s'ha realitzat en un ambient més esplaiat. Durant el present treball, en posar algun exemple etnogràfic, hem descrit somerament les característiques familiars i de l'explotació agrícola d'alguns actors, als quals els hem donat pseudònims. En aquest Annex procedirem a la identificació, edat, lloc de residència, xicoteta història de vida i particularment les característiques així com la procedència de la seua explotació.

Àngela. Amparo Gil. 85 anys. Domiciliada en Carpesa (Horta Nord). Fadrina.

Va realitzar la comercialització dels productes de l'explotació familiar, entre els anys 1927-1946 fins que es va casar el seu germà. A partir d'aquest moment es va dedicar a les feines de la casa i a ajudar en l'explotació agrícola al seu germà, especialment en la tasca de la recol·lecció. Ens ha informat sobre diferents aspectes, però sobretot respecte a l'organització del treball familiar. L'entrevista amb aquesta actora es va realitzar el 1986.

Antoni i Marta. Anselm i Maruja. Són un matrimoni resident a l'Oliveral (Horta Sud). Anselm té 56 anys. Anselm va al mercat des dels 13 anys, anava a acompanyar a la seua mare. El tamany actual de la seua explotació és de 26 fanecades (2'16 Hes.) de les quals 6 són de taronger, aportades per Maruja, unes 10 són d'horta i altres 10 són d'arrossar. Anselm comercialitza a l'engròs en Mercavalencia la totalitat de la producció hortícola. Rep ajuda familiar sobretot de Maruja, però també de la seua filla i un tiet, especialment en la primera elaboració del producte i/o en la recol.lecció. El seu grup familiar el componen: La seua mare (privada), Anselm i Maruja, dos fills (un de 22 anys i un altre de 13) i la seua filla de 15 anys, en total són sis membres. L'aportació més rellevant va ser que ens va permetre fotografiar les diferents fases de la primera elaboració del producte, durant l'entrevista realitzada en l'any 1993.

Aurora. Antònia Guanter. 85 anys. És d'Alboraia (Horta Nord). Va realitzar la venda al mercat dels productes de l'explotació familiar a partir del seu matrimoni i fins que es va casar el seu fill, entre 1935 i 1960. A partir de llavors fins a la seua jubilació es llogava per triar xufes. El seu home (ja difunt), tenia vuit germans/anes, però ell va heretar la totalitat de l'explotació agrícola familiar, una propietat de 10 fanecades d'horta (0'83 Hes). Aquesta terra la tenia arrendada el seu sogre, el qual va adquirir la propietat entre els anys 1920-1930, del sogre passà al seu marit i posteriorment al seu fill. Des de que es va casar la seua filla viu amb ella.

Conxa. Carmen Rubio. 70 anys. D'Alboraia. Va començar a anar al mercat després de casar-se rellevant la seua mare d'aquesta activitat. La seua explotació actualment és de 40 fanecades d'horta (3'3 Hes.), però només una part la comercialitza directament en l'actualitat, amb l'ajuda de dues filles seues. Dels tretze fills que ha tingut, un continua el treball agrícola, el qual "ajuda" el seu marit. Carmen té una germana que va emigrar, heretant la totalitat de les terres, que junt a les aportades pel seu marit quan es van casar, han configurat el patrimoni rústic d'aquesta família.

Consol. Conxín Martí. 47 anys, és d'Alboraia. Anava a vendre els productes de l'explotació familiar abans de casar-se i continuà aquesta activitat després. Actualment comercialitza sobretot enciams en el Situado de Productores de Mercavalencia ajudada pel seu marit. Té una propietat rústica de 40 fanecades (3'3 Hes.), de les quals 20 són d'horta i les altres 20 de taronger. L'entrevista en profunditat amb aquesta actora la vàrem realitzar en l'any 1986, i el material gràfic recopilat és d'un nou encontre durant l'any 1993, en el seu lloc de venda.

Emília. Elvira. 45 anys. És de Meliana, però viu en una alqueria de l'horta en el terme municipal d'Alboraia. El seu marit és estatger des de fa uns 10 anys (arrendatari), de les 29 fanecades d'horta i una casa-alqueria que compren l'arrendament. Des de llavors, Elvira comercialitza al detall en Massamagrell, part de la producció agrícola familiar, ajudada per dues de les seues tres filles (entre 16 i 20 anys). Anteriorment, quan es va casar anava també a vendre "per a la seua sogra". Aquesta tenia una propietat en Meliana de 17 fanecades d'horta (1'4 Hes.), les quals les conreaven els seus dos fills, però quan l'altre fill es va casar,

"arreglaren les coses" i l'altre es va quedar a casa, conreant la totalitat de les terres en propietat, marxant el marit d'Elvira a aquesta explotació arrendada. L'entrevista amb el grup domèstic d'aquesta actora es va realitzar l'any 1993.

Marina. Maruja Ros. 44 anys. Va néixer a Almàssera (Horta Nord). Anà al mercat d'Abastos abans de casar-se, comercialitzant els productes de la explotació familiar entre 1968 i 1976. Dita explotació és de 40 fanecades d'horta. Quan es va casar va abandonar l'activitat de la venda; el seu germà casat recentment, continua l'activitat agrícola, encara que ja no comercialitza els productes. L'entrevista en profunditat amb aquesta actora la vàrem realitzar en l'any 1986; des de llavors fins 1993, mantenim contactes informals.

Petra. Josepa Ramon. Va néixer i morir a Alboraià (1908-1992), però quan es casà amb el germà d'Amparo Gil, se'n va anar a viure a Carpesa. Va ésser a partir d'aquest moment quan es va dedicar a la venda dels productes de l'explotació familiar, tot substituint la cunyada fadrina, en aquest afer. En un principi va practicar la venda a l'engròs en el mercat d'Abastos i posteriorment, al detall en Burjassot (Horta Nord), en total uns trenta anys d'activitat comercialitzadora. El marit de Josepa Ramon, Lluís únic home entre quatre germanes, va heretar la totalitat de l'arrendament, que comprenia 18 fanecades d'horta (1'5 Hes.). Durant el decurs del matrimoni de Josepa i Lluís accediren a la propietat d'aquestes terres arrendades, i ampliaren considerablement les seues propietats, arribant a quasi les cent fanecades (8'3 Hes.), tant de secà com d'horta. En el decurs dels anys l'orientació productiva de l'explotació ha variat, entre la dècada dels 70 i els

80, la major part de les terres d'horta canviaren l'orientació hortícola, per la citrícola. En els darrers anys que practicà la venda al mercat al detall de Burjassot, Josepa comercialitzava les taronges que no venia al comerç, i que recol·lectava personalment amb l'ajuda del seu fill i la seua cunyada sobretot. L'entrevista amb aquesta actora es va realitzar durant l'any 1986 i amb la qual mantinguérem contactes informals fins a la seua mort.

Pilar. Pepica. Viu en Massalfassar (Horta Nord). Té 63 anys. Des de l'any 1980 ella i el seu marit es dediquen a la comercialització al detall d'enciams en Massamagrell. La part de l'explotació dedicada a aquest producte està entre les 5 o 6 fanecades d'horta, (0'5 Hes.), de les quals unes tres són en propietat i la resta compren la producció en el mateix camp, des de què planten el producte fins a la recol·lecció. Abans ella i el seu marit havien comercialitzat aquest mateix producte a l'engròs en Abastos, des dels anys 60 fins als 80. Canviaren al mercat al detall per motius de salut, tot i reduint la quantitat de terres que conreaven. L'entrevista amb profunditat es va realitzar en l'any 1993.

Presentació. Pura Guanter. És d'Alboraia i té uns 87 anys. No s'ha casat i és germana d'Antònia Guanter. Ella i un altre germà fadrí es quedaren a viure en casa dels pares conreant un petit hort (2 fanecades d'horta) i venent animals domèstics (gallines, galls d'indi). Quan en el mercat de Massamagrell es venien animals domèstics, ella anava a vendre'n. Quan no va poder viure sola se'n anà a casa d'una neboda (filla d'Antònia Guanter), la qual heretarà l'hort. L'entrevista amb aquesta actora la realitzàrem l'any 1986. Posteriorment hem mantingut contactes informals.

Roser. Amparo. És d'Alboraia i té 55 anys. Anava al mercat d'Abastos abans de casar-se, des dels 15 ó 16 anys, i va continuar l'activitat després. L'any 1986 venia en un mercat el l'engròs del Puig - Mercovasa-. La seua explotació és de 9 fanecades, de les quals 3 en són pròpies i 6 arrendada.

Sebastià. Santiago Lázaro. Va néixer a una aldea de Castellfabib, un municipi del Racó d'Ademús, l'any 1927. Emigrà a Massamagrell l'any 1945, instal.lant-se com a criat en una casa d'un llaurador del poble, propietari a llavors d'unes 30 fanecades d'horta, més algunes (?) de secà que va anar incrementant en el decurs dels anys. Des d'aquell moment fins poc després de casar-se, (1945-1960) va estar en aquesta casa, encarregant-se de dur la terra d'horta, i comercialitzant la producció en Massamagrell i també en el mercat d'Abastos de València. L'entrevista amb aquest actor, ha estat realitzada l'any 1993.

BIBLIOGRAFIA.

- ARDIT LUCAS; Manuel "Revolución burguesa y revuelta campesina (1789-1840)". En: Siete temas sobre Historia Contemporánea del País Valenciano. Ed. Universidad de Valencia, 1974.
- ARNALTE ALEGRE, Eladio: "Modos de producción en la agricultura española." Estudios Agro-Sociales. Nº 137 -Extra- (Septiembre 1986).
- ARNALTE ALEGRE, Eladio: La agricultura a tiempo parcial en el País Valenciano. Ed. M.A.P.A. Madrid, 1980.
- ARNALTE ALEGRE, Eladio: "La estructura de las explotaciones agrarias". En La Comunitat Valenciana en l'Europa Unida. Vol. X. "Projecte 93". Ed. Generalitat Valenciana, 1991.
- ARROYO ILERA, R.: El mercado de Valencia en el siglo XIII. Notas para su estudio. Ed. CHCA, 1962, VI.
- BARCELÓ VILA, Luís Vicente: Política agroalimentaria valenciana. Ed. Fundación Cañada Blanch. 1991.
- BARRERA GONZÁLEZ, Andrés: Casa, herencia y familia en la Cataluña rural. Ed. Alianza Universidad, 1990.
- BLASO IBÁÑEZ, Vicente: La Barraca. Ed. Orbis, S.A. 1982 /1897/.
- BURRIEL DE ORUETA, Eugenio: La Huerta Valenciana. Zona Sur. Estudios de Geografía Agraria. Ed. Alfonso El Magnánimo. Instituto de Geografía . Valencia, 1971.
- CALATAYUD, Salvador; MILLAN, Jesús y ROMEO, Cruz: "Las transformaciones de la Sociedad Agraria en el proceso de desarrollo capitalista: el regadio valenciano en el s. XIX" Text mecanografiat. ?

- CALATAYUD, Salvador: Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer 1860/1930. Ed. Alfons El Magnànim. I.V.E.I. València, 1989.
- CONTRERAS, Jesús: "Estrategias de producción y de reproducción." En *Antropología de los pueblos de España*. Ed. Taurus Universitaria. Ciencias Sociales. Madrid, 1991.
- COMAS, Dolors y CONTRERAS, Jesús: "El proceso del cambio social." En *Agricultura y Sociedad* N° 55. (Abril-Junio 1990). Ed. M.A.P.A.
- CUCÓ GINER, Alfons: Republicans i camperols revoltats. Ed. 3 i 4 .València, 1975.
- CUCÓ GINER, Josepa: La tierra como motivo. Ed. Alfons El Magnànim. València, 1982.
- CUCÓ, Josepa, FABRA, Miquel, ROMERO, Rafael i ROMERO, Joan: La qüestió agrària al País Valencià. Ed. Aedos, 1978.
- CUCÓ GINER, Josepa i RAFAEL, Juan: "El camp valencià avui". En *Estructura Social al País Valencià*. Ed. Diputació de València, 1983.
- Estatutos de la Sociedad Agraria de Transformación N° 6628 "Tira de Contar". Valencia, 1986.
- ETXEZARRETA, Miren: La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo capitalista. Ed. M.A.P.A. Madrid, 1979.
- FÈLIX ROIG, Emili: "Estructura de la propietat agrària a Alboraià." Ed. Centre d'Estudis de la Biblioteca Municipal. Alboraià, 1986.
- FURIÓ, Antoni: València un mercat medieval. Ed. Diputació de València, 1985.

- GALESKI, Boguslaw: Sociología del campesinado. Ed. Península. Col. Homo Sociológico. Barcelona, 1977.
- GARRABOU, Ramon: Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana. 1850-1900. Ed. Alfons El Magnànim. Col.lecció Politècnica. València, 1985.
- GARRIDO, Juan: El arrendamiento consuetudinario valenciano. Ed. Aeternitas. Colección LEX. València, 1943.
- Generalitat Valenciana. Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme: Normas de calidad para frutas y hortalizas frescas. Ed. Direcció General de Comerç, 1987.
- GODELIER, Maurice: Racionalidad e irracionalidad en economía. Ed. S. XXI. 1976.
- GODELIER, Maurice: Antropología y economía. Ed. Anagrama. Barcelona, 1976.
- GODELIER, Maurice: Instituciones económicas. Ed. Anagrama. Barcelona, 1981.
- GÓMEZ CRESPO, Paloma: Comprar y vender. Ed. Eudema Antropología Horizontes. Madrid, 1993.
- GONZÁLEZ RODRIGUEZ, Juan Jesús: La profesionalización de la agricultura y la política socioestructural. Tesi Doctoral. Departament de sociologia. Facultat CCPP y Sociologia. Universidad Nacional de Educación a distancia. Enero, 1991.
- G. FLAQUER, Lluís: "Evolución y crítica de las distintas metodologías para el estudio de las familias troncales". En Sevilla Guzmán, Eduardo. M.A.P.A., 1984.

- HERNÁNDEZ MARCO, J.L. y ROMERO GONZÁLEZ, Juan: Feudalidad, burguesía y campesinado en la huerta de Valencia. Ed. Ajuntament de València, 1980.
- HERRERO FABREGAT, C. : Geografía agraria de la Huerta Norte. Tesi Doctoral. Departament de Geografia de la Universitat de València. (inèdita). ?
- HOBBSAWN, Eric J.: Los campesinos y la política. Ed. Anagrama. Barcelona, 1976.
- LEVI-STRAUSS, Claude; SPIRO, M.E.; GOUGH, Katleen: Polémica sobre el origen y la universalidad de la familia. Ed. Anagrama, 1991.
- LÓPEZ GOMEZ, A. Geografía de les terres valencianes. Ed. 3 i 4. València , 1977.
- MARTÍNEZ-VEIGA, Ubaldo: La ecología cultural de una población de agricultores. Ed. Mitre. Barcelona, 1985.
- MARTÍNEZ-VEIGA, Ubaldo: Antropología económica. Conceptos, teorías y debates. Ed. Icaria. Barcelona, 1990.
- MEILLASSOUX, Claude: Mujeres, graneros y capitales. Ed. S.XXI. 1982.
- MIRA, Joan F.: "Sociedad rural y cambio social: notas para un planteamiento" En Primera Reunión de Antropólogos Españoles. Actas de Comunicaciones, 1975.
- MIRA, J.F.: Els valencians i la terra. Ed. 3 i 4. València, 1978.
- MIRA, Joan F. "Propiedad de la tierra y estratificación social en una sociedad agraria tradicional". En Estructura Social al País Valencià. Ed. Diputació de València. València, 1982.

- MOLLA, Damià: Estructura y dinámica de la población en el País Valenciano. Ed. Fernando Torres, S. A. València, 1979.
- MOLLA, Damià y CASTELLÓ, Rafael: "Demografía y Recursos Humanos". En La sociedad Valenciana de los 90. Ed. Alfons El Magnànim. IVEI. València, 1992.
- MOLLA, Damià; MARTÍNEZ J.R.; CASTELLÓ, Rafael: "Urbanismo y Oedenación del Territorio". En La sociedad Valenciana de los 90. Ed. Alfons El Magnànim. IVEI. València, 1992.
- MONFORTE BÀGUENA, Alberto: El problema agrario levantino. Historia y realidad. Los contratos acerca de Valencia. Su pasado, presente y porvenir. Tipología Moderna. Valencia, 1922.
- MOORE, Enriette: Antropología y feminismo. Ed. Cátedra. Madrid, 1991.
- NAREDO, José Manuel: La evolución de la agricultura en España. Ed. Laia. Barcelona, 1971.
- NAREDO, José Manuel: "Diez años de agricultura española." En Agricultura y Sociedad. Nº 46. (Enero-Marzo, 1988).
- NICOLAS , Philipe: "La organización cooperativista y los recursos de los productores en los mercados agrícolas tradicionales". En Etudes Rurales Nº 78-79. 1980. Pag. 91-98. També es troben més articles sobre els mercats rurals a França en Etudes Rurales, Rev. Abril-Diciembre 78-79-80. Ed. Mouton. París, La Haya, New York.
- Organización Sindical de Valencia. Secretaria de asuntos económicos: El producto Neto de Valencia y su distribución comarcal. (1960, 1965, 1970). Diciembre, 1973.

PERTEGAS, Rodrigo: "Lo que hi ha en los protocols notariales de la época foral". En Revista Cultural Valenciana. Año I (1926) Quadern I.

PÉREZ PUCHAL, Pedro: Geografía de la Població Valenciana. Ed. l'Estel, 1976.

PERROT, Michelle: "Funciones de la familia". En VVAA: Historia de la vida privada. Ed. Taurus. Madrid, 1989.

PICÓ, Josep; SANCHIS, Enric: "Agentes sociales del crecimiento económico. Los empresarios valencianos: ante los retos del futuro". En La sociedad Valenciana de los 90. Ed. Alfons El Magnànim. IVEI. València, 1992.

POVEDA, Rosa M^a: "El trabajo de la mujer". En La sociedad Valenciana de los 90. Ed. Alfons El Magnànim. IVEI. València, 1992.

PROVENSAL, D. y MOLINA, P.: Etnología de Andalucía Oriental. Ed. Antropos. 1991.

Quaderno de los autos y providencias, dispuestas por los Señores Intendentes Corregidores, para el buen gobierno del mercado y Lonja de Vituallas de esta Ciudad de Valencia que se hallan notificados, y publicados por varios Pregones. Arxiu del Regne de València.

ROMERO GONZÁLEZ, Juan: Propiedad Agraria y Sociedad Rural en la España Mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX. Ed. M.A.P.A. 1983.

ROMERO GONZÁLEZ, Juan: Cambios estructurales recientes en el espacio rural valenciano. (1959-1986). Ed. Conselleria d'Agricultura i Pesca. València, 1989.

- RUIZ OLABUÉNAGA, José I. y ISPIZUA, Mª Antonia: La descodificación de la vida cotidiana. Métodos de la investigación cualitativa. Ed. Universidad de Deusto. Bilbao, 1989.
- SAHLINS, Marshall: Economía de la Edad de Piedra. Ed. Akal/Universidad. 1983.
- SANHIS GUARNER, Manuel: La ciutat de València. Publicaciones de l'Excm. Ajuntament de València. 1983.
- SANMARTÍN ARCE, Ricardo: "Familia, herencia y cultura" En Antropología de Extremadura. Ed. Regional de Extremadura. Mérida, 1989.
- SANMARTÍN ARCE, Ricardo: Identidad y creación. Horizontes culturales e interpretación antropológica. Ed. Humanidades. Barcelona, 1993.
- SEBASTIÀ, Enric: València en les novel·les de Blasco Ibáñez. Ed. L'Estel. Sèrie Taronja. València, 1966.
- SEVILLA GUZMAN, Eduardo: La evolución del campesinado en España. Ed. Península. Col. Homo Sociológicus. Barcelona, 1979.
- SEVILLA GUZMÁN, Eduardo: Sobre Agricultura y Campesinos. M.A.P.A. 1984.
- SHANIN, Teodor: Naturaleza y lógica de la economía campesina. Ed. Anagrama. Barcelona, 1976.
- TEIXIDOR, Mª Jesús: València, la construcció d'una ciutat. Ed. Institut Alfons El Magnànim. Diputació de València. València, 1982.
- TERAN, Manuel et al. : Geografía Regional de España. Ed. Seix Barral. Barcelona, 1979.

- TERRADES, Ignasi: La Història de les estructures i la història de la vida. III Jornades d'Estudis Històrics Locals. La vida quotidiana dins la perspectiva històrica. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma de Mallorca, 1985.
- TERRADES, Ignasi: El món històric de les masies. Biblioteca de Cultura Catalana. Ed. Curiel. 1986.
- TXAIANOV, Alexandre: La organización de la unidad económica doméstica. Ed. Nueva visión. Buenos Aires, 1973 /1925/.
- Varis autors (CAMILLERI, Arturo; NADAL, Eugenio; POSADA, Luís J.; SUMPSI, José M^a; TIÓ, Carlos): Situación y perspectivas de la agricultura familiar en España. Ed. M.A.P.A. Madrid, 1977.
- WHATMORE, Sarah: "Theories and practices for rural sociology a "new Europe". en Sociologia Ruralis. Vol XXX N° 3/4. Ed. Van Gorcum Assen - The Netherlands.
- WOLF, E.: Los campesinos. Ed. Labor. Barcelona, 1971.